

СПИСАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ГОДИНА CXXXIII 5/2020
Основано през 1869 г.

JOURNAL OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

YEAR CXXXIII 5/2020
Founded in 1869

СЪДЪРЖАНИЕ

НАУЧЕН ДЯЛ

- Виктор Йоцов, Победа Луканова, Григор Сарийски, Недялко Несторов – Макроикономически параметри на развитието на българската икономика / 3
- Искра Белева – Регионална балансираност на пазара на труда в България – основни предизвикателства и възможни решения / 20
- Даниела Бобева – Макроикономически фактори за търговските дисбаланси / 28
- Гарабед Минасян – Неикономически ограничители на икономическия растеж / 36
- Йордан Христосков – Териториално разпределение на социалните трансфери / 43
- Ирена Зарева – Ефекти от външната миграция върху човешкия капитал в България / 54
- Павлинка Найденова – Мотивиращата роля на културата в организацията / 64

МЛАДИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

- Цветан Й. Радулов – От дружество към академия. Международната дейност на БКД/БАН в довоенния период (1900 – 1912) / 71

АРХИВИТЕ НА БАН

- Из творчеството на възрожденски книжовници, родени в земите на дн. Република Северна Македония, които наричат езика си „български“ (Продължение от кн. 4) / 78

ГОДИШНИНИ И ЮБИЛЕИ

- Милена Цанева – Иван Вазов и българското национално самосъзнание / 81
- Николай К. Витанов – 75 години от рождението на академик Стефан Додунеков / 83

CONTENTS

SCIENTIFIC SECTION

- Victor Yotzov, Pobeda Loukanova, Grigor Sariiski, Nedialko Nestorov – Macroeconomic Parameters of Development of Bulgarian Economy / 3
- Iskra Beleva – Regional Balance of the Labour Market in Bulgaria – Main Challenges and Possible Decisions / 20
- Daniela Bobeva – Macroeconomic Factors for Trade Imbalances: the Case of Bulgaria / 28
- Garabed Minassian – Noneconomic Constraints of Economic Growth / 36
- Yordan Hristoskov – Regional Distribution of Social Transfers / 43
- Irena Zareva – Effects of External Migration on Human Capital in Bulgaria / 54
- Pavlinka Naydenova – The Motivating Role of Culture in Organization / 64

YOUNG EXPLORERS

- Tzvetan Y. Radulov – From Society to Academy. International Activity of BLS/BAS in the Pre-war Period (1900-1912) / 71

BAS ARCHIVES

- From the Writings of Renaissance Writers Born in the Lands of Present-day Republic of Northern Macedonia, Who Call Their Language “Bulgarian” / 78

ANNIVERSARIES AND JUBILEES

- Milena Tsaneva – Ivan Vazov and Bulgarian National Self-consciousness / 81
- Nikolay K. Vitinov – 75 Years since the Birth of Academician Stefan Dodunekov / 83

Веселин Найденов – 90 години от рождението на академик Дечко Павлов – живот, отдаден на науката / 85

ПРЕДСТАВЯМЕ ВИ

Александър Тасев – 70 години Институт за икономически изследвания / 87

Икономистите на БАН: ако няма втора вълна, кризата за българската икономика ще бъде по-скоро краткосрочна и средно дълбока / 90

ХРОНИКА

Честване на 170 години от рождението на Иван Вазов / 92

Vesselin Naidenov – 90 Years since the Birth of Academician Dechko Pavlov – a Life Dedicated to Science / 85

INTRODUCING

Alexander Tasev – 70 Years of Economic Research Institute / 87

BAS Economists: If There Is No Second Wave, the Crisis for Bulgarian Economy Will Be Rather Short-term and Medium-deep / 90

NEWS ITEMS

Celebration of 170 Years since the Birth of Ivan Vazov / 92

**Виктор Йоцов, Победа Луканова,
Григор Сарийски, Недялко Несторов**

МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПАРАМЕТРИ НА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА

НЕУДАЧИТЕ НА ПРЕХОДА: ГРЕШНА ДИАГНОЗА, ГРЕШНА ТЕРАПИЯ

България никога не се е отличавала с особени успехи в стопанското управление – нито в кратката история след Освобождението, нито по времето на централизираната икономика, а още по-малко след прехода (или по-скоро връщането) към принципите на пазарната икономика. Никога не сме имали големи и авторитетни икономисти, а и дори да сме имали, рядко сме се вслушвали в техните съвети. Тази наша особеност добре обяснява защо ортодоксалните икономисти марксисти бързо бяха заменени със също толкова ортодоксални икономисти, но вече изповядващи пазарния фундаментализъм и постулатите на неолиберализма. Някак си съвсем естествено в икономическото пространство трайно се настаняха идеите на Вашингтонския консенсус, умело и настойчиво прокарвани от международните финансови институции и най-вече от МВФ.

Може би си струва да припомним накратко за какво става дума. Към края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. под въздействието на дълговата криза в Латинска Америка се оформи т.нар. Вашингтонски консенсус. Това е пакет от най-общи принципи за преодоляване на финансови кризи, стабилизация и създаване на условия за растеж. Той не съществува като писан документ с такова заглавие, а е продукт на общо разбиране между Министерството на финансите на САЩ, МВФ и Световната банка и се споделя от една част от икономистите с неолиберални и либертариански възгледи. С този консенсус се приемаше, че при строга финансова политика, придружена от масирана либерализация и приватизация, може да се постигне финансова стабилност и да започне икономически растеж. Пакетът от икономически принципи се основаваше на предположението, че след либерализацията и особено приватизацията пазарните механизми ще сработят сами и ще започне стопанско оживление, което ще прерасне в траен растеж. Тази икономическа

доктрина гледаше на развитието като технически проблем, изискващ прости решения: по-добри управленски алгоритми, по-добра търговска и ценова политика, по-добри макроикономически условия. Тя не се опитваше да вникне по-дълбоко в обществото, нито пък считаше, че е необходимо участие на обществото в търсене на такива решения. Доктрината смяташе, че икономическите закони са универсални, че кривите на предлагането и търсенето и фундаменталните теореми на икономиките на благоденствието, прилагани в Европа и Северна Америка, са еднакво приложими навсякъде.

През последните години, особено след глобалната финансова криза от 2007 – 2009 г., бяха направени сериозни изследвания на микроикономическите основи на макроикономиката, особено по изясняване зависимостите между финансовите пазари и реалната икономика, а също и по ролята на финансовите пазари за поддържане на траен икономически растеж в условията на макроикономическа стабилност. Резултатите от тези изследвания са в пълен контраст с неокласическите модели и моделите на бизнес цикъла, чиито микроикономически основи се базират на презумпциите за представителни агенти, перфектни пазари и конкуренция, отсъствие на безработица и кредитни дефицити и пълна рационалност, т.е. условия, каквито не съществуват никъде по света. Целесъобразността на тези абстрактни модели се поставя под съмнение дори за условията на развитите пазарни икономики. За все повече икономисти и управленци става все по-ясно, че тези теоретични концепции са още по-неподходящи за развиващите се страни и за постсоциалистическите икономи-

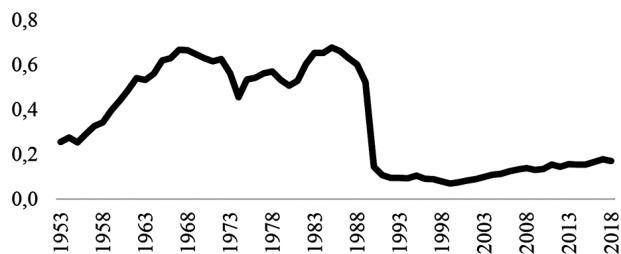
¹ Статиите, включени в рубриката „Научен дял“, са от международната научна конференция „Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи“, посветена на 70-годишнината на Института за икономически изследвания при БАН.

ки. Въпреки това международните финансови институции (МФИ) ги налагаха с упоритост и усърдие върху всички страни от Централна и Източна Европа (ЦИЕ).

Изматно простите правила на Вашингтонския консенсус в крайна сметка се свеждаха до: поддържане на ниска инфлация; ограничаване на бюджетния дефицит; недопускане на голяма небалансираност (вътрешна и външна) в икономиката; отваряне на границите за външна конкуренция – нещо, на което изключително много се държеше. Погледнати сами за себе си, едва ли има сериозен икономист, който да оспори някое от тези прости правила. Някак си се забрави обаче, че сложните въпроси не могат да се решат с прости решения и следване на прости правила. Как да вкараш в рамките на тези правила нуждата от структурни реформи (икономически и политически), които винаги водят до разбалансиране на системата? Как да прилагаш тези правила, като нямаш изградените институции, които да упражняват контрол? Къде да поставиш ударението, когато трябва да избираш между конфронтиращи се цели като инфлация и безработица; между икономически растеж и задлъжнялост; между либерализация и социална справедливост и ред други въпроси.

Предписанията на Вашингтонския консенсус се провалиха в България и във всички страни, които сляпо го следваха. Вместо растеж икономиката изпадна в дългосрочна стагнация. Краткият епизод от малко по-висок растеж непосредствено преди глобалната финансова криза не трябва да заблуждава – той беше продукт на други обстоятелства, които имаха краткотраен и в крайна сметка негативен ефект върху икономиката. Това, с което се характеризира целият период на прехода, е декапитализиране на икономиката; сериозен спад на нормите на натрупване и инвестиране; ниски темпове на промишлено производство; безработица, която вече е трайна; реални доходи, които нарастват символично, дори в отделни години с темпове, по-ниски от нарастването на производителността; ширеща се бедност и задълбочаващо се разслоение и неравенство в обществото. Към това може да добавим и загубата на традиционни производства и пазари, което не дава възможност за използване на износа като локомотив, който да издърпа икономиката. Въпреки успехите през последните години, свързани с нарастването на износа към страните от ЕС, фиг. 1 красноречиво показва какво място е заемала България и какво е било значението на износа за икономиката преди и сега.

Моделът за реформи, който се прилагаше в България, доведе до свиване на стопанската активност. Наивно е да се твърди, че това се дължеше само на социалистическото наследство и на разпадането на СИВ. Погрешната стопанска

Фиг. 1. Износът като дял от световния износ (%)

Източник: UNCTAD.

политика лежи в основата на всичките ни неудачи, проточили се вече повече от две десетилетия. Може би най-сериозният проблем бе подценяването и съзнателното negliжиране на ролята на пазарните институции. Това в крайна сметка доведе дотам, че дори при вземането на правилни макроикономически решения липсваха стопанските субекти, към които да бъдат насочвани нейните сигнали. Именно поради това в ранните години на прехода въпреки силната либерализация и радикалната (масовата) приватизация нямаше положителна реакция от страна на предлагането. Неефекасното използване на инвестициите и другите ресурси продължава и досега, макар и по различни причини.

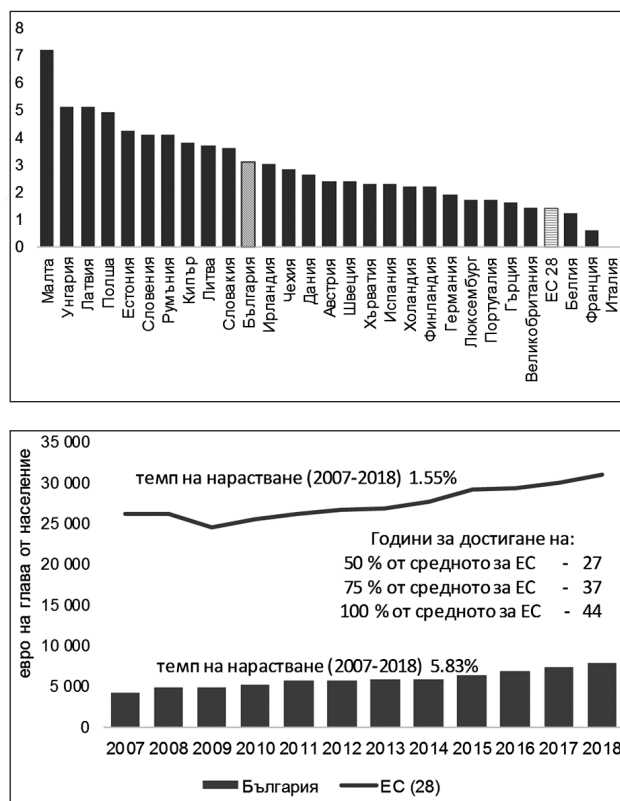
Ниската инфлация, балансираният бюджет, високият процент на приватизация, либерализирането на текущата и капиталовата сметка, либерализацията на външнотърговския режим, стабилният (фиксиран) валутен курс, общата финансова стабилизация, високият валутен и фискален резерв и др. – всички тези параметри са важни средства на макроикономическата политика. През последните 20 години (с изключение на няколко месеца в периода 2009 – 2010 г.) тези показатели винаги са изглеждали добре, но чувството за стопанска безпътница и стагнация така и не ни напусна през всичките тези години. Краткотрайната еуфория покрай приемането на страната в ЕС само породила някакви смътни надежди, но не донесе реални резултати, които да се почувстват и оценят от голяма част от обществото. Всъщност ние объркахме целите със средствата за тяхното постигане и продължаваме да се самозаблуждаваме, че добрите макроикономически показатели са достатъчно условие за икономически просперитет. Ако анализираме в дълбочина, ще разберем, че дори бленуваният висок и стабилен икономически растеж също не е цел, а важно средство за постигане на цели от по-висок ранг: по-добро жизнено равнище и качество на живот, което включва осезаемо подобрене във всяка една от сферите на здравеопазване, образование, култура, социална и правова защита, реално участие в обществения живот и т.н.

АКЦЕНТИ В ТЕКУЩОТО СЪСТОЯНИЕ НА ИКОНОМИКАТА

Реален сектор

Темпът на икономически растеж е над средния за страните от ЕС, но е сред най-ниските измежду новите страни членки. Независимо от общо взето положителните икономически перспективи запазването на настоящите темпове на икономически растеж означава, че сближаването със средния доход на глава от населението в ЕС остава далеч в бъдещето (фиг. 2).

Увеличенията на заплатите и подобренията оказват положително въздействие върху частното потребление. Ръстът на потреблението в публичния сектор се ускорява, отразявайки главно нарастването на разходите за персонал и издръжка. Инвестициите плавно се възстановяват, но нетният износ, който допреди няколко години бе основен двигател на растежа, вече е с отрицателен принос към общия растеж. Това се дължи както на забавянето на растежа на износа, така и на по-силното вътрешно търсене, отразило се върху обемите на вноса, в т.ч. и на потребителски стоки. Затвърди се тенденцията от последните години на заличаване на развиза между фактическия и потенциалния БВП.

Фиг. 2. Икономически растеж през 2018 г. (%) и БВП на глава от населението

Източник: НСИ, Евростат.

Следва да се изтъкне, че растежът на потенци-алния БВП е облагодетелстван от подобренията в производителността, но остава ограничен както поради ниския обем на инвестиции, така и поради неблагоприятната демографска структура, оказваща силно негативно влияние върху предлагането на труд. Потенциалният БВП в средносрочна перспектива се очаква да остане в рамките на 3 – 4 %, което може да се оцени като недостатъчно както от гледна точка на нуждата от догонващо развитие, така и сравнен с прогнозирания растеж на потенциалния БВП за някои от държавите от региона.

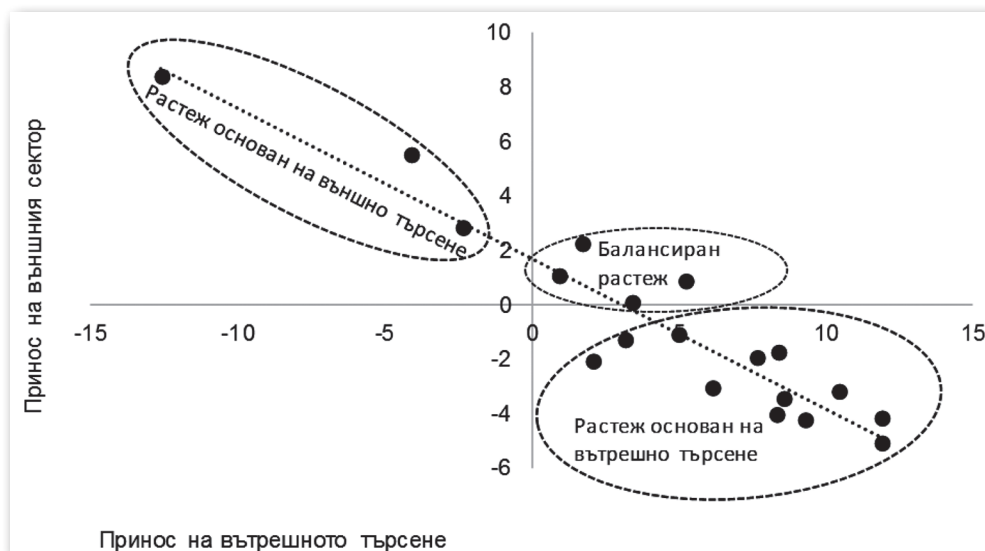
Друга неблагоприятна констатация е, че постигнатият растеж все още не може да се определи като приобщаващ и няма осезаемо въздействие върху намаляването на бедността и икономическите и социалните неравенства. Равнищата на бедност и неравенство на доходите са най-високите в ЕС. Данъчната система, основана на пропорционалното облагане на доходите, не само че не съдейства за намаляване на неравенството в пазарните доходи, а дори спомага за неговото задълбочаване. Това се дължи както на липсата на преразпределителен ефект от пропорционалния подоходен данък, така и на сравнително ниското равнище на разходите за социална закрила и липсата на механизъм за по-добро насочване и актуализиране на социалните трансфери към нуждаещите се.

Фактори на растежа

Данните от 2000 г. насам недвусмислено показват (фиг. 3), че вътрешното потребление все по-ясно се откроява като основен фактор на растежа. В последните няколко години това се дължи до голяма степен на нарастващото доверие както на потребителите, така и на производителите. В същата насока действат и няколко добри туристически сезона и общо взето благоприятната финансова среда.

Оформящата се тенденция на превес на вътрешните фактори на растежа не може да се оцени еднозначно. Като малка и отворена икономика България е силно зависима от външния сектор, който обикновено се разглежда като основен двигател на икономическия растеж. Многобройни са изследванията, намиращи висока корелация между нарастването на износа и икономическия растеж. Съгласно основните теоретични постулати предимствата на експортноориентираните модели на растеж се дължат на:

- вътрешните разходи за осигуряването на единица чужда валута са по-ниски от разходите за спестяването на същата единица;
- преодоляване на ограниченията, свързани с икономията от мащаба;
- излагането на местните производители на външна конкуренция води (в общия случай) до нарастване на ефективността и намаляване на разходите;

Фиг. 3. Приноси на вътрешното търсене и външния сектор към икономическия растеж (2000 – 2018)

Източник: НСИ, автори изчисления.

- емпирично доказано е значителното увеличаване на ПЧИ в икономики с експортна ориентация;
- емпирични доказателства съществуват и по отношение на възможностите за създаване на работни места, които са по-високи при по-високи обеми на износ.

В същото време моделите на растеж, приоритизирани експорта, имат и сериозни недостатъци, най-важните сред тях са:

- зависимост от външното търсене на външно-търговските партньори и нарастване на волатилността на темповете на растеж;
- забавяне на темповете на развитие на вътрешния пазар;
- ожесточаване на конкуренцията между развиващите се страни и поява на стремеж за „изтласкване от пазара“ (export displacement) на конкурентите, водещо в крайна сметка до влошаване на условията на търговия за всички износители;
- задълбочаване на глобалните дисбаланси и отрицателно влияние върху финансовата стабилност;
- колкото повече страни прилагат този модел, толкова по-ниска е ефективността му поради ограниченията на глобалното търсене.

Фискална политика

През 2018 г. бе прекъсната тенденцията към намаляване на бюджетните постъпления в относително изражение. Нарастване се отчита при всички приходни показатели, като с основен принос са данъчните приходи, като увеличените постъпления от данъци са следствие на увеличеното

вътрешно потребление, увеличената активност на икономическите агенти и мерките на приходните администрации за подобряване на събираемостта на приходите и борбата с контрабандата (фиг. 4). Увеличаването на приходите, особено когато е постигнато в условия на непроменени данъчни ставки, е положително и ролята на данъчната администрация (и косвено на цялото правителство) в никакъв случай не трябва да се подценява.

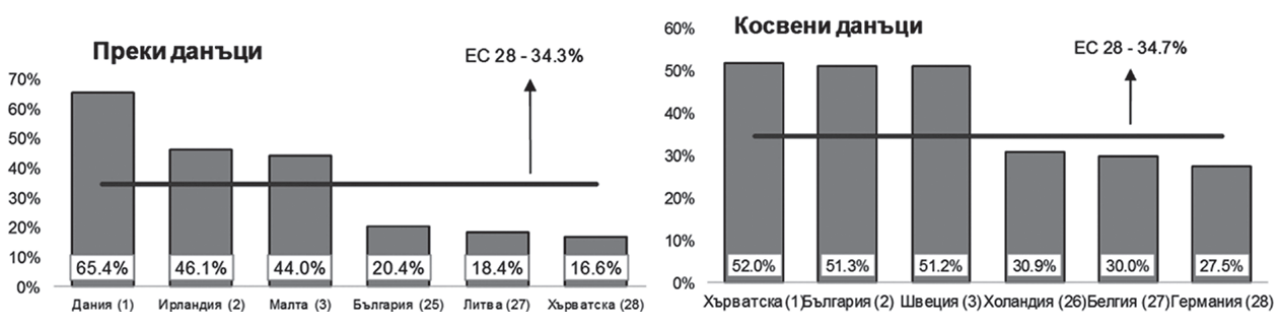
Структурата на данъчните приходи остава общо взето непроменена – има само незначителни изменения в относителните дялове по отделните групи. Икономическата теория постулира, че облагането на печалбата и индивидуалните доходи има по-силно изразен негативен ефект върху икономическия растеж в сравнение с данъците върху потреблението (косвените данъци). Това може да се тълкува като аргумент в полза на косвените данъци. В същото време трябва да се припомни, че големият недостатък на косвените данъци е тяхната потенциална регресивност, което не позволява постигането на по-голяма справедливост при разпределението на данъчното бреме.

Сравнението със структурата на данъчните приходи в страните от ЕС (фиг. 5) е силен аргумент в тази посока – ясно се вижда, че структурата между преки и косвените разходи в България сериозно се разминава с тази в страните от ЕС. Докато средно за ЕС данъчната тежест е равномерно разпределена между преки и косвени данъци, в България косвените данъци имат сериозен превес. Доколкото осигурителните вноски са регресивни (предвид наличието на максимален осигурителен доход), а подоходното облагане е пропорционално,

Фиг. 4. Бюджетни приходи

Източник: МФ.

Фиг. 5. Преки и косвени данъци като дял от общите приходи в ЕС

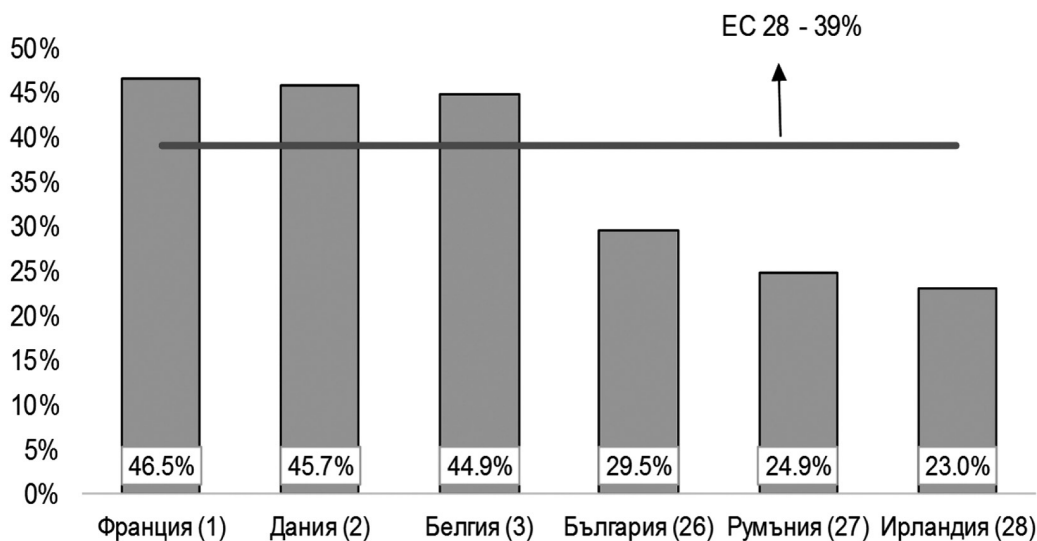
Източник: МФ, Евростат.

превесът на косвените данъци допълнително засилва регресивността на цялата данъчна система.

В данъчната система има и други проблеми, които остават нерешени вече много години, сред които се отличава ниската преразпределителна функция на бюджета. Дебатът за ролята и функциите на държавата в съвременното пазарно стопанство е сложен и е силно повлиян от политическите нагласи на управляващите в момента партии. Има сериозни разминавания във възгледите както в академичните, така и в управленските среди. Тук едва ли е подходящо да се засяга теоретичната страна на въпроса – това не е цел на настоящата статия. Сравненията обаче с другите страни – членки на ЕС, по отношение на възможностите на държавата да участва активно в икономическия живот са важни, доколкото в едно икономическо простран-

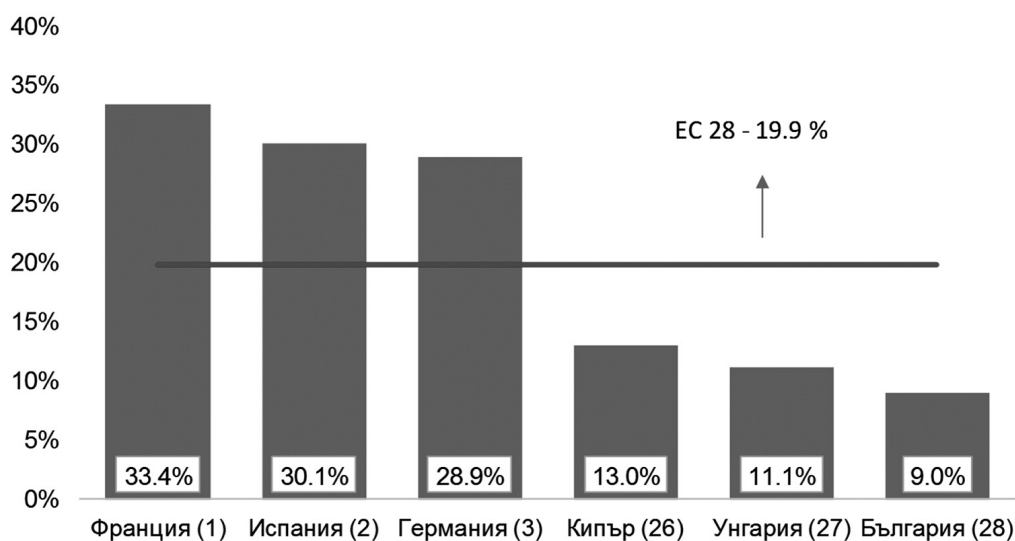
ство с ясно заявена цел за постигане на висока степен на икономическа, политическа и финансова интеграция не е възможно (по-скоро не е желателно) да има съществени различия по отношение на фискалната политика.

Фигура 6 нагледно демонстрира изоставането на България в сравнение със страните от ЕС. При сегашните нива на БВП достигането на средните за ЕС стойности означава допълнителни повече от 10 млрд. лв. приходи в бюджета ежегодно. Предвид подобряването на събираемостта на данъчните приходи, наблюдавана през последните години, очевидната причина за слабата преразпределителна функция на бюджета (наред с допълнителните възможности за увеличаване на събираемостта) се дължи на ниските данъчни ставки.

Фиг. 6. Бюджетни приходи като дял от БВП

Източник: МФ, Евростат.

Фиг. 7. Ефективни данъчни ставки

Източник: МФ, Евростат.

Ефективната данъчна ставка в България е най-ниската в ЕС (фиг. 7) и една от най-ниските в целия свят. Тази политика беше предприета преди десетина години с надеждата, че данъчните предимства ще привлекат чуждестранни инвеститори, което ще ускори икономическия растеж, ще създаде нови работни места и ще разшири данъчната основа, което ще компенсира (поне отчасти) ниските ставки. За съжаление, нищо или много малко от намеренията беше осъществено. Икономическият растеж може и да изглежда добре на фона на стагнираща Европа, но е далеч от необходимия за т.нар. догонващо развитие, което да ни приближи в обозримо бъдеще към средните стойности на

БВП на глава от населението в ЕС. Преките чуждестранни инвестиции не само не се увеличиха, но дори намаляват през последните години. Подходното неравенство в обществото (измерено с коефициента на Джини²) расте, а възможностите на държавата да влияе върху преразпределителните

² Съгласно данните на EUROSTAT – SILC Survey, България е страната с най-висок коефициент на Джини в Европейския съюз по отношение на разполагаемия доход. За 2017 г. коефициентът е 40,2 при средно за ЕС (28) 30,7. Друг неприятен момент е, че през последните пет години тенденцията е към непрекъснато покачване.

процеси стават все по-малки. Тази икономическа реалност се сблъсква с нарастващия в обществото популизъм и очакванията на хората държавата да поема по-голяма отговорност във важни сектори на икономиката като здравеопазване, образование, наука и др. Към това следва да се добави задълбочаването на демографската криза, което създава сериозно напрежение върху социалното осигуряване и нарастваща нужда от бюджетно финансиране.

Всичко изложено по-горе на практика означава, че обществото е изправено пред сериозно предизвикателство. От една страна, едва ли има съмнение, че има нужда от повече бюджетни средства. Те могат да се осигурят по няколко начина – съществено подобряване на събираемостта; разширяване на данъчната основа; и/или повишаване на данъчните ставки. Разбира се, първият вариант е за предпочитане, но това е труден и бавен процес, който има определени граници. По отношение на данъчната основа има заявени сериозни намерения от ЕК да наложи в близко бъдеще еднакви и задължителни правила за нейното определяне, което също ограничава възможностите на този инструмент. По отношение на данъчните ставки както икономическата теория, така и емпиричните данни показват наличие на отрицателна зависимост между данъчните ставки и темповете на икономическо развитие, което вероятно аргументира съпротивата към промени в данъчната система. В същото време обаче, ако се разгледат само новите страни членки, се вижда, че такава връзка не може да се открие. С изключение на Словения и Хърватия всички нови страни – членки на ЕС, са постигнали по-високи темпове на икономически растеж, въпреки че ефективните данъчни ставки са значително по-високи, в някои случаи дори два пъти по-високи. Очевидно е, че настойчиво провежданата политика на данъчна конкуренция сама по себе си не може да осигури предимства на икономиката.

По отношение на разходната политика също могат да се очертаят някои неблагоприятни тенденции. Ниският относителен дял на разходите изцяло се дължи на съзнателно провежданата политика на отказ от фискални стимули, която в последните три години прерасна в политика на бюджетни излишъци. Целесъобразността на такава политика обаче буди сериозни съмнения. Стремещът към балансиран бюджет по принцип е похвален, но едва ли е полезен, когато важни бюджетни сектори са недофинансирани, когато инфраструктурата е очевидно остаряла, когато икономическият растеж е сред най-ниските сред страните, с които се сравняваме, когато по почти всички социални показатели сме на последно място в страните от ЕС.

Налага се изводът, че е необходим дебат по отношение на бюджетните приоритети и преосмисляне на политиката на балансиран бюджет на всяка цена. Очевидно е, че моделът на икономическо развитие, разчитащ на минимална държавна

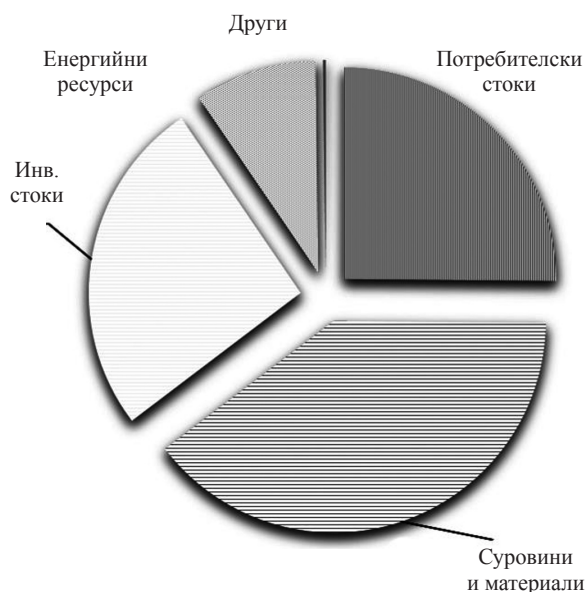
намеса и на ниско заплащане на труда, не дава очакваните резултати и трябва да се преосмисли. В същото време всяка промяна на данъчната система, основаваща се на повишаване на ефективните данъчни ставки, следва да се предприеме само при условие, че е оптимизирана данъчната събираемост и са предприети необходимите структурни реформи.

Външен сектор

Външната търговия се явява един от основните фактори за формиране на икономическия растеж на страната, особено в периода след световната икономическа криза от 2008 – 2009 г. Още през 2011 г. износът надхвърли докризисните нива, като се установи и нова структура (фиг. 8).

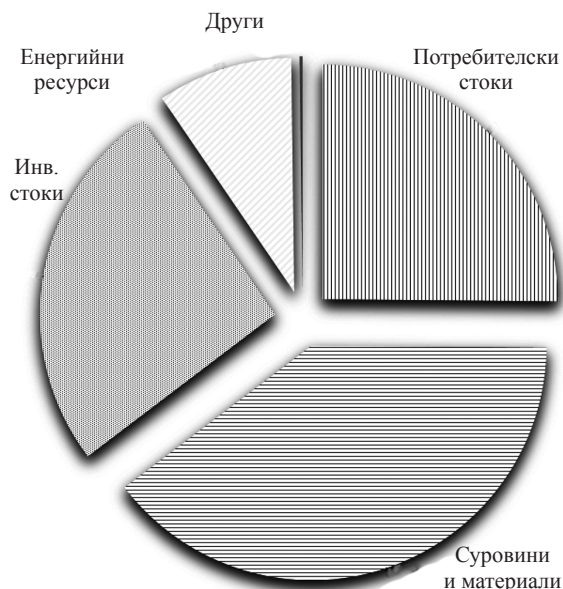
Очертаната експортна структура по начин на използване показва, че България остава износител предимно на стоки с ниска степен на преработка, а оттам и с ниска добавена стойност. Близко 40 % от износа е формиран от суровини. Не е за пренебрегване и фактът на значителна географска концентрация на външнотърговските сделки към ограничен кръг от страни партньори – първите пет страни формират дял от над 45 % от целия стоков износ. Може с увереност да се твърди, че с настоящата структура на износа България не може да разчита на трайни конкурентни предимства, които да осигурят устойчиво развиване на стратегия за експортноориентиран икономически растеж.

От своя страна очерталата се структура на вноса показва висока зависимост на българските производства от вносни суровини (фиг. 9).

Фиг. 8. Структура на износа на България към 2018 г.

Източник: НСИ.

Фиг. 9. Структура на вноса на България към 2018 г.
Източник: НСИ.

Внасяните суровини и материали надхвърлят 35 % от целия стоков внос, съпроводено с висока импортоемкост на износната продукция. По този начин външната търговия води до широката отвореност на българската икономика, което на свой ред определя външната търговия като силен трансмисионен механизъм за пренасяне на международната икономическа конюнктура върху българската икономика.

Пазар на труда

Мащабите на пазара на труда и динамиката на процесите на предлагане и търсене на труд са под влияние на различни групи фактори. Динамиката на БВП през периода 2014 – 2017 г. е в интервала 3,6 – 3,9 процента, което успява да осигури нарастване на броя на заетите с 0,4 – 0,5 процента. През 2018 г. при ръст на БВП от 3,1 процента заетостта намалява с 0,1 процента. През първата половина на 2019 г. се наблюдават положителни промени в заетостта, които може да се дължат на ниската база за сравнение през същите периоди на 2018 г. Трудовият фактор засега не еродира икономическия растеж, но не може да се твърди, че има влияние за ускоряването му.

Друга особено важна предпоставка е демографската криза. Тя се характеризира с категорични показатели за увеличаване на смъртността, намаляване на раждаемостта и продължителността на живота и обезлюдяване на територии [1]. В допълнение към тях са регистрираните стабилни относителни дялове на емигриращото население в трудоспособна възраст, без да има реципрочен приток на чуждестранна работна сила у нас.

Предлагане на труд

След 2008 г. се наблюдава стабилно намаление на броя на населението в икономически активна възраст, работната сила (заети и безработни) и неактивните (табл. 1). Наличните трудови ресурси обаче се оползотворяват в по-висока степен в сравнение с минали периоди (2003 – 2006), за което свидетелстват промените в броя на заети и икономически активни през 2018 г. спрямо 2003 г. Друг позитивен факт са промените в структурата на намаляващото по брой население в икономически активна възраст. Те включват увеличаване на относителния дял на заетите за сметка на силното намаление на дела на безработни и на неактивните.

Таблица 1

Промени в броя на населението на 15+ години според икономическата активност (в хил.)

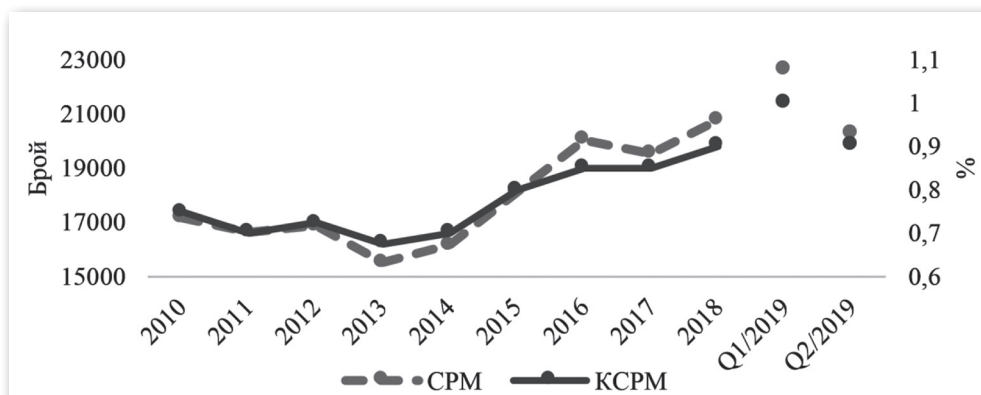
	Промени за периода	
	2008 – 2018 г.	2003 – 2018 г.
Икономически активни	-234,4	42,9
Заети	-208,0	318,7
Безработни	-26,4	-275,8
Икономически неактивни	-370,4	-708,7

Съществено увеличение на заетостта не може да се очаква дори при пълното мобилизиране на вътрешните резерви от средите на неактивните. Основно значение продължава да има подобряването на качествените характеристики на застаряващата работна сила с цел нейното интензивно използване. Въпросът е за подобрени структури на заетите според равнище на образование и притежавани компетенции, но и за задържане на неблагоприятните промени във възрастовите им структури.

Увеличаването на броя на заетите в България е за сметка на все още устойчивата заетост на лица та между 35 и 54 години при нарастване на дела на тези между 45 и 54 години. По всичко личи, че през следващите 10 – 20 години (ако не се активира т.нар. внос на работна сила) ще се наложи да се използва основно трудът на работници в тези високи възрастови групи, както и на лицата между 55 и 64 години.

Търсене на труд

Броят на предлагани свободни работни места се увеличава, но динамиката е нестабилна. По сходен начин се променя и коефициентът на свободните работни места (фиг. 10).

Фиг. 10. Предлагање на работни места

Източник: НСИ.

Активноста на работодаделите при предлагање на работни места през 2018 и 2019 г. се понижава в резултат от влошените им очаквания за бизнеспредметата. Мениджърите от промишлеността, строителството, търговията и услугите продължават да посочват като проблеми конкуренцията в бранша, недостатъчното търсене и несигурната икономическа среда, както и негативните очаквания към износа. В промишлеността и строителството един от основните проблеми е липсата на подходящи кадри.

Работни заплати

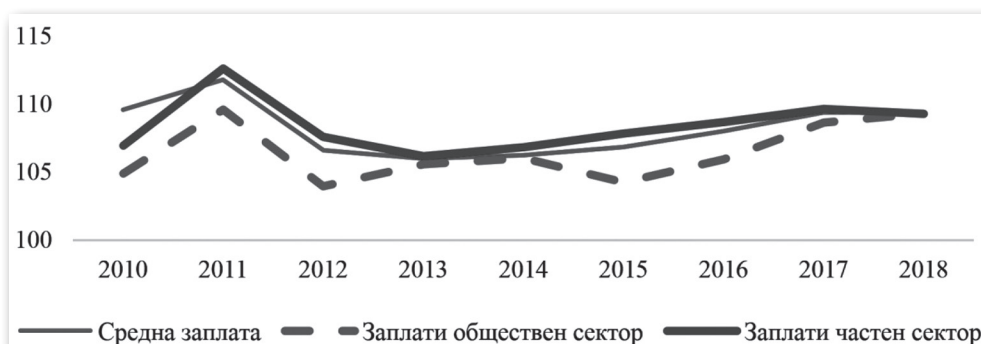
Средната заплата забавя динамиката си в резултат от промените ѝ в частния сектор. Динамиката на средните заплати в общественния сектор в съществена степен е подпомогната от административните увеличения на минималната заплата. Наблюдава се сближаване на динамиките на растеж на средна заплата в общественния и частния сектор през 2017 и 2018 г. (фиг. 11) при леко намаление на заплатите в частния сектор. То може да се свърже с посочените неблагоприятни очаквания на работодателят, но води до намаляваща привлекателност на заетостта в частния сектор.

Общият показател за дела на компенсациите на наетите в БВП в България нараства. През 2018 г. той е на равнището, постигнато през 2012 г., и е по-нисък спрямо 2009 г. Показателят остава понисък и спрямо равнищата му за ЕС-28, но тенденцията е за намаляване на разликата между тях. През 2018 г. тя е 4,6 процента, докато през 2009 г. – 13,0 процента.

В резултат от установените условия за определяне на трудовите възнаграждения и дължимите социални разходи от работодателят за наетите лица общо трудовите разходи продължават да нарастват и през 2018 г. В сравнение с 2012 г. те са 1,5 пъти по-високи. Формалната причина е ниската им изходна база, а не толкова нарастването на заплатите. Тези разходи обаче са съществен предварителен аргумент за решението колко и какви нови работници да бъдат наемани.

Изводи

- Наблюдава се процес на забавяне на положителните промени в заетостта вследствие на слаби структурни промени в икономиката и неблагоприятната демографска ситуация.

Фиг. 11. Работни заплати в частен и обществен сектор (индекси)

Източник: НСИ.

• Броят на безработните намалява, но не така бързо, както в предишните три години. Тази промяна (както и приносът от снижението на броя на неактивните) няма да е достатъчен ресурс за позитивни промени в заетостта.

• Не може да се очаква, че досега провежданата политика на нарастване на заетостта без особени промени в равнището на заплащане може да съдейства за нарастване на трудовата активност на населението и оставането му в България. Увеличението на заетите без съответно съществено нарастване на работните заплати е слабо, вероятна перспектива за следващите години както за местното население, така и за чуждестранни работници. Осигуряването на достойно заплащане на труда изисква успоредни процеси на увеличаване на производителността, на инвестициите в реалния сектор и интензифициране в производствата в посока интелигентен растеж.

• Необходим е холистичен подход в полза на промени в броя и структурата на работната сила и на заетите. Това е част от големия национален проблем за овладяване на демографската криза. Успешната реализация на българското население в заетостта може да има обратно положително влияние върху демографската ситуация, ако осигурява перспектива за кариерно развитие и свързаното с него увеличаване на трудовото възнаграждение.

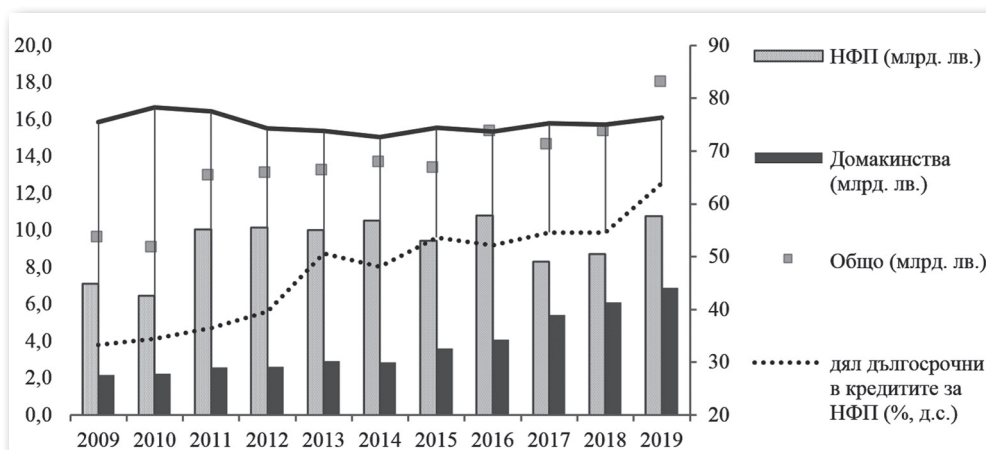
• Основно значение за заетостта в близка и средносрочна перспектива може да имат политиките за подобряването на знанията, уменията и компетенциите на сегашната работна сила; подготовката на младежите за труд в образователната ни система; за ефикасно активиране на неактивните и участие на пазара на труда. Очевиден е обаче фактът, че не може да се разчита само на активните политики на държавната администрация. Актуална необходимост е включването на всички заинтересовани страни в решаването на проблемите на населението и на заетостта и преди всичко учас-

тието на работодателите (и техните представителни организации), на професионалните съюзи и на организациите в гражданския сектор. Заедно с холистичния подход към политиките на пазара на труда и другите социални политики актуална необходимост е прилагането на партньорски подход и организирането на интегрирани (надведомствени) структури за решаване на социалните проблеми на българското население.

Банков сектор

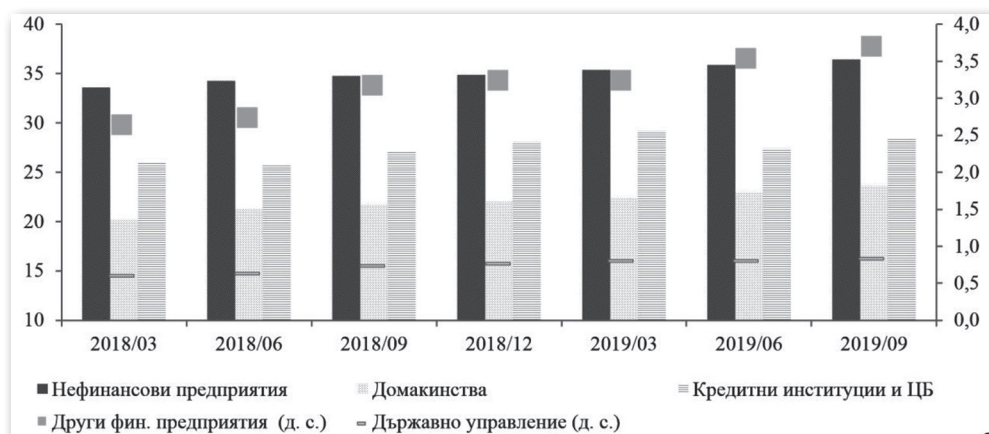
Процесите на консолидация в банковия сектор продължават, печалбата в системата се увеличава, а данните от парична статистика показват, че кредитната активност нараства втора поредна година (фиг. 12). Относително слабата активност в корпоративния сегмент е съпроводена от продължаващо нарастване на дела на дългосрочните кредити (до 64 %), което освен с донякъде увеличеното търсене на инвестиционни кредити би могло да се обясни и с очакваното (от страна на стопанските агенти) влошаване на възможността за обслужване на дълговете и съответно с техния стремеж към ограничаване на размера на изходящите потоци.

На фона на съдържаните нагласи на бизнеса основен принос за нарастване на кредитната активност в корпоративния сегмент има запазването на кредитната политика на търговските банки. Обобщените резултати от анкетата за кредитната активност на БНБ показват, че повечето респонденти запазват стандартите за отпускане на кредити на предприятия без промяна вече втора поредна година. В същото време финансовите институции се стремят да стимулират кредитната активност, като продължават да облекчават условията по предлаганите от тях кредити – през първото полугодие на 2019 г. балансът на мненията по отношение на лихвите по новоотпуснати кредити за НФП остава негативен, като над 1/4 от анкетираните банки

Фиг. 12. Обеми по нов бизнес

Източник: БНБ, автори изчисления.

Фиг. 13. Брутни кредити преди обезценка към края на периода (млрд. лв.)

Източник: БНБ, авторови изчисления.

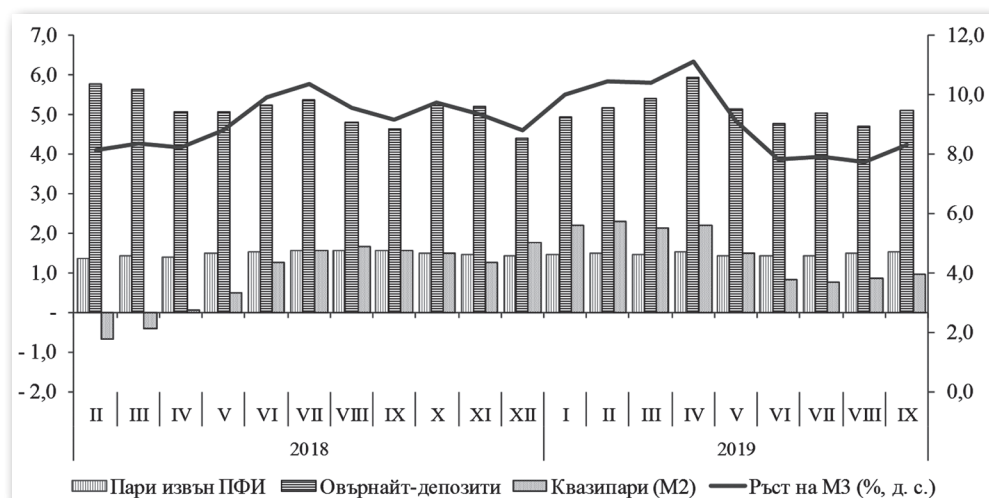
докладват за понижаване във въпросния сегмент. Това очевидно успява да стимулира известна част от потенциалните бизнес клиенти, тъй като броят на респондентите, докладващи за увеличено търсене на фирмени кредити за същия период, остава по-голям, отколкото броят на докладващите за намаляване на търсенето.

При кредитирането на дребно се наблюдават по-благоприятни тенденции. Сегментът демонстрира висока активност и общият обем по нов бизнес за деветмесечието нараства за пета поредна година (фиг. 13). Тази тенденция проявява добра устойчивост във времето – ако в качеството на база за сравнение се ползват годишните данни, обемите по нов бизнес в сегмента се увеличават без прекъсване от 2010 г. насам.

От гледна точка на рентабилността структурата на активите слабо се подобрява, което се дължи на изпреварващия темп на брутните кредити (без

тези за банкови институции). Темповете обаче очевидно не удовлетворяват финансовите посредници, за което е показателно запазването на дела на респондентите, предоставящи облекчени ценови условия за теглене на заем. В същото време кредитните стандарти остават непроменени, което показва, че както и през предходната година банките в страната са по-склонни да задържат излишъка от привлечен ресурс, приемайки заплащането на съответната цена за това под формата на отрицателна лихва върху свръхрезервите, отколкото да занижат стандартите си, така че да намалят дела на отхвърлените искания (и така да засилят пласмента на свободния си ресурс), но да рискуват да реализират на загуба от евентуално бъдещо влошаване на качеството на портфейла.

При анализа на данните за паричното предлагане (фиг. 14) прави впечатление, че през второто и третото тримесечие темпът на изменение на агре-

Фиг. 14. Парични агрегати (годишен прираст, млрд. лв.)

Източник: БНБ, авторови изчисления.

гата МЗ отслабва, което може да се обясни преди всичко с износа на ресурс зад граница. За деветте месеца на 2019 г. вземанията от кредитни институции нарастват с почти 3 млрд. лв. В същото време депозитите от банки в българската банкова система нарастват едва с 585 млн. лв., което означава, че над $\frac{3}{4}$ от прираста на вземанията от кредитни институции е за сметка на депозити в банки извън страната.

ПРОБЛЕМИ, НЕОТЧЕТЕНИ ОТ МАКРОИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ

- В сравнение със страните от ЕС българската икономика се характеризира с нисък БВП на човек от населението, ниска производителност на труда, ниска конкурентоспособност, голяма бедност, ниско ефективна администрация, лоши икономически, технико-икономически, финансови, социални, демографски, институционални, здравословни, санитарно-хигиенни, екологични, корупционни и други показатели. Тези констатации може и да изглеждат прекалено тежки, но се потвърждават от статистическите данни. Единственото „утешение“ е, че ЕС може да се дефинира като „клуб на богатите“, в който ние сме най-бедният член.

- Ниско средно ценово равнище – около 50 % от средното за страните от ЕС. В условията на протичаща и задълбочаваща се интеграция ценовото равнище постепенно ще се покачва, което създава проблеми както по отношение на фиксирания курс, така и по отношение на бъдещото членство в еврозоната.

Икономическата логика сочи, че значителна част от сближаването на цените трябваше да се случи преди присъединяването ни към ERM II, защото тогава влизат в действие Маастрихтските критерии, вкл. този за инфлацията. Това вероятно няма да се случи, доколкото има индикации за присъединяване на България към валутно-курсовия механизъм през първата половина на 2020 г. При положение, че ценовото равнище все още е ниско, е възможно престоят в ERM II да бъде значително по-дълъг от 2 години.

- Висока и растяща поляризация в обществото – доходна, имотна, здравна, образователна и регионална. Отделните съставки на поляризацията взаимно се подсилват и изострят чрез синергичния ефект. Доходната поляризация поражда и засилва имуществената, здравната, образователната и регионалната поляризация, и обратно. Липсват ефикасни политики за социално приобщаване. В такава обстановка не е възможен траен конкурентоспособен растеж и догонващо развитие.

- Недостатъчно ефективно се използва трудовият потенциал. Ниски са коефициентите на икономическа активност и на заетост; безработицата е съсредоточена в предимно необразовани и нек-

валифицирани хора и се чувства остър недостиг на квалифициран персонал.

- Ниска е производителността на труда и е незадоволителна трудовата и производствената дисциплина. Растежът на производителността е по-скоро бавен (в сравнение с нарастването на работните заплати) и силно волатилен.

- България е в демографска криза, която вероятно ще се изостря през следващите десетилетия, ако не се вземат решителни мерки за постепенното ѝ смекчаване. Овладяването ѝ едва ли е възможно, а негативните последици ще доведат до намаляване на работната сила; ще се влошават възрастовата и професионалната ѝ структура; ще се ограничава нейната предприемчивост и динамизъм; ще се влошава съотношението между работещите и пенсионерите. В такива демографски условия трудно се постига висока производителност.

- Голяма е емиграцията на млади, квалифицирани и предприемчиви хора, която не може и не бива да се ограничава. Този процес може да бъде овладян само ако условията на живот в България се сближат с тези в развитите европейски държави. Последствията от емиграцията не са еднозначни – тя може да е полезна при трансфера на знания, култура и опит, може да е частичен отдушник (както беше в началото на прехода) при висока безработица и като източник на валутни трансфери от работещи в чужбина българи, но при нормални условия в бъдеще резултатите ще са по-скоро негативни.

- Остарели и неразвити производствени, продуктови и експортни структури. Това затруднява мащабната вътрешноотраслова и вътрешнопродуктова специализация и трайното производствено коопериране между фирми от България и страните от ЕС. Остарелите производствени структури предопределят също такива експортни продуктови структури с ниска добавена стойност. Суровините, материалите, необработените и първично обработените, материалоемките, енергоемките, капиталоемките и наситените с прост труд изделия съставляват повече от половината от общия неенергиен износ на България. Модернизацията на производствените и експортните структури е осъществима само чрез привличане на водещи световни компании в съответните области с предоставяне на изгодни дългосрочни данъчни и други условия и държавни гаранции от наша страна.

- Занемарена иновационна дейност и слаби връзки между науката, университетите и стопанската практика. Без модерна иновационна система не е възможен масиран конкурентоспособен износ и ускорено икономическо развитие.

- Ограничен е потенциалът за вътрешно натрупване и инвестиции. Ниските доходи не предполагат висока норма на спестяване, валидно както за фирмите, така и за домакинствата. Фондовата борса не може и едва ли в обозримо бъдеще ще се превърне в алтернативен източник на финансира-

не. Наложително е да се разширят и осъвременят финансовите инструменти за мобилизиране на повече ресурси.

- Преобладаващата част от държавните институции продължават да са нискоефективни. Въпреки поредицата от реформи и съкращения администрацията е раздута, недостатъчно квалифицирана, нископлатена и склонна към корупция.

- Финансовата система е общо взето стабилна, но продължава да е недоразвита. След кризата от 1996 – 1997 г. финансовата стабилност е издигната в култ. С въвеждането на паричния съвет икономиката се лиши от инструментите на паричната политика, а с някои от разпоредбите на Закона за публичните финанси на практика се лишаваме и от инструментите на фискалната политика. Финансовата стабилност е нещо хубаво, стига да не е постигната за сметка на социалната стабилност.

- Въпреки ниските данъчни ставки сенчестата икономика продължава да заема близо една трета от стопанството. Последниците са не само икономически (свързани с неплащане на данъци и осигуровки), а оказват и силно деморализиращо и възпиращо въздействие върху поведението на реалната икономика.

КАКВО МОЖЕ И СЛЕДВА ДА СЕ НАПРАВИ В КРАТКОСРОЧЕН И СРЕДНОСРОЧЕН ПЛАН

Експортноориентиран растеж

Въпреки наличието на някои недостатъци на експортноориентирания растеж [2] не подлежи на съмнение, че развиващите се страни (поне на даден етап от развитието си) не могат без развитие на отрасли за износ, доколкото те осигуряват необходимата валута. Въпросът е в какъв контекст се разглежда стимулирането на износа. От тази гледна точка международната търговия трябва да е подчинена на идеята за икономическо развитие, а не да се търсят сравнителни предимства в различни дейности и отрасли на всяка цена, тъй като това често води до отрицателни ефекти в по-дългосрочен план.

Изясняването на теоретичните концепции относно възможните типове икономически растеж и ограниченията, които те налагат, са важни от гледна точка на формирането на конкретна икономическа политика. Въпросът е може ли България на настоящия етап да генерира достатъчно висок растеж, основан на вътрешни фактори, така че да няма нужда да се разчита на капризите на външните пазари? Нещо повече, евентуален положителен отговор на този въпрос изисква отговор и на още един въпрос – каква трябва да е ролята на правителството в провеждането на такава политика?

Колкото и убедително да звучат аргументите на противниците на експортноориентирания рас-

теж, горчивата истина е, че нивото на доходите в България продължава да бъде ниско. Ограниченията, наложени от паричния съвет, и невъзможността (поне в краткосрочен план) за провеждане на експанзионистична фискална политика са допълнителни фактори в подкрепа на извода, че в обозримо бъдеще България трябва да разчита преди всичко на износа, за да може да осигури икономически растеж, основан на икономия от мащаба. От гледна точка на ограниченията, налагани от платежния баланс, посланието е ясно – ускоряването на икономическия растеж е възможно само при увеличаване на привлекателността на българския износ и/или намаляване на еластичността на вноса (в най-добрия случай комбинация от двете). В противен случай, т.е. ако производственият капацитет нараства по-бързо от вътрешното търсене (поради ограниченията, наложени от платежния баланс), безработицата ще нарасне, което допълнително ще свие потреблението. С други думи – не става въпрос само за осигуряване на икономически растеж чрез повече износ, а чрез износ на „правилните“ стоки и услуги, т.е. тези, за които търсенето е еластично. Казано накратко, оформящата се тенденция към превес на вътрешните фактори може да се определи като по-скоро неблагоприятна. По-високи темпове на растеж, осигуряващи т.нар. догонващо развитие, са възможни само при условие, че приносът на външния сектор към темповете на икономически растеж са положителни и превъзхождат тези по вътрешното търсене.

През последните години България се отклони от идеята за пренасочване на икономическа политика от вътрешното търсене към експортноориентиран растеж. Няма напредък и по отношение на пренасочване на производствената структура към по-високотехнологични стоки (и услуги) и поэтапното преодоляване на структурния капан, базирани на предимства като ниските възнаграждения и трудоемки производства, свързани с прилагането на нискоквалифициран труд. Въпреки наблюдаваната все още структурна слабост и забавилото се реструктуриране на икономиката в средносрочен план се очертава необходимост от експортноориентираната експанзия.

Поради малкия размер на икономиката дори един застои или пък бавно възстановяване на европейската икономическа среда предлагат нови възможности за догонващите страни. Очевидно е, че необходимите стъпки трябва да се направят във вътрешен план и да бъдат концентрирани в две направления:

- На първо място, капацитетът на икономиката, за да привлече инвестиции, трябва да се подобрява постоянно в период на засилена глобална конкуренция за пазари, капитали, технологии, квалифицирана работна ръка, висококачествени услуги, кредити, ориентирани към бъдещо развитие, стратегически съюзи и др.

• На второ място, трябва да бъдат идентифицирани и ефективно използвани нови начини и средства за инкорпориране във все по-дълбокото международно разделение на труда като цяло и глобалната мрежа от транснационални компании в частност.

При една реалистична и осъществима стратегия трябва да се има предвид, че прилагането ѝ включва не само посочените по-горе ограничения, но също така и някои потенциални рискове. Тук накратко ще бъдат споменати само някои от тях:

Първо: забавеният процес на догонване допълнително влоши първоначалната позиция. В действителност България сега е изправена пред задачата за двойно догонващо икономическо развитие: на първо място, по отношение на ЕС и на второ, по отношение на по-развитите нови страни членки. Това на практика означава, че условията за успешен експортноориентиран растеж са по-малко благоприятни, отколкото за страните от Централна Европа, както по отношение на привличане на експортноориентирани транснационални компании, така и по отношение на наличния размер на приходите от потенциалните пазари. В същото време глобалното и регионално реструктуриране, случващо се в (след)кризисния период, характеризиращо се с потиснато вътрешно търсене и нарастващ натиск за износ (а в най-добрия случай за експортноориентирани инвестиции), може да подкрепи стартирането на такава стратегия.

Второ: България започна своя експортноориентиран модел на растеж, залагайки на ниските разходи за производство и труд, превръщайки се в техен заложенник. От една страна, нарастващата международна (предимно неевропейска) конкуренция изтласква България от този капан. От друга страна, успешна модернизация е възможна само ако икономическата политика може да създаде благоприятна среда за обновяване и международният капитал разглежда България като ценен партньор на по-високо ниво в рамките на глобалната производствена верига.

Трето: всяка структурна модернизация има две, при това противоположни въздействия върху пазара на труда. От една страна, тя увеличава търсенето на по-висококвалифицирана (и по-добре платена) работна ръка, при положение че такава е налична на вътрешния пазар. В противен случай шансовете за модернизация биха били по-скоро ограничени. От друга страна, от пазара на труда се освобождава неквалифицираната или недостатъчно квалифицираната работна ръка и се увеличава броят на безработните лица. Двойната задача на подходящата икономическа политика се състои в предоставяне на достатъчно квалифицирана работна ръка в съответния сектор и в същото време разкриване на нови възможности за заетост за хората, освободени вследствие на структурна модернизация, с цел да се избегнат социалните проблеми и маргинализация на тези групи.

Четвърто: паричният съвет в България ограничава полето за действие на икономиката, защото конкурентоспособността на износа, макар и краткотрайно, може да бъде генерирана от девалвация на националната валута. Затова структурната модернизация е възможна само ако конкурентната позиция на страната се подобри в резултат от по-висока производителност (без да се увеличават разходите за труд на единица продукция в сравнение с реални или потенциални конкуренти) и при наличието на други положителни развития, които не могат да бъдат количествено определени (надеждност на дългосрочна икономическа политика на правителството и бизнес средата, бързо подобряване на физическата инфраструктура, появата на нови пазари или нарастващото търсене на избрани продукти в различни страни и др.).

Пето: следва да се обърне специално внимание на приноса на два „чуждестранни“ актива за укрепване на експортноориентираната стратегия. От една страна, няколкостотин хиляди български граждани, работещи в чужбина, редовно изпращат (или пренасят лично) значителна сума пари (предимно евро) в България. Трябва да се анализира как поне част от тази сума може да бъде насочена към финансиране на инвестиции и проекти, ориентирани към износ като част от българското съфинансиране в комбинация със средствата от ЕС. От друга страна, част от хората, работещи в чужбина, би могло да допринесат в различни области в рамките на една експортноориентирана стратегия (като се започне от създаване на нови продукти за износ през успешно структурно обновяване до по-интензивно сътрудничество с транснационалните компании).

В заключение следва да се подчертае, че експортноориентираната стратегия прави една малка икономика по-зависима от външни фактори, което може да увеличи икономическата и финансовата уязвимост. Въпреки това другият подход, базиран на протекционизъм, растеж, генериран от вътрешното търсене и активно гледащи навътре политики и общество, не води до устойчив растеж, а още по-малко би могъл да осигури конкурентоспособна икономика в очертаващата се глобална среда на XXI в. Двойната задача на отговорната икономическа политика се състои в създаване на благоприятна среда за устойчив експортноориентиран растеж, но в същото време и в свеждането до минимум на рисковете, произтичащи от по-високото ниво на уязвимост. Това в никакъв случай не е лесна задача, но пред малките икономики не съществува друг път за реализиране на устойчив растеж и постепенно достигане на по-високо ниво на технологично развитие, структурна конкурентоспособност и в крайна сметка постигане на основната цел – по-висок (и устойчив) жизнен стандарт на голяма част от обществото.

Мерки в областта на публичните финанси, реалния сектор и социалното осигуряване и подпомагане

По отношение развитието на публичните финанси трябва ясно да се заяви, че стимулиращите растежа публични разходи са инвестиции в образование (подобряване на човешкия капитал – знания, разбиране, умения), здравеопазване (повишаване на производителността на труда и продължителността на живота в добро здраве) и икономическа инфраструктура. В тази връзка препоръчваме решително увеличаване на публичните (текущи и инвестиционни) разходи и радикални промени (т.е. пари плюс реформи) в три основни направления:

- образование (с акцент върху училищното образование);
- здравеопазване (развитие на първичната извънболнична медицинска помощ и оптимизиране на болничната мрежа);
- икономическа инфраструктура – основно води (водоснабдяване, канализация, пречистване и хидромелиорации) и транспорт (републиканска пътна мрежа, железопътна инфраструктура, пристанища и летища).

Интегритетът на българското общество и устойчивото развитие на националната икономика изискват по-справедлива и рационална данъчна система. Необходими са смели реформи в нормативната уредба на данъчното облагане у нас, които:

- да увеличат относителния дял на подоходното данъчно облагане (чрез преосмисляне на пропорционалния данък върху личните доходи, „динамизиране“ на корпоративното подоходно облагане и други мерки);
- да намалят тежестта на косвените данъци върху потреблението (чрез въвеждане на намалена ставка на ДДС, увеличаване на прага за задължителна регистрация по Закона за ДДС и балансирана акцизна политика);
- да повишат значението на имущественото данъчно облагане (чрез разширяване на данъчната основа, прогресивност на данъчното облагане и намаляване на данъчните облекчения).

За оценка на въздействието у нас се „говори“ от началото на третото хилядолетие, но българската държава е длъжник на обществото в това отношение. Крайно време е оценката на очакваните последици (разходи, ползи и преразпределителни ефекти) от предлаганите/действащите нормативни актове (закони, постановления, наредби и др.) у нас да се регламентира и институционализира подобаващо. Това ще гарантира:

- по-добри, по-отговорни и по-прозрачни политически решения;
- по-малко, по-ясни и по-качествени нормативни актове;
- достойно (и националноотговорно) участие в нормотворческия процес на ниво ЕС.

Не е достатъчно управляващите да заявяват готовност за съобразяване с исканията на бизнеса и за неговото подпомагане. Подобни изявления са твърде изтъркани и не се приемат сериозно от никого. Много по-важно е едно правителство или политическа сила да демонстрират познаване в детайли на потребностите на икономиката за едно устойчиво възходящо развитие, както и на условията, необходими за нормално правене на бизнес.

За осигуряването на качествен растеж на страната (на макрониво) е важно да се идентифицират и стимулират секторите, които са ключови за създаването на предпоставки за устойчив растеж в дългосрочен план. Става въпрос за изясняване на въпроса кои са основополагащите отрасли за България и допринасят ли за повишаване на ефективността на икономиката като цяло, в т.ч. на производителността и международната конкурентоспособност на страната ни.

За реализирането на качествен растеж на макрониво е важно да се осигурят условията за т.нар. добър растеж в компаниите, който подсилва ефекта от създаването на стойност. Това означава съобразяване с концепцията за икономическата добавена стойност (EVA), която е много полезен индикатор за бизнесите, които са истински привлекателни за инвеститорите. Необходимо е идентифициране и стимулиране на стойност в дългосрочен план, респективно за реализиране на добър растеж.

Чуждестранните инвестиции до кризата не допринесоха съществено за повишаване на конкурентоспособността на българската икономика, те не доведоха до значима промяна в технологичната готовност и иновативното развитие на бизнеса. Това е така, тъй като голяма част от инвестициите бяха насочени към сектори с ниска добавена стойност – строителство, търговия, недвижими имоти.

Усилията по привличане на чуждестранни инвестиции в страната следва да се насочат приоритетно към сектори с възможности за висока добавена стойност, като например:

- електротехника и електроника;
- информационни и комуникационни технологии;
- аутсорсинг;
- земеделие и хранително-вкусова промишленост;
- машиностроене и по-специално транспортно оборудване;
- транспорт и логистика;
- здравеопазване и фармацевтика;
- химическа промишленост и производство на изделия от каучук и пластмаса.

Стимулирането на земеделието от своя страна предполага необходимост от възстановяване на хидромелиоративните съоръжения, което предопределя и едно от направленията на публичните инфраструктурни инвестиции. България е с различни изходни предпоставки и за развитието на

биологично земеделие, което е с възможности за реализирането на висока добавена стойност.

Като цяло очакванията на чуждестранните инвеститори в България са свързани с намаляване на административните пречки пред бизнеса, изкореняване на корупцията, подобряване на инфраструктурата, поддържане на стабилна политическа среда, подобряване работата на администрацията и съдебната система. Особено чувствителни са инвеститорите по отношение на регулативните режими, които се нуждаят от сериозно опростяване.

В дългосрочен план държавата следва да се намесва предимно с ограничен набор от икономически мерки, например чрез насърчаване на иновациите и на предприемачеството в определени сектори. Да се стимулират инвеститорите сами да намерят най-перспективните производства от гледна точка на възможностите за създаване на висока добавена стойност.

В краткосрочен план за реалния сектор е важно и първоначалното стимулиране на растежа посредством активизиране на вътрешното потребление – домакинско, колективно и инвестиционно. За целта е оправдано да се използват част от публичните ресурси.

Спешно е необходим национален консенсус при провеждане на социалната политика и за признаване на приоритетността ѝ спрямо други такива. Изработването на консенсус изисква участие на широк кръг от заинтересовани страни, които да припознаят политиката като „своя“; да участват в нейното реализиране; да придобият отношение към резултатите ѝ като към свой личен успех и да подпомагат тяхната устойчивост.

При обективния процес на застаряване и намаляване на броя на работната сила висока актуалност придобива развитието на човешките ресурси и на човешкия капитал, на осигуряването на продължителен живот в добро здраве и със запазена трудоспособност. Възприемането на подобен приоритет на национална социална политика ще допринесе за обратното ѝ въздействие върху реализацията на трудовия фактор в полза на икономическия растеж. Този приоритет ще наложи основно внимание към секторите на образованието и здравеопазването.

В България социалните потребности се задоволяват на ниско равнище. Това от своя страна води до ниска степен на решаване на социални проблеми, както и възпроизвеждането им в същия или в разширен мащаб. Това не предполага позитивно развитие на демографската обстановка в страната; стимулира застаряване на работната сила с всичките негативни последици за икономическия

растеж и публичните финанси; тласка населението към емиграция. Основен фактор за това състояние е слабото участие на населението и работодателите при финансирането и използването на средства за социална защита. Диверсификацията на финансовите източници и децентрализацията на социалната защита са насоките на подходящи промени при запазване на минимални равнища на защита, осигурявани по линия на публични средства и схеми.

Може да се приеме, че вече приключва цикъл от реформи, основан на принципа „проба–грешка“ и възприемане на насоки и добър опит „отвън“. Необходимо е поставянето на ново начало. Практиката досега доказва, че проектирането на промени в социалната политика, които да водят до прогресивни промени в социалната среда, изисква продължителни консенсусни реформи под патронажа на националноотговорен индустриален капитал, движен от просветени субекти; от реформи с достатъчно твърди правила, които не могат да бъдат променяни от конюнктурни намеси на политическите лобита.

Реализирането на национални приоритети изисква увеличени обеми от разходи за тях: публични, корпоративни, лични в близка и средносрочна перспектива; ефективно и ефикасно използване на тези разходи за: а) пълноценно финансиране на образованието, професионалната квалификация, продължаващото през целия живот обучение, услуги за укрепване на позициите в заетостта; б) финансиране на здравеопазването и всички инициативи в сферата и в полза на общественото здраве. Реализирането на тези изисквания поставя категорични условия за устойчивост на финансирането на политики за социална защита на основа промени в: данъчната система и структурата на данъците; степента на събираемост на данъците и осигурителните вноски; както и преустановяване на практиката на получаване на данъчно необложени доходи от сивата икономика и самата сива икономика. Евентуалното повишаване на разходите за социална защита ще изисква прилагане на динамични критерии и стандарти за нейното качество, текущ контрол и мониторинг; постоянен (итеративен) процес на рационализиране на структурите на социалната защита.

В близко бъдеще е необходимо да се предвиди справедливо разпределение на социалните отговорности и плащания между държава, корпорации и отделни лица (физически субекти), а държавата и нейните организации да реализират по-ефикасно основната си регулаторна роля и контролни функции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сборници с материали по проекта „Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България“. Том IV. Демографско развитие и трудови ресурси. [Sbornitsi s materialii po proekta „Merki za preodolyavane na demografskata kriza v Republika Bulgaria“. Tom IV. Demografsko razvitie i trudovi resursi], iphs.eu/n/proekti/мерки-за-преодоляване-на-демографската-криза-в-българия/245-сборник-доклади-по-проекта-„мерки-за-преодоляване-на-демографската-криза-в-република-българия“-2.html
2. Йоцов, В. Икономическият растеж през призмата на външния сектор. – Икономическа мисъл, 2013, бр. 6, с. 3-20. [Yotsov, V. Ikonomicheskiiyat rastezh prez prizmata na vanshnia sektor. – Ikonomicheska misal, 2013, br. 6, s. 3-20]. ISSN 0013-2993.
3. ИИИ при БАН. Годишен доклад, различни издания. [III pri BAN. Godishen doklad, razlichni izdania].
4. Златинов, Д. Валидност на хипотезата за експортноориентиран икономически растеж в България. – В: Идва ли времето на нов протекционизъм? София, изд. на ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“, 2018, с. 211-226. [Zlatinov, D. Validnost na hipotezata za eksportnoorientiran ikonomicheski rastezh v Bulgaria. – V: Idva li vremeto na nov proteksionizam? Sofia, izd. na VUZF „Sv. Grigoriy Bogoslov“, 2018, s. 211-226].
5. Тасев, А. Иновационно развитие на българските експортни производства (1986 – 2008). – Икономически изследвания, 2012, бр. 2. [Tasev, A. Inovatsionno razvitie na balgarskite eksportni proizvodstva (1986 – 2008). – Ikonomicheski izsledvania, 2012, br. 2]. ISSN 0205-3292.

Victor Yotzov, Pobeda Loukanova, Grigor Sariiski, Nedialko Nestorov

MACROECONOMIC PARAMETERS OF DEVELOPMENT OF BULGARIAN ECONOMY

(Abstract)

Low inflation, balanced budget, relatively stable economic growth, liberal foreign trade regime, stable (fixed) exchange rate, high foreign exchange and fiscal reserves, low levels of external debt, etc. etc. – all these parameters are important benchmarks for the effectiveness of macroeconomic policy. Over the last 20 years (except for a few months in 2009–2010), these indicators have always looked good, but the sense of business travel and stagnation has never left us all these years. The euphoria of EU accession has raised some vague hopes for future prosperity, but twelve years later, most people cannot feel and appreciate the positive dynamics of macroeconomic indicators. There is a serious confusion of goals with the means to achieve them and we continue to make

the mistake that good macroeconomic indicators are a sufficient condition for economic prosperity. If we analyze in depth, we will understand that even the craved high and stable economic growth is also not a goal, but only a means of achieving higher rank goals: a better standard of living and quality of life, which includes tangible improvement in each of the spheres of health, education, culture, social and legal protection, real participation in public life etc. The proposed material is not intended to review the current economic situation, but rather to draw attention to some important and unresolved problems that have been piling up for decades and threaten to become a long-term obstacle to the socio-economic development of the country.

Correspondence address:

Assoc. prof. Victor Yotzov
Prof. Pobeda Loukanova
Assoc. prof. Grigor Sariiski
Chief Assist. Dr. Nedialko Nestorov
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
3 Aksakov Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: v.yotzov@iki.bas.bg;
ploukanova@abv.bg;
grigor@sariiski.com;
n_nestorov@abv.bg

Искра Белева

РЕГИОНАЛНА БАЛАНСИРАНОСТ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ – ОСНОВНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ВЪЗМОЖНИ РЕШЕНИЯ

ПАЗАРЪТ НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ В РЕГИОНАЛЕН АСПЕКТ – АНАЛИЗ НА ДИНАМИКАТА НА ОСНОВНИ ИНДИКАТОРИ

Обобщаващата оценка на пазара на труда, отразяваща взаимовъздействието на три основни показателя – икономическа активност, заетост и безработица (табл. 1), показва, че през периода 2010 – 2017 г. Югозападният район (ЮЗ) е с най-добра оценка, поради което останалите райони се ранжират спрямо него.

Анализът показва както позитивни, така и негативни тенденции в регионалното развитие на пазара на труда (райони/области), оценено чрез процентните разлики от водещата регионална единица.

Първата положителна тенденция е, че равнището на влияние на избраните индикатори върху пазара на труда нараства, като във всички райони, с изключение на Северозападния, има повишаване спрямо оценения като еталон район (ЮЗ).

Устойчивото развитие на Югоизточния и Североизточния район е друга позитивна черта, която трябва да се отбележи. В изследвания период тези два района заемат трайно второ и трето място, като Североизточният район от второ място през 2010 г. преминава на трето в следващите години, а Югоизточният район съответно от трето място преминава на второ и устойчиво заема това място и през 2017 г.

Устойчивото нарастване на икономическата активност (коефициенти на икономическа активност 66,2 – 70,8 %) и заетостта (62,2 – 65,7 %) и поддържането на равнище на безработица в рамките на 5,9 – 7 % в Югоизточния район водят до нарастване на равнището на въздействие с повече от 10 п.п., от 72,3 % през 2010 г. до 78,4 % през 2013 г. и 84,2 % през 2017 г.

Същевременно е налице забавяне в развитието на пазара на труда в Североизточния район, където съвкупното въздействие на основните параметри води до нарастване само с 1,3 п.п. през 2017 г.

С най-ниски оценки е съвкупното влияние на икономическата активност, заетостта и безработицата върху позиционирането на пазара на труда в Северозападния район – 59,3 % през 2010 г. и 56 % през 2017 г. Важно е да се отбележи, че непосредствено след кризата стойността на оценката нараства до 60,4 % през 2013 г., но неустойчивият характер на развитието се проявява в нов спад през 2017 г., при това под равнището от 2010 г.

Динамиката на оценките за икономическа активност, заетост и безработица в Южен централен и Северен централен район не е еднозначна. Южният централен район има по-добро развитие,

Таблица 1

Обобщаващи оценки по райони за икономическа активност, заетост и безработица (%)

2010 г.		2013 г.		2017 г.	
Югозападен район	100,0	Югозападен район	100,0	Югозападен район	100,0
БЪЛГАРИЯ	79,9	БЪЛГАРИЯ	80,7	БЪЛГАРИЯ	87,7
Североизточен район	78,4	Югоизточен район	78,4	Югоизточен район	84,2
Южен централен район	71,3	Северен централен район	70,7	Южен централен район	78,2
Северен централен район	70,1	Южен централен район	65,5	Северен централен район	70,7
Северозападен район	59,3	Северозападен район	60,4	Северозападен район	56,0
Коефициент на вариация	18,1%	Коефициент на вариация	18,4%	Коефициент на вариация	19,0%

Източник: Изчисления по проекта по данни от НСИ.

доколкото обобщената оценка нараства с близо 7 п.п. в периода 2010 – 2017 г., докато Северният централен район запазва равнище от 70 % спрямо водещия район.

Въпреки отбелязаната позитивна динамика за целия изследван период е налице нарастващо неравенство между регионите, отразено в коефициента на вариация, който нараства от 18,1 % през 2010 г. на 18,4 % през 2013 г. и 19 % през 2017 г. Нарастащите различия показват, че конвергенцията между районите по отношение развитието на пазара на труда се забавя, нещо повече – разликата между районите нараства. Особено тревожно е развитието на пазара на труда в Северозападния

район, където изоставането спрямо най-добре развиващия се район нараства и през 2017 г. е 56 % от неговото равнище. Така на двата полюса се позиционират Югозападният район като най-добър с равнище от 100 % и Северозападният с равнище едва 56 % от него.

Обобщаващата оценка на основата на икономическата активност, заетостта и безработицата по области показва, че коефициентът на вариация между областите в страната в периода 2010 – 2017 г. нараства с 0,6 п.п., т.е. нарастващите различия, отбелязани при регионите, се изразяват много по-ясно на ниво области. Налице е също така неустойчивост в изменението на вариацията (табл. 2).

Таблица 2

Обобщаваща оценка на пазара на труда по области (%)

2010 г.		2013 г.		2017 г.	
Област София (столица)	97,4	Област София (столица)	97,2	Област София (столица)	97,7
Област Благоевград	94,0	Област Габрово	94,6	Област Стара Загора	93,4
Област Стара Загора	93,2	Област Кърджали	90,8	Област София	90,7
Област Русе	91,5	Област София	86,7	Област Пловдив	90,6
Област Перник	90,8	Област Благоевград	86,0	Област Благоевград	90,1
Област София	89,7	Област Стара Загора	84,7	Област Кюстендил	88,7
Област Габрово	88,9	Област Пловдив	83,8	Област Добрич	87,7
Област Ловеч	88,5	Област Перник	83,5	Област Велико Търново	87,5
Област Кюстендил	87,3	БЪЛГАРИЯ	82,8	Област Габрово	87,3
Област Варна	86,2	Област Плевен	82,5	Област Кърджали	87,1
Област Пловдив	85,7	Област Бургас	82,5	БЪЛГАРИЯ	85,5
БЪЛГАРИЯ	84,8	Област Русе	81,7	Област Хасково	85,3
Област Бургас	83,3	Област Варна	80,1	Област Русе	84,4
Област Хасково	83,1	Област Хасково	79,8	Област Перник	84,2
Област Враца	79,7	Област Пазарджик	79,2	Област Ямбол	84,1
Област Монтана	79,4	Област Ловеч	78,8	Област Пазарджик	83,1
Област Търговище	78,8	Област Добрич	78,6	Област Варна	83,0
Област Ямбол	78,6	Област Ямбол	78,6	Област Бургас	79,7
Област Кърджали	77,8	Област Кюстендил	78,0	Област Смолян	78,8
Област Пазарджик	76,2	Област Велико Търново	73,5	Област Плевен	73,8
Област Плевен	75,7	Област Смолян	73,0	Област Сливен	71,6
Област Добрич	74,7	Област Враца	72,7	Област Монтана	71,2
Област Силистра	74,5	Област Видин	72,7	Област Ловеч	71,1
Област Велико Търново	73,6	Област Сливен	70,6	Област Разград	70,3
Област Сливен	72,6	Област Монтана	70,6	Област Търговище	69,7
Област Видин	72,0	Област Търговище	67,8	Област Враца	67,0
Област Смолян	70,5	Област Разград	62,3	Област Шумен	66,7
Област Разград	59,0	Област Шумен	60,5	Област Силистра	66,2
Област Шумен	57,2	Област Силистра	59,4	Област Видин	55,3
Коефициент на вариация	12,2 %	Коефициент на вариация	11,9 %	Коефициент на вариация	12,8 %

Ранжировката на областите показва, че тези с оценки по-високи от средната за страната варират, като през 2010 г. те са 12 на брой, през 2013 г. – 9, и през 2017 г. – 10 на брой. Сред тях устойчиво присъстват област София (столица), заемаща първо място, област Благоевград (втора, пета и шеста) и област Ст. Загора (трета, шеста и втора). Оценката за област София се развива благоприятно, като от шесто място през 2010 г. става трета през 2017 г. В същата група е и област Пловдив, чиято оценка се развива положително и от 12-а през 2010 г. става 7-а през 2013 г. и 4-та през 2017 г. Има и области, чиято оценка се понижава така, че те изпадат в позиция под средната за страната, като Варна и Ловеч. Независимо как областите променят местата си в челото на ранжировката, динамиката на оценките в групата на областите не е висока – само 0,3 п.п. нарастване за първата в класирането оценка, 0,2 п.п. за втората и т.н.

Има области с по-динамични изменения в отделните показатели, водещи до по-висока вариация в обобщаващата оценка, напр. област Добрич, където тази оценка от 74,7 % през 2010 г. достига 87,4 % през 2017 г. Това интензивно развитие на основните показатели на пазара на труда позиционира областта от 21-во място през 2010 г. на 7-о място през 2017 г. Същото се отнася и за област Велико Търново, където оценката се развива положително от 73,6 % (23-то място) до 73,5 % (19-о място) и 87,5 % (8-о място). Тези по-високи оценки означават, че има значително подобрение на пазара на труда по отношение на икономическата активност и заетостта при намаляваща безработица.

Броят на областите в зоната на критичния праг нараства в годините и това е негативна тенденция – от три области през 2010 г. те са 6 през 2013 г. и остават толкова на брой и през 2017 г. Област Шумен устойчиво присъства в тази група с най-ниска оценка (57,2 % през 2010 г.) на въздействие на изследваните индикатори върху пазара на труда, като през 2017 г. успява да премине две места с оценка от 66,2 %.

През 2017 г. област Видин заема последно място в ранжировката на областите по обобщаваща оценка (55,2 %). В предходните периоди (2010 и 2013 г.) областта е била на критичната граница на изпадане в тази група, но през 2017 г. оценката по трите показателя (икономическа активност, заетост и безработица) спада значително и областта става последна в ранжировката.

Изключително неустойчиво е изменението на оценката в област Силистра, която през 2010 г. е извън зоната на критичния праг, през 2013 г. спада до последно място в зоната на критичен праг и през 2017 г. успява да премине едно ниво по-нагоре, като заема предпоследно място с оценка от 66,2 % през 2017 г.

Област Монтана през 2010 г. се намира на сравнително добро място в ранжировката, тя е в групата на областите с равнища на оценки под сред-

ната за страната, но значително близо до средното равнище (15-о място в общата ранжировка). Съществен спад в класацията на областта има през 2013 г. (24-та позиция и е в зоната на критичния праг). Областта обаче успява да излезе от зоната на критичния праг, да стабилизира развитието на пазара на труда и през 2017 г. да заеме 21-во място в общата ранжировка, вече извън критичната зона на развитие.

В групата на областите с низходяща ранжировка заслужава внимание област Ловеч, която през 2010 г. е 8 в ранжировката, през 2013 г. спада до 15-о място, а през 2017 г. тя е вече 22-ра. Тази низходяща динамика показва, че в тези области има задълбочаващи се проблеми с икономическата активност на населението, заетостта и безработицата.

РЕГИОНАЛНИТЕ ПРОГРАМИ ЗА ЗАЕТОСТ КАТО ВЪЗМОЖЕН ИНСТРУМЕНТ ЗА БАЛАНСИРАНЕ НА ТЪРСЕНЕТО И ПРЕДЛАГАНЕТО НА ТРУД

На национално ниво регионалните програми за заетост през 2017 г. са включвали 12 699 безработни, което представлява 5,9 % от всички регистрирани безработни в страната и 7,7 % от обявените работни места на първичния пазар. Тези данни показват, че оценките за мащабността на регионалните програми не е еднозначна, ако се прави от национална или регионална гледна точка (табл. 3). В национален контекст регионалните програми имат малък обхват и очакванията към тях за устойчиво решаване на проблеми на трудовия пазар са скромни. В регионален аспект обаче тяхното съществуване има много по-силно влияние, доколко създаването на временна заетост (например на Монтана) за 1000 души при обща безработица от 7852-ма и търсене на труд на първичния пазар в размер на 2780 е съществена подкрепа за пазара на труда [1].

Значението на регионалните програми за подкрепа на заетостта може да се проследи и чрез направени оценки на ефекта на активната политика на пазара на труда [2, с. 73]. Според изследване през 2015 г. делът на реализираните се на пазара на труда след участие в регионални програми е 43,5 % и това е 13-о място сред 19 национални програми. Най-високият дял е 81,4 % по програмата „Старт в кариерата“.

Оценката на нетния ефект (нетна оценка при отчитане на брутните ефекти, на ефектите на заместването и на изместването и на „мъртвото тегло“) е 5,6 пр.п. и е най-нисък сред 19 национални програми и проекти [2, с. 85].

Дали ефектът от една програма или проект ще е висок или нисък на регионално ниво, зависи в голяма степен от общото състояние на пазара на труда в дадения регион/област, т.е. от това какви са

Таблица 3

Заявени работни места по програми и мерки и по области през 2017 г.

Области	Заявени раб. места по програми/ *бр. и % от всички безраб.		Области	Заявени раб. места по програми/ *бр. и % от всички безраб.		Области	Заявени раб. места по програми/ *бр. и % от всички безраб.	
София столица	626	4,4	Разград	298	5,1	В. Търново	466	7,2
Перник	239	7,4	Търговище	311	5,2	Габрово	140	6,2
Софийска обл.	620	7,5	Добрич	189	4,5	Бургас	473	6,4
Благоевград	831	5,6	Шумен	456	5,2	Сливен	531	6,1
Кюстендил	313	6,1	Варна	432	5,0	Ямбол	221	5,5
Пловдив	632	4,0	Монтана	975	12,4	Ст. Загора	309	4,1
Пазарджик	448	4,0	Видин	720	11,9	Хасково	348	7,9
Смолян	333	5,7	Враца	990	9,7	Кърджали	270	4,2
Русе	356	5,8	Ловеч	284	4,6			
Силистра	257	4,5	Плевен	631	5,7			

*до 1.09.2017 г.

Източник: Национален план за действие по заетостта 2018 г. Приложение 6.

възможностите за намиране на работа без участие в програми или проекти. Именно тези възможности намират израз в т.нар. нетен ефект, представящ разликата между тестовата и контролната група. Колкото по-оживено е търсенето на труд в даден регионален пазар, толкова по-ниска е ефективността на активната политика на пазара на труда, защото и без участие в такива програми хората имат повече възможности за намиране на работа. Затова в регионален план най-нисък нетен ефект имат активните програми в София – столица (5,3 пр.п.), следвана от Перник (5,8), област, в която трудовата миграция към столицата е висока [2, с. 84].

Значението на регионалните програми за заетост се проявява най-отчетливо на ниво общини и отделни населени места, особено в области, където няма голямо търсене на труд и трудовият пазар е силно депресиран. В такива локални трудови пазари има и най-висок нетен ефект от провеждане-

то на активни програми по заетост. Същевременно ефектът им е временен, доколкото те осигуряват заетост за определен период от време, като малко повече от една трета от участващите в тях намират успешна реализация на първичния трудов пазар след участие в регионални програми.

В средносрочен и дългосрочен план пред регионалната политика за заетост се очертават сериозни предизвикателства, произтичащи от натрупващите се образователни дисбаланси на търсенето и предлагането на труд [3]. Така според направените разчети през 2032 г. дисбалансът между предлагане и търсене на труд по образователен признак ще включва излишък на хора предимно с основно и пониско образование, както и на хора със средно образование в размер на около 54 хил. души, колкото ще бъде и недостигът на хората с висше образование.

Фигура 1 откроява превишаващия дял на хората без квалификация в структурата на регистрирани-

Фиг. 1. Регистрирани безработни лица през 2018 г. по области (дял в общия брой безработни, %)
Източник: АЗ, Годишни данни за 2018 г. Приложение 7.

те безработни (вариращ от 73,3 % в област Сливен и 28,2 % в област Габрово), делът на хората с работническа професия следва в граници от 15 % в област Сливен до 40,8 % в област Смолян. Силно неравномерно е разпределението на специалистите – делът им варира от 11,4 % в Монтана до 61,7 % в София-столица.

Данните сочат, че сред регистрираните безработни лица делът на тези без квалификация е близо или над половината от тях в преобладаващата част от общините – 60,6 % в област София, 62 % в област Кюстендил, 59,9 % в област Монтана, 65,4 % в област Пазарджик и т.н.

Съществен проблем за пазара на труда е демографската структура на населението и устойчивото застаряване на населението на България. Младешките до 24 години през 2018 г. са едва 2,8 % в област Смолян, 3,4 % в област Търговище, 3,1 % в област София-столица, а най-високият дял е 6,9 % в област Стара Загора, като динамиката спрямо предходната година е отрицателна във всички области.

Очертаващите се основни структурни несъответствия между търсене (квалификации със средно и висше образование) и предлагане на труд (основно и по-ниско образование) очевидно трябва да фокусират активните регионални политики по заетост в областта на обучението и квалификацията на работната сила, както и върху потясното сътрудничество между работодателите, местните органи на властта и локалните образователни структури за по-ефективна образователна подготовка на работната сила спрямо очертаващите се потребности на областта.

СЕКТОРНИТЕ ПРОМЕНИ В ИКОНОМИКАТА КАТО ФАКТОР ЗА ДИНАМИЗИРАНЕ НА ЗАЕТОСТТА

Секторните особености на преструктурирането на заетостта в периода 2012 – 2016 г. могат да бъдат обобщени, както следва:

- Намаляващ дял на заетите в селското стопанство (от 19,7 % на 18 %) средно за страната и в регионите Югозападен, Югоизточен и Южен централен.

- Сериозни различия в равнището на заетост в селското стопанство по райони – при средно за страната равнище от 18 % (2017 г.) за столицата този дял е само 1,1 % и 6,1 % в Югозападния район.

- Динамиката на заетостта в промишлеността на национално ниво (20,3 % през 2012 г. и 20,2 % през 2016 г.) е устойчива.

- Нарастване на дела на заетите в промишлеността регистрират Южен централен и Югоизточен район. В Югозападния район намалението на заетите е минимално, както и в столицата, същото важи и за Северозападния, докато в Северен цен-

трален и Североизточен район намалението е по-високо, но остава под 1 п.п.

- Преструктурирането на промишлеността не е съществен фактор за икономическа динамика след кризата, но съхраняването на равнището на заетостта в нея може да се приеме като фактор за следкризисно развитие.

- В сектора на строителството заетостта намалява и това е характерно както за икономиката като цяло, така и във всички региони на страната, като особено силно е засегнат този сектор в Югоизточния и Северозападния район.

- Развитието на сектора на услугите и пренасочването на заети в него е основна характеристика на преструктурирането на заетостта (55,3 % през 2012 г. и 56,6 % през 2016 г.).

- Столицата, следвана от Югозападния район, се откроява по равнище на разкриване на работни места и концентриране на заетост в сектора на услугите – 83,5 % през 2016 г. са заети в него в столицата и 72,7 % – в Югозападния район.

- Другите региони също регистрират нарастване (с изключение на Северен централен), но това нарастване е много по-малко и равнището на заетите в сектора на услугите в тях остава далеч под средното равнище в страната.

- Оценката на тези процеси не е еднозначна, защото неравномерността в развитието на услугите задълбочава междурегионалните дисбаланси и мотивира мобилността на хората към столицата с всички произтичащи урбанистични проблеми.

Вътрешнорегионалните промени в структурата на заетите открояват още по-ясно разместването на трудовия ресурс между основните производства и дейности като реакция от влиянието на кризата и като средство за изход от нея.

Развитието на услугите е съществена насока за динамизиране на заетостта. Нещо повече, съвременното развитие на този сектор се свързва с по-висока производителност на работните места в резултат на по-високо технологично равнище. В периода 2012 – 2016 г. Югозападният регион е водещ в развитието на услугите, като броят на заетите в него е нараснал с близо 56 хил. души. Основен принос за този ръст има столицата, където заетите в сектора на услугите нарастват от 703 хил. на 769 хил. души. С нарастващ брой заети в услугите са област Благоевград (плюс 2 хил. души), докато в останалите области от района този дял намалява – с близо 3 хил. в Софийска област и с малко под хиляда в област Кюстендил и Перник. Намаляването на заетите в услугите в по-малките области (Пернишка, Кюстендилска и Софийска) и нарастването в по-големите (столицата, Благоевград) се открояват като специфика на протичащите процеси на преструктуриране на заетостта в сектора на услугите.

Активно вътрешнорегионално движение на заетите в сектора на услугите се наблюдава и в другите региони. В Североизточния район заетите

Таблица 4

Разпределение на заетите по основни сектори на икономиката – общо и по региони 2012 – 2016 г.

Райони		Общо	Селско стопанство	Промишленост	Строителство	Услуги
Общо	2012	100,00	19,7	20,3	5,4	55,3
	2016	100,00	18,0	20,2	5,0	56,6
Югозападен	2012	100,00	7,2	15,9	6,3	70,5
	2016	100,00	6,1	15,9	5,9	72,7
Южен централен	2012	100,00	26,7	25,0	4,3	43,7
	2016	100,00	25,3	26,0	4,0	44,5
Югоизточен	2012	100,00	23,2	22,1	6,1	48,5
	2016	100,00	21,1	23,3	5,5	49,9
Североизточен	2012	100,00	23,8	16,0	6,5	53,6
	2016	100,00	24,0	15,6	6,1	54,1
Северен централен	2012	100,00	25,3	26,4	3,4	44,6
	2016	100,00	26,5	25,7	3,4	44,2
Северозападен	2012	100,00	26,6	23,8	3,6	42,1
	2016	100,00	28,5	23,4	3,1	44,7
София – столица	2012	100,00	1,1	10,9	5,4	55,3
	2016	100,00	1,1	10,2	5,0	56,6

Източник: НСИ, Макроикономическа статистика, заети лица, регионално ниво, www.nsi.bg

в сектора на услугите нараства в област Варна, остават почти непроменени в област Добрич и Шумен и намаляват в област Търговище.

В Югоизточния район в сектора на услугите броят на заетите нараства основно в Бургас, Сливен и Ямбол, но същевременно се регистрира сериозно намаление в област Ст. Загора (с близо 30 хил. души).

В Южен централен район заетостта в този сектор остава почти непроменена – около 289,5 хил. души в двата периода, но вътрешнорегионалното движение е много активно – заетите в сектора на услугите в Пловдивска област нарастват с почти 4 хил., в Хасковска с близо 2 хил. души за сметка на намаляване на броя на заетите в услугите в област Кърджали (минус хиляда души) и в област Пазарджик (минус 12 хил.), както и област Смолян (минус 2 хил. души).

В Северозападния район заетите в сектора на услугите намаляват във всички области с изключение на област Плевен, където равнището остава непроменено.

Непроменена остава заетостта в сектора на услугите и в Северен централен район, където се наблюдава незначително нарастване в областите Разград и Русе за сметка на намаляване в областите В. Търново, Габрово и Силистра.

Индустрията има важно значение за реструктуриране на заетостта в периоди след криза на ос-

новата на технологичното обновяване и повишаването на производителността на труда. Делът на заетите в промишлеността в следкризисния период остава почти същият – 20,2 % през 2017 г. при 23 % през 2012 г. Тази устойчивост на равнището на заетите в сектора на национално ниво се дължи основно на нарастването в Южен централен (от 25 % на 26 %) и Югоизточния район (от 22,1 % на 23,3 %) и минимални намаления в останалите райони.

Вътрешнорегионалните изменения отразяват както редуцията на заетостта в предприятията, които се намират на територията на областта, така и поради закриването/откриването на нови такива. В следкризисния период имаме намаляващ дял на заетите в промишлеността във всички области на Северозападния и Северния централен район, има известно нарастване в област Варна в Североизточния район (при намаление в останалите области); значително по-динамични промени в Южен централен район, където заетите в промишлеността нарастват в областите Пазарджик, Пловдив, Смолян при минимални намаления в останалите области (Хасково, Кърджали). В Югоизточния район също има нарастване на заетите в промишлеността (с близо 6 хил. души) в резултат на увеличения в области Бургас, Ст. Загора и Ямбол при минимално намаление в област Сливен. Югозападният район губи заетост в промишлеността в резултат

на намаления в области Благоевград, Кюстендил, Перник и София-столица, като нарастване се регистрира единствено в област София. Причината за динамиката на заетостта в област София може да бъде развитието на индустриалните зони край Елин Пелин и Горна Малина. Това идва да подсказва, че когато има целенасочена политика на насърчаване на инвеститорите (независимо, че според автора насърчителните механизми в сегашното законодателство са скромни и недостатъчни), се получават и положителни резултати по отношение на равнището на заетостта в региона/областта.

Селското стопанство е сектор, в който заетостта намалява на национално ниво до 18 % от всички заети (2016 г.) в резултат на намаления в Югозападния район (области Благоевград, Кюстендил, Перник, Софийска); Югоизточния район (Бургаска, Сливенска, Ямболска област); Южен централен (Кърджали, Пазарджик, Пловдив, Смолян); Североизточния (Варна); Северен централен (Силистра); Видин, Враца, Ловеч в Северозападния район.

Нарастване на дела на заетите в селското стопанство има в областите Ст. Загора и Хасково, както и в трите северни района на България, вкл. в Добрич, Търговище, Шумен в Североизточния район; Търново, Габрово, Разград, Русе в Северен централен район и области Монтана и Плевен в Северозападен район.

Заетите в сектора на строителството намаляват в периода на кризата от 5,4 % на 5,0 %, като намалението важи за повечето райони и области с изключение на Видин и Монтана (Северозападен район); В. Търново, Русе и Силистра (Северен централен район); Кърджали (Южен централен район); Благоевград, Перник, София-столица (Северозападен район). Устойчивата тенденция на намаляващи инвестиции в страната предопределя стагнация в този сектор и трудно възстановяване на предкризисната динамика, като основен източник в подкрепа на ниската инвестиционна динамика са инвестициите в рамките на оперативните програми, които засега остават все още фокусирани предимно в столицата, където се реализират и по-мощни строителни проекти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национален план за действие по заетостта 2018, МТСП. Приложение 6. [Natsionalen plan za deystvie po zaetostta 2018, MTSP. Prilozhenie 6].
2. Обединение И-Ресърч. Изготвяне на оценки на ефекта от активната политика на пазара на труда, финансирани със средствата на държавния бюджет, на индивидуално ниво, МТСП. София, 2017, с. 73, 84, 85. [Obedinenie I-Resarch. Izgotvyane na otsenki na efekta ot aktivnata politika na pazara na truda, finansirani sas sredstvata na darzhavnia byudzheta, na individualno nivo, MTSP. Sofia, 2017, s. 73, 84, 85].
3. Средносрочни и дългосрочни прогнози за развитието на пазара на труда в България, МТСП, Проект „Повишаване ефективността на провежданата политика по заетостта“. София, 2019. [Srednosrochni i dalgosrochni prognozi za razvitiето na pazara na truda v Bulgaria, MTSP, Projekt „Povishavane effektivnostta na provezhdanata politika po zaetostta“. Sofia, 2019].
4. НСИ, Демографска и социална статистика, Пазар на труда. [NSI, Demografiska i sotsialna statistika, Pazar na truda]. www.nsi.bg
5. Агенция по заетостта (2017). Отчет на Плана за действие на Агенция по заетостта за 2017, с. 30.

- [Agentsia po zаетostta (2017). Otchet na Plana за deystvie na Agentsia po zаетostta за 2017, s. 30].
6. Доклад за България за 2019 г., включващ задълбочен преглед относно предотвратяването и коригирането на макроикономическите дисбаланси, Брюксел, 27.2.2019 г. [Doklad za Bulgaria за 2019 г., vklyuchvasht zadalbochen pregled otnosno predotvratyavaneto i korigiraneto na makroikonomichekite disbalansi, Bryuksel, 27.2.2019 g.] SWD (2019) 1001 final. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-bulgaria_bg.pdf
 7. Белева, И. Оценка на инвестиционната активност към дейности и сектори с висока добавена стойност. Глава 8. – В: Борисова-Маринова, К. и кол. (2018). Демографско развитие, работна сила и трудови ресурси в България. – В: ИИНЧ, БАН. Мерки за преодоляване на демографската криза в България. Т. 4. София, Академично издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 270-301. [Beleva, I. Otsenka na investitsionnata aktivnost kam deynosti i sektori s visoka dobavena stoynost. Glava 8. – V: Borisova-Marinova, K. i kol. (2018). Demografsko razvitie, rabotna sila i trudovi resursi v Bulgaria. – V: IINCh, BAN. Merki za preodolyavane na demografskata kriza v Bulgaria. T. 4. Sofia, Akademichno izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, s. 270-301]. ISBN 978-954-322-964-2 (print); ISBN 978-954-322-965-9 (online).
 8. The employment-GDP relationship since the crisis, ECB Economic Bulletin, Issue 6 / 2016 – Article. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/eb201606_article01_en.pdf
 9. European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate (2018). Employment and Social Developments in Europe 2018. Statistical Annex. A Manuscript, completed in June 2018.

Iskra Beleva

REGIONAL BALANCE OF THE LABOUR MARKET IN BULGARIA – MAIN CHALLENGES AND POSSIBLE DECISIONS

(Abstract)

The main aim of this paper is to underline the existing regional labour market imbalances, pay attention to some of the factors, responsible for their increase, as well as propose possible policies for their decline. The objects of the study are the regional labour markets in Bulgaria, with a stress on

the balances between regions and in regards to labour supply and demand. Among the main factors, causing regional imbalances, the study outlines the negative demographic impacts; the specificity of the regional structural transformations and the quality mismatches between labour demand and supply.

Correspondence address:

Prof. Iskra Beleva
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
3 Aksakov Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: i.beleva@iki.bas.bg

Даниела Бобева

МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ФАКТОРИ ЗА ТЪРГОВСКИТЕ ДИСБАЛАНСИ

ВЪВЕДЕНИЕ

През последното десетилетие търговските дисбаланси в глобалната икономика се разшириха, което доведе до напрежение в двустранните и многостранните търговски отношения. Поставя се под въпрос международната търговска рамка, а несигурността в търговските отношения допринася за глобална икономическа несигурност и потискане на икономическия растеж. В тази среда изглежда, че монетарните инструменти и управлението на валутите са недостатъчно силни, а протекционизмът достатъчно вреден, за да не реши проблема с дисбалансите, а по-скоро да навреди на икономическата стабилност.

Традиционно се смята, че търговските дисбаланси са нормален феномен на международната търговия и не би трябвало да са проблем за икономическата политика, ако текущата сметка е балансирана. Американската икономика от 70-те години насам се развива при отрицателен търговски баланс, а германската от 90-те години досега е с търговски излишък. Значителни и устойчиви дефицити и излишъци на външната търговия обаче биха могли да са симптом за натрупване на вътрешни дисбаланси в икономиката и да доведат до икономическа и финансова нестабилност. Затова изследването на причините и факторите, водещи до търговските дисбаланси, е от особена важност за идентифициране на възможно най-ранен етап на свързаните с тях рискове за икономиката.

Търговският баланс е причина за противопоставяне между различните научни школи още в класическата икономическа теория. Въпросът дали държавите трябва да се стремят към търговски излишъци намира категоричен положителен отговор при ранния и късния меркантилизъм, за да бъде отхвърлен от Адам Смит с доказателства за ползата от външната търговия и за двете страни. Натрупването на големи търговски дисбаланси в световната търговия през миналия век дава импулс за развитие на теорията. Кейнсианската теория издига проблема за търговския баланс на глобално равнище и търси начини за уреждане на търговските дисбаланси чрез създаването на наднационална парична институция. В противовес на интервенисткия подход на кейнсианството монетаризмът в значителната си част отхвърля наличието на проблем с търгов-

ските дефицити. От Бастиа (търговският дефицит е критерий за успешна икономика) до Фрийдман (търговските дефицити могат да са резултат от покачване на стойността на националната валута и да са свързани със значителни потоци от преки чуждестранни инвестиции) като че ли либералният подход доминира и движи американската политика в тази област, докато се формираха огромни търговски дисбаланси. Кругман разглежда търговските дефицити като източник на фрикция между отделните страни [1]. Сблъсъкът между двете основни икономически школи относно това дали са вредни за икономиката търговските дисбаланси и как да се разрешават – с монетарни или протекционистични мерки, изглежда безрезултатен. Възраждащите се протекционистични политики през последните години целят с радикални мерки да намалят дисбалансите, но вече е твърде късно това да стане на двустранна основа, без да се навреди на глобалната търговия и растеж. В търсенето на причините и политиките за тяхното намаляване не може да не се съгласим с Давис и Вайнстайн, че е трудно да бъдат обяснени търговските дисбаланси [2].

От теоретична гледна точка изследването на търговските дисбаланси на България може да намери не само национален, но и по-широк интерес поради това, че опитът на страната е валиден за икономики, при които се наслагват няколко важни фактора – валутен борд, малък размер на икономиката и висока степен на отвореност. Тези три фундаментални фактора поставят икономиката в значителна уязвимост според класическите теории и въпросът е дали при тези обстоятелства е възможно да се балансира външната търговия.

Методологията на изследването се основава на два подхода – изследване на структурата на дисбалансите, откъдето се идентифицират основните им източници, и измерване на ролята на факторите, влияещи върху формирането на дисбаланси чрез използването на регресионен модел. Структурният анализ се комбинира и със сравнителен. Използват се показатели като съотношение на дефицита/излишъка към БВП, както и съотношението между дефицита/излишъка към общия обем на двустранната търговия.

Статията е организирана по следния начин: първо се изследва спецификата на българската външ-

на търговия в динамика през последните двадесет години и се открояват основните периоди в развитието ѝ. След това се оценяват на макроравнище търговските дисбаланси – техният обхват, устойчивост, структура и ефект върху макроикономическата стабилност. Изследването се фокусира върху факторите и причините за дисбалансите. Прави се сравнение с търговските салда на две групи догонващи икономики в ЕС – такива с фиксирани валутни режими (Литва, Латвия, Естония) и такива с инфлационно таргетиране (Унгария, Полша, Чехия, Румъния). За разкриване наличието на връзки като първа стъпка се използва корелационен анализ, а на втора стъпка – регресионен анализ. В заключение на основата на методологията на ИТС¹ статистиката се прави оценка на търговските дисбаланси. При анализа се взема предвид само стойностният обем на вноса и износа, въпреки че, ако се изследва количественият обем на търгуваните стоки, се очертава по-плавна тенденция на нарастване на търговските потоци [3].

ДИНАМИКА НА ВНОСА, ИЗНОСА И ТЪРГОВСКИЯ БАЛАНС

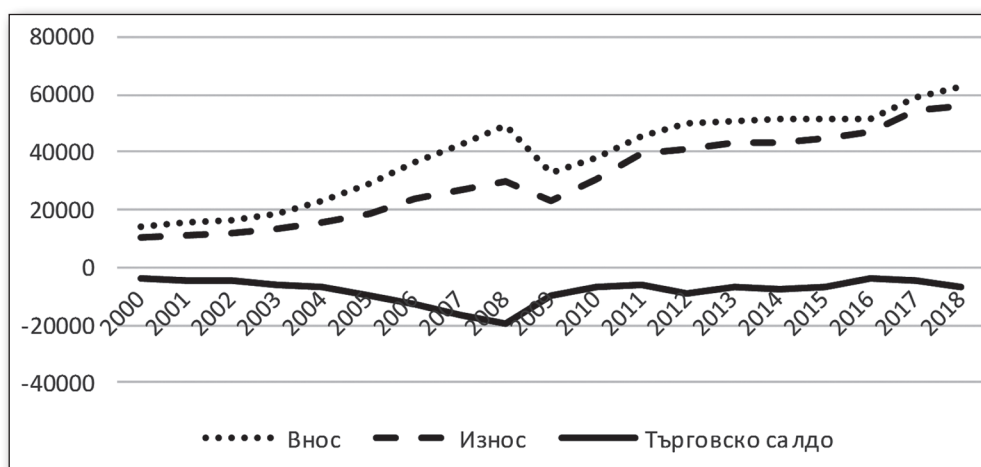
Данните показват устойчиво нарастване на външната търговия както по отношение на вноса, така и на износа, с изключение на периода на кризата 2008 – 2009 г., когато и вносът, и износът намаляват (фиг. 1). Това е периодът на най-високия търговски дефицит през последните осемнадесет години. Общото нарастване на обема на външната търговия се дължи на присъединяването към ЕС и откриването на пазарите на държавите членки

за българските стоки, както и нарастването на отвореността на българската икономика. Износът на стоки и услуги като дял от БВП през 2018 г. достига 64 % при средно за ЕС 44,5 % и 45,9 % за еврозоната. Вносът на стоки и услуги като дял от БВП е 64,7 % при средно за ЕС 42 %. При по-висок икономически растеж външната търговия нараства по-бързо (коефициент на корелация 0,82 за периода 2001 – 2018 г.).

През целия изследван период от осемнадесет години българската външна търговия е на дефицит. Дефицитът достига своя максимум от 19 млрд. лева, или 14,3 % от БВП, през 2008 г. През 2009 се свиват и вносът, и износът, като само за една година вносът спада с 33 % и му отнема четири години, за да се възстанови и достигне докризисните обеми. Износът спада с 23 % и се възстановява по-бързо – за две години.

Най-ниският дефицит по търговския баланс е през 2016 г. от около 4 млрд. лв., или около 0,1 % от БВП. Малкият размер и високата отвореност на българската икономика са причина за значителната флукутация и тези мащабни промени в търговското салдо за такъв кратък период от време.

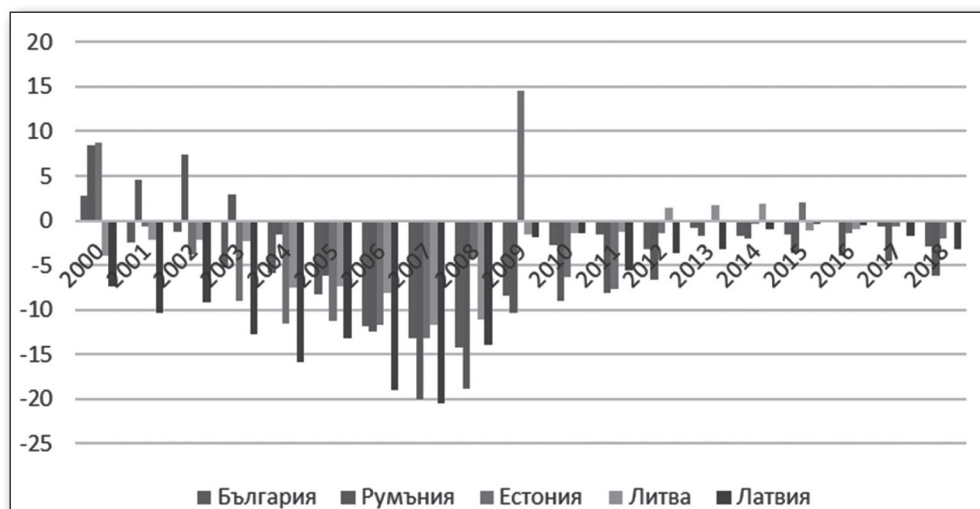
Оценката на значимостта на проблема с хроничния дефицит на външната търговия може да се извърши, като се използва показателят на търговското салдо, съотнесено с БВП, и се сравни с другите догонващи икономики в ЕС. Устойчивият дефицит е възможно да е свързан с характера на българската икономика като „догонваща икономика“. Значителните потоци от преки чуждестранни инвестиции, с които е съпроводен процесът на догонване, също стимулират нарастването на вноса на стоки и услуги. През периода на догонване икономиките са все

Фиг. 1. Внос, износ, търговско салдо, хил. лв.

Източник: НСИ, Инфостат.

¹ International Trade Centre, <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/>

Фиг. 2. Търговско салдо, % от БВП

Източник: World Bank Data.

още слаби и недостатъчно конкурентоспособни, за да проникнат на външните пазари.

Като цяло догонващите икономики в ЕС демонстрират сходна динамика на търговското салдо, което е отрицателно при всички държави през повечето години преди кризата, след което се разширява по време на кризата и в следкризисния период бавно намалява. Страните реализират по-големи и по-дълготрайни дефицити, отколкото излишъци. След кризата външната търговия на догонващите икономики се развива в две насоки – в една група страни се запазва отрицателното търговско салдо, а в друга се балансират вносът и износът, и при някои се реализират малки излишъци по баланса.

В България, Литва, Латвия, Естония и Румъния търговският дефицит след кризата се свива до равнища от около 5 % (фиг. 2).

За разлика от по-малките икономики, по-големите догонващи икономики отбелязват значителна корекция в търговското салдо след кризата и излишъци в продължение на последните седем години от около 5 % от БВП (фиг. 3). При Унгария и Чехия дори не се забелязва цикличност при търговския баланс; Чехия е на излишък от 2005 г., а Унгария – от 2007 г.

Румъния е страната с най-високи равнища на дефицит през целия изследван период.

Докризисното развитие на търговските баланси на догонващите икономики е сходно, но след кризата по-големите и по-развити икономики успяват да преодолеят дефицитите и да излязат на излишък. България, балтийските страни и Румъния не съумяват да преодолеят дефицитите, което е свързано с редица фактори, а не само със спецификата на процеса на догонване, доколкото при другите догонващи икономики търговското салдо се развива в позитивна траектория. Фактори, свързани

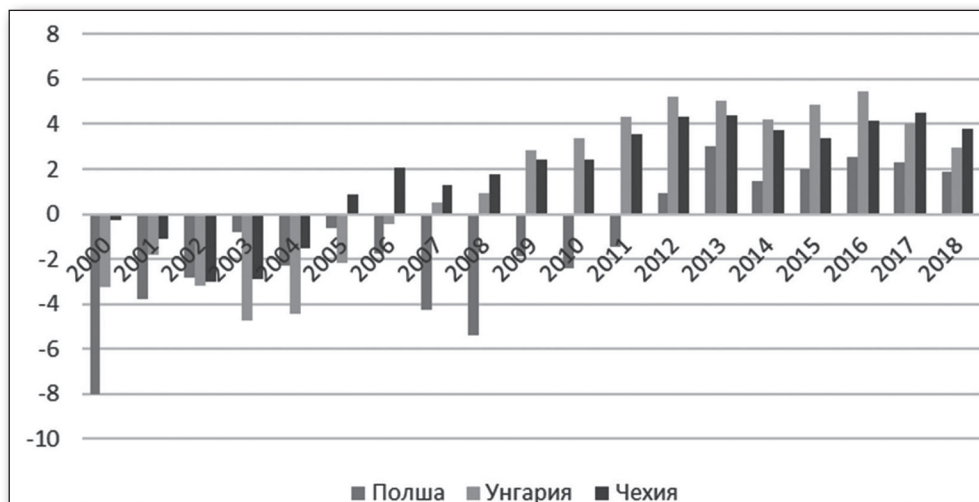
с вносният режим, тарифни и нетарифни ограничения пред износа, също не могат да се отчитат като причина за търговските дефицити, тъй като при всички догонващи икономики в ЕС тези условия са едни и същи.

Въпреки благоприятната тенденция на свиване на търговския дефицит през последните години остава да бъдат изяснени причините и факторите, които го движат, за да се оцени рискът за връщане към високите нива дефицит. Важно е да се преценят и кои дефицити са благоприятни и кои вредни за икономиката. Това може да се изясни, като се декомпозират дефицитите и се анализира детайлно структурата им.

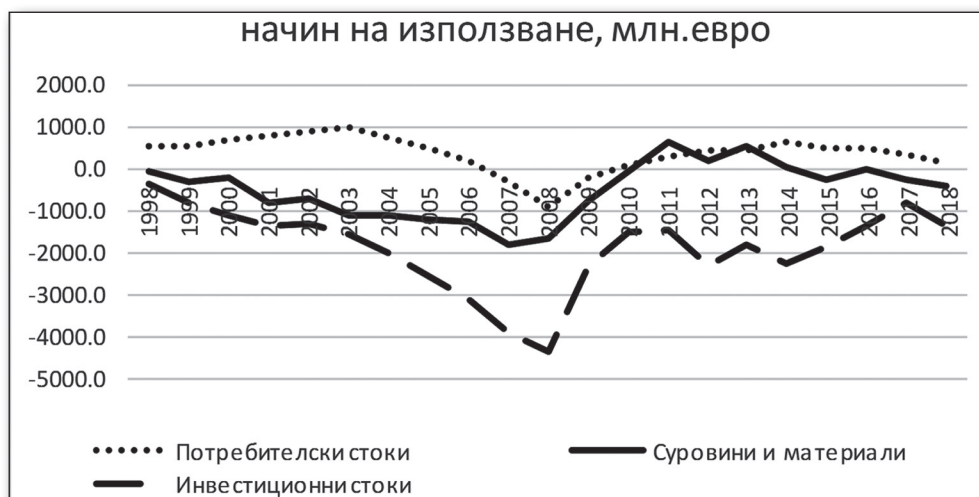
СТРУКТУРА НА ТЪРГОВСКО САЛДО ПО НАЧИН НА ИЗПОЛЗВАНЕ

Оценката на причините и факторите за търговските дисбаланси може да се извърши на основата на анализа на структурата на търговските потоци.

Ефектът на догонването е свързан със значителен внос на инвестиционни стоки, както и с участието на страните в глобалните вериги на стойността. Скок във вноса на инвестиционни стоки се регистрира през докризисните години на икономически бум и значителен растеж на преките чуждестранни инвестиции (фиг. 4). Данните за България показват висока корелация между вноса и износа на инвестиционни стоки, тоест колкото повече се повишава вносът на инвестиционни стоки, толкова повече инвестиционни стоки се изнасят. През последните двадесет години салдото по тази група стоки е винаги отрицателно. България остава нетен вносител на инвестиционни стоки. Проблемът е, че вносът на инвестиционни стоки недостатъчно увеличава износа.

Фиг. 3. Търговско салдо, % от БВП
Източник: World Bank Data.

Фиг. 4. Търговско салдо по групи стоки, начин на използване, млн. евро
Източник: БНБ.

В структурата на външнотърговския дефицит най-голям относителен дял през целия наблюдаван период има дефицитът при инвестиционните стоки. След кризата от 2008 – 2009 г. постепенно намалява вносът на инвестиционни стоки и дефицитът се свива, което може да се дължи на интензивния внос в предходния период и сиването на преките чуждестранни инвестиции, с които този внос е свързан. Разширяването на участието в глобалните стойностни вериги през последното десетилетие особено в сектор „Преработваща промишленост“ засилва високата зависимост на този сектор от вноса, като съществена характеристика на неговия износ е значителната част на пренесената стойност. Повишава се делът на стоките за последваща обработка, докато намалява делът на стоките като крайни проду-

кти в резултат на ниската конкурентоспособност на националните производители на единния пазар [4].

Догонването е свързано и с разширяване на потреблението и вноса на потребителски стоки. Динамиката на вноса на потребителски стоки се ускорява в годините на висок икономически растеж, когато и салдото излиза на отрицателни стойности. След кризата вносът се забавя и салдото по тази стокова група е близо до баланса.

Търговското салдо при суровините е отрицателно през по-голямата част от изследвания период. След 2008 г. балансът бързо се променя в позитивна насока и през последните години отново е отрицателен, но в малки размери.

При висок икономически растеж се регистрира значително нарастване на вноса и влошаване на

външнотърговския баланс и при трите групи стоки (според начина на използване). Силна е връзката между вноса и износа при всяка от трите групи стоки, което е свързано с отвореността на икономиката и нейната зависимост от външния пазар. Дефицитът по вноса на инвестиционни стоки в малка степен се компенсира от по-голям износ на потребителски стоки. Балансът при суровините е твърде динамичен и допринася в малка степен за общия търговски дефицит.

Анализът на търговските дефицити по страни показва, че като цяло те имат цикличен характер с най-високи стойности, достигнати преди кризата. Масиран внос от повечето държави в ЕС и извън него преди кризата формира значителен дефицит, който след кризата се коригира при повечето страни до баланс или малък излишък. Но при някои страни дефицитът остава, а при някои дори се натрупва значително.

Особено през последните години редица автори смятат, че натрупването на търговски дефицити може да е резултат от меркантилистична политика на страни износителки, формирана от фискални и монетарни политики, които стимулират износа – в този смисъл елиминирането на тези дисбаланси става не чрез макроикономика, а чрез диалог и преговори на политическо равнище. Анализът на търговския баланс по страни показва, че по отношение на някои страни дефицитите остават устойчиви като обхват и структура. В тези случаи подобряване на конкурентоспособността и двустранните търговски отношения може да допринесе за балансиране на търговията. Това се отнася най-вече за страните извън ЕС, с които се натрупва най-голямата част от търговския дефицит. По отношение на търговията с трети страни един по-интервенистки подход в политиката би съдействал за разширяване на достъпа на българските стоки до тези пазари.

Анализът показва и тенденция на структурни промени в търговията и нейния баланс с повечето от големите европейски икономики – процес, очакван след значителните преки чуждестранни инвестиции от тези страни и обвързването на индустриални производства с европейските вериги на стойността. Колкото и положителни да са тези тенденции, те съдържат и някои рискове, свързани със стоковата структура на изнасяната продукция и незавършения характер на повечето от тези производства [5]. Положителните тенденции не трябва да маскират проблема с конкурентоспособността и достъпа до пазарите на развитите страни на завършени български стоки с висока добавена стойност.

Анализът на стоковите дисбаланси показва силно волатилни дефицити, демонстриращи неустойчивостта на икономиката, нейната слаба конкурентоспособност и уязвимост на вътрешни и външни шокове. Запазването на добрите външнотърговски позиции на някои суровини и разширя-

ването на износа на стоки от сектора на електрически продукти и части за автомобили съдействат за намаляване на общия външнотърговски дефицит. Докато при първата група стоки може да се очаква устойчивост и в бъдеще, то при втората не толкова конкурентоспособността на българските стоки, колкото обвързването на тези производства с големи мултинационални компании е фактор за подобряване на дисбалансите. При завършените национални продукти не се наблюдава значимо подобрене на външнотърговските позиции.

МАКРОИКОНОМИКА И ТЪРГОВСКИ ДИСБАЛАНСИ

Теоретичният дебат за това какво детерминира търговските дисбаланси се позиционира в два подхода – макроикономически и структурен. Макроикономическият подход поставя акцент върху макрофактори – цикличност, валутни фактори, парична политика, докато при структурния се разглеждат вътрешни и външни фактори, свързани с вътрешно и външно търсене, конкурентоспособност, търговски политики и достъп до пазари.

Не само в теорията, но и в политиката се смята, че паричният режим и гъвкавостта на валутните курсове са важни фактори за външнотърговските баланси (дисбаланси). Включително и най-нови изследвания тестват връзката между фиксираните валутни режими и търговските дисбаланси. Според Бергер и Хелдж, които изследват ефектите на фиксираните валутни режими върху търговските дисбаланси, има достатъчно доказателства, че в еврозоната се разширяват търговските дисбаланси след въвеждането на еврото [6]. Тази теза се доказва, като се изключат някои специфични за отделните страни фактори.

Доколко паричният режим играе роля за търговските дисбаланси в догонващите икономики на ЕС, може да се изследва, като се използва показателят на съотношението между търговското салдо и общия обем на вноса и износа. Включените в анализа страни се характеризират с високи равнища на търговски дефицити в годините преди членството в ЕС и значително намаляване след кризата. Най-големи дефицити се регистрират при Румъния и балтийските страни, следвани от България, докато централноевропейските икономики се характеризират с по-ниски дефицити до кризата и положително търговско салдо след 2009 г.

Балтийските страни и България, които са с подобен валутен режим до присъединяването към еврозоната, имаха значително по-високи равнища на дефицит, отколкото тези, които имаха гъвкав паричен режим. Румъния, която обаче е с гъвкав режим на инфлационно таргетиране, реализира много високи равнища на търговски дефицит. Търговските дефицити се формират от много сложен комплекс от фактори, за да бъдат обяснени само с

избрания паричен режим. Тук роля играят структурните фактори, конкурентоспособността на икономиката, степента на отвореност, ефективността на външнотърговската политика и др.

Отсъствието на инструменти на паричната политика при страните с фиксирани режими и невъзможността да се въздейства на търговските потоци с помощта на парични инструменти може да се компенсира със структурни фактори и политики, които могат да имат по-устойчив и по-силен ефект от темпорално ограничените монетарни стимули.

Данните показват, че динамиката на номиналния ефективен валутен курс оказва слабо влияние върху външнотърговския баланс.

Друг фактор за търговските дисбаланси са преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ). Данните показват пряка връзка между потока на ПЧИ и отварянето на дефицита във външнотърговския баланс в годините преди кризата. Тези тенденции са общи за догонващите икономики в ЕС. Намалването на инвестициите след кризата и свързаният с тях внос съдействат за свиване на дефицита. Като цяло дефицитът, движен от ПЧИ, има благоприятна роля за икономиката в дългосрочен план, доколкото ПЧИ насърчават икономическия растеж. Степента обаче, в която те подкрепят износа, зависи от тяхната пазарна ориентация към местния или към международния пазар. Концентрацията на значителна част от ПЧИ в България във финансовия сектор и вътрешната търговия през по-голямата част от разглеждания период не дава основания да се търси силна връзка между ПЧИ и износа [7].

На макроравнище общото влияние на производителността на труда върху търговския баланс е положително. Данните за разходите на труд за единица продукция потвърждават тази хипотеза, както и стойностите на показателя реална производителност на заето лице.

В теорията се смята, че високите търговски дефицити са свързани с недостатъчни равнища на спестявания. Страни с високо равнище на спестявания като Германия, Китай и Япония формират устойчиви и значими излишъци по външнотърговските си баланси. Обратно, икономика като САЩ с ниско равнище на спестяванията е по-склонна към дефицити в търговския баланс. Данните за България не показват значим ефект от равнището на спестявания върху търговския баланс. Това може да се дължи и на догонващия характер на спестяванията във връзка с догонващия етап на развитие на финансовото посредничество.

За целите на изследването е изследвана връзката между производителността на труда като фактор за нарастване на износа – чрез показателя „търговски дефицит/излишък като дял от общата търговия“. Разполага се с годишните данни за периода от 2000 до 2018 г. Корелационният анализ, приложен между двете променливи, сочи слаба корелация – 0,237. С цел избягване на „размиване“ на зависимостта при производния показател – показателя „търговски дефицит/излишък като дял от общата търговия“, е приложен корелационният анализ за зависимостта на индекса на физическия обем на износа спрямо производителността на труда. В резултат се разкрива отсъствието на корелационна зависимост между двете променливи – 0,066.

За разкриване наличието на корелационни и функционални връзки на изследвания фактор „производителност на труда“ с други макроикономически показатели на първа стъпка е приложен корелационен анализ. Резултатите са обобщени в табл. 1.

Съгласно резултатите в табл. 1 се забелязва висока корелационна зависимост с БВП, което е и очаквано, тъй като при увеличаване на продуктив-

Таблица 1

Изводка от корелационната матрица на фактор „производителност на труда“

Макроикономически показатели	Корелация с „производителност на труда“
Търговски дефицит/излишък като дял от общата търговия	0,237
Износ (ИФО)	0,066
БВП (ИФО)	0,575
Номинален ефективен валутен курс	-0,273
Спестявания (дял от БВП)	-0,389
Вътрешен кредит (дял от БВП)	-0,551
Преки чуждестранни инвестиции (дял от БВП)	0,064
Индустрия (дял от БВП)	-0,445

Източник: Собствени изчисления.

ността се увеличава и БВП. Забелязва се и обратна зависимост с вътрешния кредит, спестяванията и с индустрията като дял от БВП.

На втора стъпка с цел разкриване на функционална връзка е приложен регресионен анализ за изследване наличието на линейна зависимост чрез метода на най-малките квадрати. В теоретичното уравнение като резултативна величина е включена „търговски дефицит/излишък като дял от общата търговия“, а като фактори – всички останали променливи, посочени в табл. 1. В резултат от обработката на данните и проведените изчисления се показва, че нито един показател не оказва статистически значимо влияние върху „търговски дефицит/излишък като дял от общата търговия“ в периода 2000 – 2018 г.

ОЦЕНКА НА ТЪРГОВСКИТЕ ДИСБАЛАНСИ

В исторически план теорията за търговските дисбаланси се движи между признаването на проблема и неговото игнориране, между оценката им като вредни или полезни за икономиката.

Оценката на ефектите от търговските дефицити върху икономиката се свързва с тяхната устойчивост и структура. Не всички търговски дефицити имат негативен ефект за икономиката, въпреки че могат да водят до нейното дебалансиране и растеж на дефицита по текущата сметка. Смята се, че устойчивите дефицити намаляват агрегираното търсене и забавят икономическия растеж. Отслабва местната икономика и страната става силно зависима от външни икономически фактори. За да се покрие дефицитът, икономиката има нужда от повече внос на капитал.

Въпреки огромния размер на отрицателното търговско салдо преди кризата значителна част от неговите ефекти са по-скоро позитивни, доколкото са предизвикани от масиран внос на инвестиционни стоки от развити европейски икономики, които допринасят за реструктурирането и нарастването на износа в периода след кризата. Устойчивият и значим дефицит в търговията с инвестиционни стоки също не би трябвало да се оцени негативно, доколкото той стимулира местното производство и износа, но данните показват, че хроничният дисбаланс в тази стокова група все още не успява да стимулира достатъчно износ, за да се балансира външната търговия. Дисбалансиите се обясняват до голяма степен с асиметрията в конкурентоспособността между отделните сектори.

Високото равнище на дефицита по текущата сметка, движен от търговския дисбаланс преди кризата, се редуцира значително след кризата без провеждането на каквито и да било политики. Отслабването на действието на фактори, свързани с потоците от преки чуждестранни инвестиции, откроява на преден план структурните фактори и слабости на външнотърговската политика, които не позволяват преминаването към положително търговско салдо, така както това се случва в централноевропейските догонващи икономики.

На макроравнище се открояват положителни тенденции в развитието на търговското салдо, но детайлният анализ на структурата му по страни и стоки показва значими структурни проблеми, които ще определят неустойчивостта и уязвимостта на външната търговия.

В теорията се смята, че макроикономическите фактори играят роля за формирането на търговски дисбаланси. Следваният паричен режим от България през последните двадесет и две години не дава възможност за прилагане на традиционни монетарни инструменти за стимулиране на износа. Страната не може да прилага и радикални методи като протекционизъм. Всъщност анализът на структурата и факторите на дисбалансиите показва, че не се и налага да се използват монетарни или протекционистични мерки. Основните фактори за формирането на търговските дисбаланси са структурни и слабият капацитет на икономиката да изнася завършени продукти. Там, където се реализират търговски излишъци в българската икономика, те са в износа на суровини, а там, където са дефицити, те са основно в стоки с висока добавена стойност. Необходимостта от подходящи структурни политики за устойчиво подобряване не само на обема на търговското салдо, но и на неговата вътрешна структура не трябва да измества важността на активна външнотърговска политика.

Наличието на обща либерална европейска рамка в единния пазар и споразуменията за свободна търговия на ЕС с трети страни очевидно не са достатъчни за достъпа на български стоки – завършени продукти с висока добавена стойност на международните пазари. Малко меркантилизъм – политика, насочена към формиране на търговски излишъци, в комбинация със структурни политики, насърчаващи реструктуриране на износа към стоки с висока добавена стойност – би ограничил неустойчивостта на търговския баланс и склонността към големи дефицити.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Krugman, P. R., R. Baldwin.* The persistence of the U.S. trade deficit. – Brookings Papers on Economic Activity, 18 (1), 1987, pp. 1-56.
2. *Davis, D. R., D. E. Weinstein.* The mystery of the excess trade (balances). – American Economic Review, 92 (2), 2002, pp. 170-174.
3. *Маринов, Е.* Посткризисно развитие на външнотърговските отношения на България. – Икономическа мисъл, 6, 2018. [*Marinov, E.* Postkrizisno razvitiie na vanshnnotargovskite otnoshenia na Bulgaria. – Ikonomicheska misal, 6, 2018].
4. *Панушев, Е.* Структурни предизвикателства за българската икономика от присъстието на глобалните стойностни вериги. – Икономическа мисъл, 3, 2019. [*Panushev, E.* Struktturni predizvikelstva za balgarskata iekonomika ot prisastieto na globalnite stoynostni verigi. – Ikonomicheska misal, 3, 2019].
5. *Несторов, Н.* Значение на външната търговия за българската икономика. – В: Икономически предизвикателства: Миграция, глобализация, устойчивост, политики, 2016, с. 453. [*Nestorov, N.* Znachenie na vanshnata trgovia za balgarskata iekonomika. – V: Ikonomicheski predizvikelstva: Migratsia, globalizatsia, ustoychivost, politiki, 2016, s. 453].
6. *Berger, Helge, Nitsch, Volker.* On the persistence of trade imbalances: Evidence from Europe, Darmstadt Discussion Papers in Economics 217. Darmstadt University of Technology, Department of Law and Economics, 2013.
7. *Бобева, Д.* Влиянието на членството в ЕС върху преките чуждестранни инвестиции. – В: Икономиката на България в Европейския съюз. София, 2016, с. 165-179. [*Bobeva, D.* Vliyanieto na chlenstvoto v ES varhu prekite chuzhdestranni investitsii. – V: Ikonomikata na Bulgaria v Evropeyskia sayuz. Sofia, 2016, s. 165-179]. ISBN 978-619-160-580-4.
8. *Христова-Балканска, И.* Международната търговия между свободния външнотърговски обмен и протекционизма. – В: Идва ли времето на нов протекционизъм? София, „Св. Георги Богослов“, 2018, с. 129-155. [*Hristova-Balkanska, I.* Mezhdunarodnata trgovia mezhdu svobodnia vanshnnotargovski obmen i protektsionizma. – V: Idva li vremeto na nov protektsionizam? Sofia, „Sv. Georgi Bogoslov“, 2018, s. 129-155].
9. *Alejandro Cunaat, Robert Zymek.* Bilateral Trade Imbalances, ESE Discussion Papers 292, Edinburgh School of Economics, University of Edinburgh, 2019.
10. *Lubik, Thomas A., Sablik, Timothy.* Should We Worry about Trade Imbalances? Richmond Fed Economic Brief, Federal Reserve Bank of Richmond, issue October, 2017, pp. 1-6.
11. *Gautier M. Krings, Jean-François Carpentier, Jean-Charles Delvenne.* Trade Integration and Trade Imbalances in the European Union: A Network Perspective, 2014, 9 (1): e83448. Published online 2014 Jan 22.

Daniela Bobeva

MACROECONOMIC FACTORS FOR TRADE IMBALANCES: THE CASE OF BULGARIA

(Abstract)

The paper aims at assessing the scope and sustainability of trade imbalances and the macroeconomic factors for their accumulation in Bulgaria. The analysis is led by macroeconomic and structural approach. A regression model is used in order to assess the importance of major factors

that drive trade imbalances. The author examines the role of imbalances on the economy, i.e. positive as well as negative impact. The analysis suggests that macroeconomic factors have a marginal role in accumulation of trade imbalances while structural factors play a decisive role.

Correspondence address:

Prof. Daniela Bobeva
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
3 Aksakov Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: d.bobeva@iki.bas.bg

Гарабед Минасян

НЕИКОНОМИЧЕСКИ ОГРАНИЧИТЕЛИ НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ

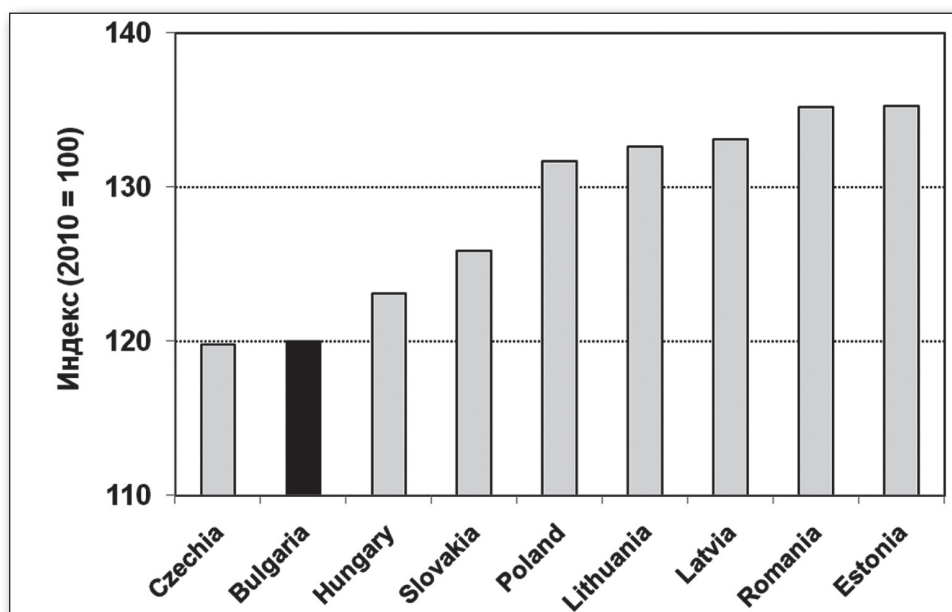
СРАВНИТЕЛНА ИКОНОМИЧЕСКА ДИНАМИКА

За 2010 – 2018 г. икономиката на ЕС-28 нараства по съпоставими цени с 12,8 % (по Eurostat), икономиките на страните от еврозоната (променящата се композиция) – с 10,5 %, докато икономиката на България нараства с (цели?) 20 %! Прякото съпоставяне на темповете за прираст на БВП изглежда позитивно за България. Подобни сравнения обаче са неправдоподобни, подвеждащи и манипулативни поне по три основни причини. **Първо**, икономическото равнище на България е несравнимо по-ниско в сравнение с това на основните водещи икономики в ЕС, така че една крачка на големите европейски икономики съответства поне на няколко крачки на българската икономика; **второ**, България е перманентен бенефициент на целеви финансови ресурси във вид на грантове от богатите страни от ЕС, чието значение не може да се подценява; **трето**, не могат да се съпоставят скорости на движение на участници, които се движат по различни по характер трасета – водещите

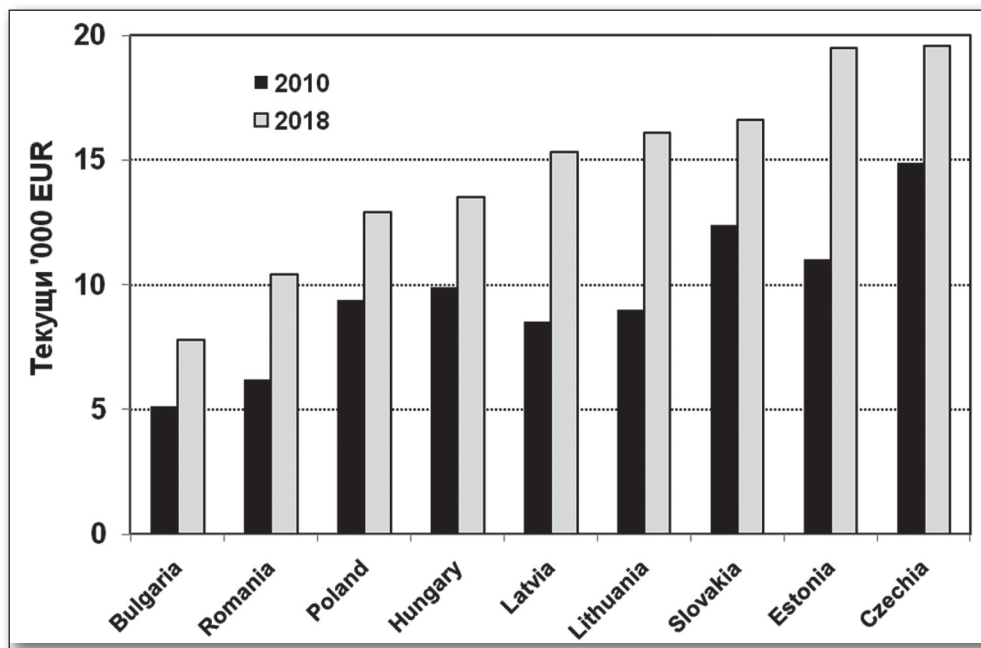
европейски икономики си проправят път по непознати и труднопроходими терени (икономически джунгли), докато българската икономика се движи по добре познати и трасирани пътища.

Значително по-правдоподобно е сравнението между динамики на съпоставими икономики. Такава група икономики са страните, членки на ЕС, които са бивши страни, членки на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), действащ в рамките на бившия социалистически лагер до 1990 г. В тези страни се провеждаше съзнателна централизирана политика на икономическо сближаване и на преливане на икономически ефекти, така че до 1990 г. те се движеха икономически в блок. Включването им в ЕС разкри пред тях възможности за използване на собствения им интелектуален, властови и ресурсов потенциал.

На фиг. 1 може да се проследи прирастът на БВП на 9-те страни за 2010 – 2018 г. По икономическа динамика България остава на незавидното най-ниско равнище, макар и наравно с Чехия. Равнището на БВП на човек от населението в Чехия обаче е примерно трикратно по-високо от това в

Фиг. 1. Прираст на БВП 2010 – 2018 г.

Фиг. 2. БВП на човек от населението

България (фиг. 2). Особено чувствително е разликата в икономическата динамика на двете сходни почти във всяко отношение балкански страни – България и Румъния: за изследвания период румънската икономика нараства с 35,2 %, докато българската – (само!) с 20 %!

България е най-бедната страна в ЕС и поддържа най-ниски темпове на икономически растеж сред съпоставимите страни от бившия СИВ през последните осем години. Това, което е необходимо за преодоляване на тази устойчива опашкарска позиция, граничеща с обреченост, е определянето на задържащите икономическото развитие фактори на национално равнище и проектиране на мерки за тяхното туширане. Въпросът „Накъде вървим?“, върху който Елиас [1] акцентира, следва да намери задоволителен отговор и в този конкретен случай.

ПОЛИТИЧЕСКИ ОГРАНИЧИТЕЛИ

Хайлбронер го казва точно: *Икономическата теория е идеологическа теория* [2]. Според Атали¹ и Гийом механизмите на макроикономиката са политически и всяка икономическа наука е най-напред политическа [3]. Норт доказва, че действащите политически правила водят до създаването на икономически правила, въпреки че връзката е двупосочна [4]. Социологът Елиас изразява неудовлетворението си от фактическата замяна на „политическа икономия“ с „икономикс“ [1]. Политическата икономия анализира икономиката като ориентирана и следствие от държавното управление,

докато „икономиксът“ постулира наличието на независима икономическа сфера с автономни иманентни закономерности. Такава е и позицията на Маркс, който вижда надстроечните процеси като зависими от състоянието на базата – нещо, което съвременната практика непрекъснато опровергава. Корнаи систематизира наблюденията си и заключава, че именно „надстройката“ формира „базата“ [5].

Политиката предлага изкушения, които я превръщат в инвестиция за доходен безрисков бизнес и политиките не се колебят да я експлоатират [6].

Макроикономическата политика е материализирана икономическа идеология. Тя може да е писана и неписана. Писаната идеология е формално пропагандна и провокативна, т.е. фалшива. Неписаната идеология е реално действащата.

Доминиращата неписана партийна икономическа идеология в България е следната: ние сме потенциално корумпирани, нашите поддръжници копнеят за лесни доходи. Ако съкратим възможностите за нерегламентирано изтичане на финансови ресурси към партийните структури, ще загубим партийната подкрепа и ще бъдем изместени от власт. Това не трябва да се допуска. За предотвратяване на катастрофи от прекомерни кражби (справка средата на 90-те години на XX в.) се въвеждат и поддържат формални параметрич-

¹ Атали е икономически съветник на френския президент Митеран и първи председател на EBRD.

ни ограничители. Подобен тип ограничители са паричният съвет, антидефицитният радикализъм, свиването на емисиите на правителствен дълг с оглед ограничаване на лобистки обществени поръчки. При наличието на такива ограничителни рамки икономиката се развива по необходимост и автоматично, а политическите кражби се вписват в гратис схема (free rider). Въведените параметрични ограничители спъват икономическата динамика, но осигуряват простор за безнаказани злоупотреби с влияние и власт, респ. ревностна и солидна партийна подкрепа. Общото благосъстояние се жертва в интерес на партийното благосъстояние [4]. Политическото поведение се предопределя от неополитически детерминанти [7].

Преразпределителните възможности на държавния бюджет се оказват недостатъчни за набъбващата маса от ожаднели политикани. Разширява се скритото нелегитимно преразпределение на национални ресурси във формата на нескончаем икономически парламентарен регулативизъм, нерегламентиран лобизъм, съзнателно формиране на некачествено законодателство, което да удовлетворява индивидуални и групови интереси, както и пряко неспазване на законите от изпълнителната власт. Промъкващата се в медиите информация доказва, че мащабите на този вид преразпределение са впечатляващи.

Корупцията и свързаните с нея злокачествени икономически процеси са преди всичко и най-вече политически проблем. Бренан и Бюканън [8] посочват, че корупцията е заразна и се възпроизвежда! Тя поражда определени трайни норми на поведение. Те постулират наличието на своеобразен вид закон на Грешъм в социалните взаимодействия, в съответствие с който корумпираното политическо поведение измества добросъвестните политически практики и почти несъзнателно тласка общата политическа маса към преднамерено и изпреварващо удовлетворяване на собствените си егоистични интереси. По думите на Кинделбергер няма нищо по-смущаващо за благосъстоянието на човека от несправедливото обогатяване на недостойния му съсед [9].

При анализирането на следкризисните процеси в ЕС Писани-Фери разграничава два вида единоборства: 1) битка за интереси и 2) битка за идеи [10]. Ако се прехвърлим към съвременната следкризисна макроикономическа ситуация в България, ще констатираме, че на политическия макроикономически пазар битка за идеи няма, а и смислени управленски идеи не могат да се разграничат. Това, което единствено съществува и е достатъчно лесно да се идентифицира, е ожесточената битка на икономически интереси – както лични, така и колективни. Идеите, доколкото съществуват, са в сферата на елементарното междупартийно противопоставяне.

Неподредеността и лутането в политическата сфера създават пречки пред икономическата активност, независимо от това дали се оценява или не а priori.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОГРАНИЧИТЕЛИ

Лошо и неефективно функциониращите институции изкривяват икономическите взаимоотношения и взаимодействия. Във финансово-икономически план те увеличават трансакционните разходи и оскъпяват непредвидено и непредсказуемо фирменото производство. Норт говори дори за институционална възвръщаемост и акцентира на това, че човешките представи и оценки за степента на институционалното осигуряване на честност и справедливост при социално-икономическите взаимоотношения намаляват разходите при упражняването на стопанска дейност, както и (особено!) обратното [4].

Политическото противопоставяне се материализира най-вече чрез използването на институциите в колективен и личностен интерес. Всичко се подчинява на волята на т.нар. управленски елит. Изборът на представители на възлови управленски позиции на различните етажи на властта се извършва избирателно, от партийни позиции, без действието на конкурентно състезателно експертно начало. Там, където все пак се обявяват конкурси, те са формални и неефективни. Важното е кандидатът да удовлетворява партийни критерии, да е партийно лоялен, а експертното равнище остава на заден план. Това е причината за наличието на многобройни „калинки“², успели удачно да прескочат съществуващите ценностни бариери благодарение на партийна ракета-носител. Резултатът рефлектира в изкривяване на мотивационната скала при новоизрастващите кадри, с всички произтичащи от това негативни последствия за ефективността на непосредственото управление.

Законодателството се формира в Народното събрание (НС) и процесите там индуцират разнородни сигнали с негативно (респ. позитивно) икономическо въздействие. Минасян изучава законодателната дейност на НС за периода 2000 – 2013 г. и установява поддържането на неприемливи законодателни практики [11].

Възлови закони за икономическата и социалната практика се променят прекалено често и видимо с лека ръка. Проследяването на честотата на промените показва, че изменения и допълнения на действащи важни икономически закони се извършват средно на около стотина дни веднъж. При това има драстични случаи. В рамките на два или дори три последователни броя на „Държавен вестник“ се публикуват поправки на един и същи закон. Надделява усещането, че законодателното

² Нарицателно название за некомпетентни ръководители. То възниква при установяване на използване на лъжлива информация за образователен ценз от 28-годишната Калинка Илиева, въз основа на която тя е назначена и ръководи фонд „Земеделие“ през 2009 – 2010 г.

тяло се превръща в играчка в ръцете на събитията и на моментни настроения.

Честите, дори хаотични промени на действащото законодателство за ядрото от закони, свързани с управлението на икономиката, са противоположни за воденето на стабилен бизнес. Възникващата и поддържана неопределеност в стопанската среда парализира инвестиционната активност и ограничава един от движещите мотиви на инвеститора – формулираният от Кейнс „животински дух“ и вроден инстинкт към икономически просперитет [12]. Фирменият мениджмънт трябва да се стреми непрекъснато към адаптиране не към пазарните флукутации, а към приумиците на законодателите. Мениджмънтът е ангажиран не с оценка на възможните изменения на пазара, а с предвиждания за предстоящите и бъдещите законодателни промени.

Могат да се открият следните причини за честата промяна в законите:

Първо, действието на т.нар. лобистки интереси. Даден народен представител (или група народни представители) защитава интересите на определена група производители. Тази дейност остава не регламентирана и конфиденциална, но се толерира от партийните ръководства. Съответният народен представител има интерес (в най-широк смисъл) от промяна на законодателството в дадена посока и прави всичко възможно, за да го постигне. Ако не съумее веднъж, агитира свои колеги и пробва отново след един или два месеца. Тази дейност корелира пряко с различни по характер корупционни практики.

Облагодетелстват се едни фирми за сметка на други. Печели един за сметка на всички останали. Във всички заинтересовани лица остава чувството за доминираща социална несправедливост, която подкопава устоите на икономическия просперитет.

Второ, причина за честите промени в законодателството е и това, че преобладаващата част от народните представители не притежават необходимата квалификация за членове на НС. Те са некомпетентни, не разбират за какво става въпрос в съответните закони (а и не се интересуват), не са в състояние да предвидят последствията от прилагането на едно или друго законово изменение и това налага честата им корекция. Сорос говори за „некадърността на регулаторите“ [13]. И както често се случва в такива случаи – малкото знание корелира с високо самочувствие. На Подвързачов (1881 – 1937) – поет, фейлетонист, сатирик и преводач, се приписват думите: „Българинът е муха със самочувствието на аероплан“³.

Трето, има безусловно определена част от народните представители, които са истински професионалисти в дейността си. Видимо обаче те не се занимават особено сериозно с непосредствените си задачи поради различни причини. Може би практикуват лобизъм или просто преценяват, че не си струва да хаят време, нерви и енергия, или

великодушно и примирително махат с ръка тогава, когато промените са лансирани и подкрепяни от ръководни фактори⁴.

Общият краен резултат е некачествено законодателство, което е пречка пред разрастването на фирмената дейност и икономическата динамика.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОГРАНИЧИТЕЛИ

Политиките се формират и се внедряват от хора. Когато има неудовлетворение от провежданите политики, следва да се анализират компетенциите на хората, които формулират и провеждат съответните политики. Лицата, заемащи постове на макроравнище (най-вече в НС), което е свързано директно с управлението на обществото и икономиката, се избират от цялото население. От своя страна резултатите от изборния процес корелират пряко с редица психологически особености.

В специализираната литература са изучени немалко прецеденти, които дават представа и хвърлят светлина върху психологическите елементи при приемането на решения с обществена значимост, както и подсказват за възможни ефективни поведенчески норми.

К. Дженевезе е убита през 1964 г. в Ню Йорк на паркинг (описаните психологически прецеденти и експерименти са анализирани детайлно и професионално от Ман [14]). Нападението е наблюдавано от очевидци (12 – 38 души, броят не е уточнен) на поне част от престъплението, но никой не се намесва да помогне. Социалните психолози Дарли & Латане изследват т.нар. ефект на наблюдателя. Те установяват, че присъствието на други хора възпира оказването на помощ, твърде често драматично. Голяма част от очевидците (70 %) викат или се притичват на помощ на падаща жена, когато са сами, но само 40 % са готови да помогнат при наличието на група от присъстващи. Усещането за лична отговорност е по-слабо при наличието на други хора (размиване на отговорност). Ако няма други хора и няма на кого да се разчита, то усещането за лична отговорност е по-силно. Наблюдателите виждат, че другите не помагат, смятат, че другите знаят по-добре как да помогнат, чувстват се несигурни да се намесят пред другите и се въздържат от оказване на помощ.

³ В. „Сегга“, 26.04.2014, 41 с.

⁴ Показателен е призива на О. Герджиков (председател на Консултативния съвет по законодателство към председателя на НС) за закриване на Консултативния съвет. „НС няма нужда от нас, приема си такива нормативни актове, каквито иска и може. И понеже капацитетът не е много голям, се приемат понякога странни текстове и дори недомислици.“ <https://dnes.dir.bg/politika/ognyan-gerdzhiakov-poiska-zakrivane-na-zakonodatelnia-savet-kam-ns>

Аш провежда поредица от експерименти (1951 г.), изследващи конформизма. Експериментаторът се стреми да обясни механизма на присъединяване към очевидно грешно решение (примерно при 75 % от случаите) поради масовото му приемане. Участниците обясняват явния си грешен вот чрез: 1) страх от подигравки; 2) желание да се впишат в групата (нормативно влияние); 3) съмнение за по-голяма информираност на мнозинството (информационно влияние). При отговори с близки значения груповото влияние е по-силно.

Описаните и анализирани прецеденти имат отношение към изборния процес за народни представители. Голяма част от гласоподавателите не са запознати в детайли с качествата на отделните кандидати, както и с нетривиалната материя за характера и особеностите на общественоекономическо управление и (твърде често – неявно) търсят своеобразна котва. Такава котва представлява мнението на мнозинството. Както казва Талеб, човек си купува дадена книга, защото други хора я купуват, макар че тя така и остава непрочетена [15].

Сходен е изводът на Талер [16]. Поради ограничена рационалност хората използват опростени евристични правила (rules of thumb) за вземане на решения. Такова поведение води до систематични грешки, които корелират със съществени деформации на крайните решения. Фром констатира, че преобладаващото множество от хора не обичат да мислят [17]. Те търсят поводи за освобождаване от тежкото бреме на самостоятелното мислене и на необходимостта от вземането на решения. Почти несъзнателно се търси вяра (ирационална опора) в някакъв отговор, който дори не се нуждае от логични доказателства.

Щом като дадено множество са привърженици на кандидатите от определена листа (партия), вероятно има защо. Другите възможни решения предполагат поемането на собствена отговорност, която (както опитът показва) далеч не е по вкуса на средностатистическия гласоподавател.

Така се достига до самоиндуциране на желание на част от мнозинството, което твърде често е продиктувано от групови интереси.

Експериментите установяват, че присъствието на още един човек в групата, даващ правилен отговор, внася значителен спад в конформизма. Мнението на ерудити с високо обществено признание не е без значение. Именно те формират този пласт от интелигенти, които са способни да поведат обществото. Тяхната позиция въздейства на немалка част от избирателите, което не бива да се подценява. Широко е разпространено грешното мнение, че не си струва отделен тесен специалист в науката и/или практиката да си „губи“ времето с политически дискусии и че политиката е за хора, които не са в състояние да се занимават със „сериозни“ дейности. Така голяма част от избирателите остават недостатъчно добре ориентирани (информирани) за позицията на повсеместно уважавани граждани

и стават лесна плячка на „шумни“ кандидати, които са пределно наясно с облагите от включването им към висшето управленско тяло.

Необходимите качествени изяви на ерудити обаче предполагат достатъчно добра подготовка и добра информираност за принципите на управление на обществото – нещо, за което следва да се грижи съвкупният образователен процес.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ОГРАНИЧИТЕЛИ

По думите на Елиас социологията се занимава с проблемите на обществото [1]. Човек живее не само с хляб, но и изповядва подходяща ценностна система, както и се придържа към реални етични добродетели [18]. Доминиращата примитивна икономическа идеология се опира на разбирането за аполитичния вроден homo economicus, който е прототип на своеобразна роботизирана изчислителна машина за оценки на икономически разходи и ползи при игнориране на всякакви идеологически предпоставки. Това е причината, поради която у нас се акцентира предимно и най-вече на промяна на определен кръг управленски числови параметри в търсене на предпоставки за интензивен икономически растеж. Животът опровергава категорично подобно елементарно разбиране на човешката същност. Канеман достига до извода, че е необходимо икономистите да разберат, че очакваната полза е една бивша хипотеза [19]. Резултатът е мудро икономическо клатушкане, замиращ инвестиционен интерес, изоставане в сравнителен междустранов план.

Преобладаващата част от българското население демонстрира пълна политическа неграмотност. Младите хора напускат образователната система без адекватна представа за начина на управление на обществото. Хората в зряла възраст израснаха без систематична подготовка за разбиране на принципите на общественоекономическо управление. Мотивацията за получаване на висококвалифицирано образование, което изисква последователно и съзнателно полагане на значителни усилия, намалява. Когато виждаш, че твой състудент (съученик) с ограничени интелектуални възможности внезапно просперира (и то чувствително) благодарение на шанса си да се закачи за подходяща партийна ракета-носител или/и на внедряване в среди, които са вещи при отклоняване на финансови ресурси (кражби), тогава вариантът за полагане на сериозни усилия за получаване на добро образование при значително по-малки доходи чувствително олеква. Започват да се търсят възможности за бързо, макар и вероятно неправомерно забогатяване, вместо съмнителната „загуба“ на време и усилия за получаване на добро образование⁵.

⁵ Става въпрос за масовия случай, а не за отделни индивиди, при които стремежът за добро образование е следствие от естествен вътрешен подтик.

Съществува масово чувство на неудовлетворение от макроикономическото управление, но има остър дефицит на разбиране за същността на проблема и евентуалните рецепти за подобрене.

Отвращението от насила налаганите идеологически шампи в годините преди 90-те захвърли като ненужни от образователните програми всякакви обществено-икономически дисциплини. Самата мисъл да се преподава политикономия в неикономически ВУЗ у нас звучи неприемливо. Оттам нататък малката крачка към повсеместния погрешен публичен избор с всички произтичащи от това негативни последствия се прави почти автоматично. А идеята за контрол на т.нар. управленски елит, след като той вече е съумял да се настани на държавната софра с ножа и вилицата в ръка, е напълно абстрактна. Норт подчертава, че неспособността на обществата да развият ефективен контрол върху макроикономическото управление и функционирането на институциите е най-важният източник за стагнация и за икономическа недоразвитост в слаборазвитите общества.

Кан оценява, че образованието е благосъстояние в най-общ смисъл [20]. Ефектът от добро качество (и обем) на образованието се проявява и нараства тогава, когато то е масово, а не елитарно. Бекер установява, че възвръщаемостта на инвестициите в човешки капитал се увеличава с нарастване на общото образователно равнище на населението [21]. Според Ромър ниското равнище на човешкия капитал обяснява слабата икономическа динамика в недоразвитите страни [22]. Будон привежда резултати от анкета, която показва, че лековерието е толкова по-силно, колкото е по-ниско образователното равнище на слушателите [23]. Кинг и Шнайдер достигат до извода, че реформи няма да бъдат приемани, ако обществеността не е добре информирана за тях и не разбира последствията от своето собствено бездействие [24].

Образованието у нас изостава, а именно то е ключ към решаването на съвременните ни обществено-икономически проблеми, както и в перспектива. В това отношение интелигенцията е в най-голям дълг към цялото общество. Шумпетер достига до извода, че социално-икономическият напредък изисква изявени интелигентни личности, които да дават пример и да бъдат формално или неформално лидери на инертната маса от населението [25].

Бъдещето неминуемо ще постави на дневен ред чувствителното повишаване на масовото образователно равнище и много по-активно участие на интелигентните знаещи и можещи хора в обществено-икономическия живот и управление. Идеите движат социално-икономическия про-

грес, натрупването и реализацията на идеите са източник за дългосрочен растеж [26]. А идеите се генерират, лансират и претворяват в живота от интелигенцията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Елементарно и тривиално е да се мисли, че желаната икономическа и инвестиционна активност може да се постигне и да се стимулира единствено и само с промяна на числови управленски параметри. Практиката недвусмислено показва (и теорията обобщава), че когато цял кръг от неикономически фактори не съответстват и не са в хармония с чисто човешки разбирания за доверие, прозрачност, справедливост, честност, политическа обособеност, тогава преките икономически лостове за постигане на икономически просперитет престават да действат. Съвременната българска практика го потвърждава недвусмислено. В средата на 90-те години на миналия век лихвените проценти на БНБ достигнаха фантастични висоти в опит за овладяване на инфлацията и на валутната субституция, но безуспешно. През последните десетина години действащият у нас плосък данък предлага най-ниското данъчно облагане в ЕС, но чуждестранните инвеститори не реагират позитивно. Инвестиционният доход у нас е на достатъчно високо равнище, но въпреки това български капитали масово напускат страната и се задоволяват със значително по-ниска възвръщаемост в чужбина [27].

Общественото благосъстояние се крепи на два основни стълба: 1) икономическа и инвестиционна активност на населението; 2) комплекс от неикономически предпоставки, системи и разбирания. Нехармоничното израстване на двата стълба нарушава социалното равновесие и води до социално напрежение. Развитието на обществото съвсем не е безлична, самодействаща и автоматизирана трансформация.

Илюзия е да се мисли, че икономиката е автономна човешка дейност, която се движи от свои собствени изолирани закономерности, без да се влияе от всичко онова, което е прието да се нарича „надстройка“. Макроикономическото управление следва да се съобразява с действието на фактическите обществено-икономически взаимодействия, а обществото като цяло трябва да осъзнае своята собствена роля и отговорност за постигането на значим социално-икономически просперитет в своята собствена страна. В противен случай за България ще бъде невъзможно да се откъсне от трайната си позиция на твърд икономически опашкар в ЕС.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Elias, N.* What is Sociology? The Collected Works of N. Elias, vol. 5. University college Dublin press, 1970.
2. *Heilbroner, R.* Economics as Universal Science. Social Research, Summer 1991, Vol. 58, No 2, 1991, pp. 457-474.
3. *Attali, J., M. Guillaume.* L'anti-économique. Presses Universitaires de France, 1985.
4. *North, D.* Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, 1990.
5. *Kornai, J.* The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary. W. W. Norton & Company, 1991.
6. *Buchholz, T.* New Ideas from Dead Economists. An Introduction to Modern Economic Thought. A Plume Book, 1989.
7. *Dogan, M., D. Pelassy.* How to Compare Nations: Strategies in Comparative Politics. Second Edition, Chatham House Publishing, Inc., Chatham, New Jersey, 1990.
8. *Brennan, G., J. Buchanan.* The Reason of Rules. Constitutional Political Economy. The Collected Works of J. Buchanan, Vol. 10, 1985. Liberty Fund, Indianapolis.
9. *Kindleberger, C.* Comparative Political Economy. A Retrospective. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. London, 2000.
10. *Pisani-Ferry, J.* Euro Area Reform: Reflections on an Initiative. – In: Institution and the Crisis. Ed. F. Allen, E. Carletti, M. Gulati. European University Institute (EUI), Italy, 2018. ISBN 978-92-9084-704-5, pp. 1-26.
11. *Минасян, Г.* Институционални ограничители на икономическия растеж. – Списание на БАН, 2014, № 6. [*Minasyan, G.* Institutionalni ograničiteli na iкономичесkia rastezh. – Spisanie na BAN, 2014, No 6].
12. *Akerlof, G., R. Shiller.* Animal Spirits. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2009.
13. *Morris, Ch.* The Sages: W. Buffett, G. Soros, P. Volcker and the Maelstrom of the Markets. PublisAffairsTM. New York, 2009.
14. *Mann, S.* Cracking Psychology: You, This Book & the Science of the Mind. Cassel Illustrated, Great Britain, 2016.
15. *Taleb, N.* The Black Swan: Second Edition: The Impact of the Highly Improbable. Random House Trade Paperbacks, 2010.
16. *Thaler, R.* From Cashews to the Nudges. The Evolution of the Behavioral Economics. Nobel Prize Lecture, Dec 8th 2017.
17. *Fromm, E.* To have or to be. Continuum. London–New York, 1976.
18. *Heilbroner, R.* The Worldly Philosophers. The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers. Revised 7th Edition. Simon & Schuster. New York, 1999.
19. *Kahneman, D.* Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux. New York, 2011.
20. *Kant, H.* Alfred Nobel. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft. Leipzig, 1953.
21. *Becker, G.* Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. Third Edition. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1993.
22. *Romer, P.* Endogenous Technological Change. – Journal of Political Economy, Vol. 98, No 5 (October 1990).
23. *Boudon, R.* La sociologie comme science. Éditions La Découverte, Paris, 2010.
24. *King, A., B. Schneider.* The First Global Revolution. A Report by the Council of the Club of Rome. Pantheon Books. New York, 1991.
25. *Schumpeter, J.* Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung. Sechste Auflage, 1912.
26. Economic. Growth, Technological Change, and Climate Change. The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel. The Royal Swedish Academy of Science, 8th October 2018.
27. Икономическо развитие и политики в България: Оценки и очаквания. Отг. ред. В. Йоцов. Институт за икономически изследвания при БАН. – Годишен доклад 2018. София, Горекс Прес, 2018. [*Ikonomicheskoto razvitie i politiki v Bulgaria: Otsenki i ochakvania. Otg. red. V. Yotsov. Institut za iкономически izsledvania pri BAN. – Godishen доклад 2018. Sofia, Goreks Pres, 2018*].

Garabed Minassian

NONECONOMIC CONSTRAINTS OF ECONOMIC GROWTH

(Abstract)

Using and operating with figure management economic parameters at macroeconomic level is not enough to intensify the economy. The emphasis here is on the available and constraining effect of a number of noneconomic factors which have been widely ignored in practice. Four groups of noneconomic constraints are identified: 1) political; 2) institutional; 3) psychological;

4) sociological. When the latter's constraining effects are neglected, the macroeconomic instruments of management stop acting. The major conclusion is that if the cultivation of an informed and politically and economically educated society fails, the country would not be able to break away from its ranking at the very rear of economic development in the EU.

Correspondence address: Prof. Dr.Sc. Garabed Minassian, Economic Research Institute Bulgarian Academy of Sciences, 3 Aksakov Str., 1000 Sofia, Bulgaria, E-mail: g.minassian@iki.bas.bg

Йордан Христосков

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ТРАНСФЕРИ

ПОКАЗАТЕЛИ И МЕТОДОЛОГИИ ЗА ОЦЕНКА НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ В ЖИЗНЕНИЯ СТАНДАРТ ПО СОЦИАЛНИ ТРАНСФЕРИ

В анализа са включени три показателя за основните видове парични трансфери за социална защита, формиращи значителна част от доходите на домакинствата, и един качествен показател за степента на заместване на трудовите доходи чрез пенсия, а именно:

- социални трансфери от Държавното обществено осигуряване (ДОО) и семейни помощи за деца – в % от общия доход на домакинствата;
- среден размер на пенсията на един пенсионер – лв.;
- среден размер на обезщетението за безработица – лв.;
- брутен коефициент на заместване на дохода от труд при пенсиониране – %.

Показател 1 има обобщаващ характер, защото посочва дела на социалните парични трансфери от ДОО и семейните помощи за деца в общия доход на домакинствата. Стойностите на този показател като процент от общите доходи на домакинствата в България имат негативно влияние върху интегралната оценка на жизнения стандарт. Това означава, че колкото по-висок е делът на доходите от социални трансфери от общия размер на паричните доходи в домакинствата, толкова по-ниско е общото ниво на социално-икономическо развитие на даден регион. Логиката за такава интерпретация на този показател е, че се отдава приоритет на доходите от първичното разпределение (доходите от заплата, капитал и земя) пред доходите от вторичното разпределение. В този случай се приема, че колкото по-малко е зависимо от социалните трансфери едно домакинство, толкова по-благоприятен е неговият доходен статус; поради това минималната стойност на този „обратен“ показател се явява еталонна. Показатели 2 и 3 обхващат паричните трансфери към най-масовите групи от населението, нуждаещи се от социална защита – пенсионерите и безработните лица. Тези трансфери се получават най-дълго и обхващат над 80 на сто от всички парични трансфери за социална защита на населението. Трансферите от ДОО за временна

неработоспособност и майчинство не са изведени с отделни показатели, а са включени в показател 1 поради краткотрайния период на получаване на компенсационни суми при запазена заетост. Семейните помощи за деца също са включени в показател 1. Последният показател 4 „Коефициент на заместване на дохода“ е качествен показател, който показва в каква степен се компенсират получаваните доходи от труд при пенсиониране на лицата, т.е. доколко те запазват жизнения си стандарт, придобит по време на трудовия си живот.

Анализът на териториалните различия в социалните трансфери по избраните показатели се осъществява на две нива – статистически райони (NUTS-2) и административни области (NUTS-3), а времевият хоризонт е 2010 – 2018 г. Методологията на анализа е разработена в колективен планов проект „Национални и регионални измерения на пазара на труда и жизнения стандарт“. Първоначално се извършва сравнение по всеки отделен показател, като освен съпоставяне със средните за страната величини се обръща внимание и на показателите за разсейване – размах и средно стандартно отклонение. Изчислява се и специфична обобщаваща оценка за различията в социалните трансфери на двете нива по метода на Бенет. На основата на тази оценка се извършва ранжиране на териториалните единици по размер на социалните трансфери и се определят онези от тях, които се намират под определен критичен праг.

ТЕРИТОРИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В РАВНИЩЕТО И РОЛЯТА НА СОЦИАЛНИТЕ ТРАНСФЕРИ В ДОХОДИТЕ НА ДОМАКИНСТВАТА

Социалните трансфери към домакинствата включват трансферите от ДОО (всички видове пенсии, обезщетенията за временна нетрудоспособност и майчинство и обезщетенията за безработица), както и семейните помощи за деца, еднократните и месечните социални помощи, включително интеграционните добавки за хората с увреждания. Ролята на тези социални трансфери е да обезпечат с парични доходи икономически неактивните лица, както и заетите в случай на вре-

менна неработоспособност, бременност и майчинство и безработица. Данни за дела на социалните трансфери като процент от общия доход на домакинствата на национално ниво и на ниво статистически райони са дадени в табл. 1. От таблицата се вижда, че средно за страната тези трансфери формират около 30 на сто от доходите на домакинствата. Социалните трансфери заемат по-висок дял в структурата на доходите на домакинствата през 2010 г., когато безработицата е по-голяма и съответно паричните доходи от труд, собствен бизнес и рента са по-ниски поради икономическата криза. Затова и в тази година размахът и коефициентът на вариацията по средно квадратичното отклонение са най-ниски. Постепенно с излизане от кризата ролята на социалните трансфери намалява за страната с около 5 – 6 процентни пункта, но нарастват териториалните различия. В икономически по-слабите райони (Северозападния и Югоизточния) дялът на социалните трансфери при формиране на доходите на домакинствата нараства, а в икономически силния Югозападен район – намалява. Тази тенденция личи и от нарастването на размаха и коефициента на вариация през 2013 и 2017 г.

Регионалните различия по относителен дял на социалните трансфери в общия доход на домакинствата са още по-големи на ниво административни области (вж. табл. 2).

Областите са ранжирани възходящо по относителен дял на социалните трансфери през 2017 г. От таблицата се вижда, че с най-висок дял на социалните трансфери в доходите на домакинствата са областите Видин, Монтана и Ловеч. Това са областите не само с нисък икономически потенциал, но и с най-възрастно население, което се нуждае от транс-

ферни плащания. Така например коефициентите на възрастова зависимост¹ в тези области са съответно Видин – 49,9 %, Ловеч – 44,4 %, и Монтана – 43 %, при средно за страната 32,5 %. В горната част на таблицата са административните области с най-нисък дял на социалните трансфери като процент от доходите на домакинствата: София – 19,0 %, Смолян – 23,3 %, и Благоевград 24,4 %. Размахът на вариацията нараства от 7,6 през 2010 г. на 15,1 през 2013 г. и намалява на 12,7 през 2017 г.

Коефициентът на вариация следва същата тенденция, което показва засилване на различията между административните области по показателя относителен дял на паричните социални трансфери в доходите на домакинствата.

ТЕРИТОРИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В ДОХОДИТЕ ОТ ПЕНСИИ И КОЕФИЦИЕНТИТЕ НА ЗАМЕСТВАНЕ НА ДОХОДА

Голяма част от териториалните различия в социалните трансфери като процент от доходите на домакинствата се дължат на различията в размера на пенсиите по статистически райони и административни области. По принцип доходите от социалното осигуряване са териториално „неутрални“, т.е. формулите за определяне на техния размер в Кодекса за социално осигуряване са единни за територията на цялата страна. Като заместващи доходите от труд по време на активния трудов живот пенсиите се различават съществено по териториални единици поради различията в размера на личния осигурителен доход, от който те се изчисляват. В табл. 3 са показани различията в размери-

Таблица 1

Социални трансфери от ДОО и семейни помощи за деца в % от общия доход на домакинствата в България по статистически райони по избрани години

Райони от ниво 2	2010 г.	2013 г.	2017 г.
Общо за страната	32,4	26,9	27,6
Северозападен	34,1	30,8	34,8
Северен централен	36,9	32,4	28,2
Североизточен	29,5	26,9	31,1
Югоизточен	32,5	34,5	30,5
Югозападен	29,3	19,4	22,1
Южен централен	36	32,6	29,4
Размах	7,6	15,1	12,7
Коефициент на вариация	7,05	13,8	9,2

Източник: НСИ – Статистика на домакинските бюджети (2010 – 2017).

¹ Коефициентът на възрастова зависимост изразява съотношението (в %) между броя на населението на 65+ години към броя на населението във възрастовата група 15 – 64 години.

Таблица 2

Социални трансфери от ДОО и семейни помощи за деца в % от общия доход на домакинствата в България по административни области

Области	2010 г.	2013 г.	2017 г.
Общо за страната	35,2	26,9	27,6
София (столица)	27,3	15,5	19,0
Смолян	28,4	25,6	23,3
Благоевград	24,6	21,8	24,7
Добрич	32,6	27,8	27,5
Сливен	46,4	32,6	27,6
Бургас	36,7	42,1	28,2
Пловдив	35,5	33,8	28,3
Кърджали	35,1	29,1	28,9
Пазарджик	40,5	29,3	28,9
Велико Търново	34,5	29,6	29,5
Враца	27,1	28,2	30,4
Русе	33,6	34,4	30,8
Ямбол	39,3	26,7	30,9
Варна	24,4	24,5	31,0
Разград	35,4	29,5	31,4
Силистра	46,4	38,9	32,7
София	37,9	35,7	33,2
Плевен	31,9	26,4	33,9
Перник	33,2	29,8	35,2
Хасково	37,9	39,3	35,6
Стара Загора	31,6	30,0	36,1
Търговище	47,1	30,9	37,4
Кюстендил	45,2	46,8	38,0
Шумен	33,2	30,9	38,1
Ловеч	38,6	36,8	38,2
Монтана	40,8	37,4	40,7
Видин	43,1	36,5	49,0
Размах	22,7	31,3	30,0
Коефициент на вариация	14,55	15,58	14,53

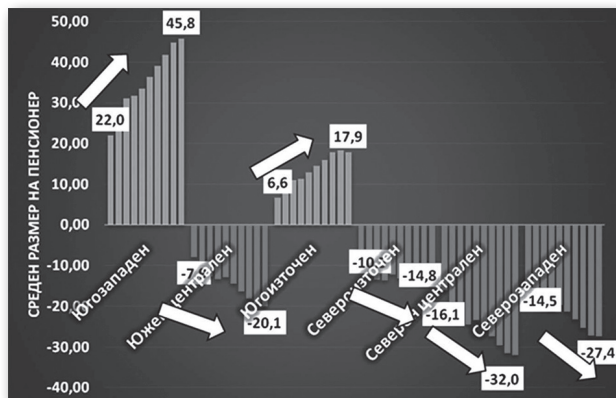
Източник: НСИ – Статистика на домакинските бюджети (2010 – 2017).

Таблица 3

Среден размер на пенсията на един пенсионер и брутен коефициент на заместване на дохода по статистически райони

Статистически райони	2010 г.		2013 г.		2017 г.	
	Среден размер на пенсията (лв.)	Брутен коеф. на заместване (%)	Среден размер на пенсията (лв.)	Брутен коеф. на заместване (%)	Среден размер на пенсията (лв.)	Брутен коеф. на заместване (%)
България	263,44	46,19	293,96	45,31	345,46	42,05
Югозападен	294,59	51,65	330,39	50,93	391,29	47,63
Южен централен	250,76	43,97	279,46	43,08	325,36	39,61
Югоизточен	274,49	48,13	308,49	47,55	363,37	44,23
Североизточен	249,92	43,82	280,77	43,28	330,69	40,25
Северен централен	239,60	42,01	268,43	41,38	313,48	38,16
Северозападен	242,75	42,56	272,69	42,03	318,08	38,72
Размах на вариацията	54,99	9,64	61,96	9,55	77,81	9,47

Източник: Национален осигурителен институт.

Фиг. 1. Разлики между средния размер на пенсията на един пенсионер в районите от ниво 2 спрямо средната пенсия за страната (2010 – 2018)

Източник: Фигурата е разработена по данни от Националния осигурителен институт.

те на средните пенсии по статистически райони и в brutните коефициенти на заместване на дохода.²

Данните от таблицата (както и фиг. 1) показват сравнително големи и нарастващи различия в средния размер на пенсията на един пенсионер спрямо средните стойности за страната.

Таблица 4

Среден размер на пенсията на един пенсионер и brutен коефициент на заместване на дохода по административни области

Административни области	2010 г.		2013 г.		2017 г.	
	Среден размер на пенсията (лв.)	Bruten коеф. на заместване (%)	Среден размер на пенсията (лв.)	Bruten коеф. на заместване (%)	Среден размер на пенсията (лв.)	Bruten коеф. на заместване (%)
България	263,44	46,19	293,96	45,31	345,46	42,05
София-град	313,18	54,91	352,34	54,31	420,68	51,21
Перник	315,77	55,37	346,91	53,48	398,73	48,54
Бургас	293,49	51,46	329,58	50,80	389,46	47,41
Кюстендил	287,05	50,33	320,42	49,39	371,19	45,18
Стара Загора	274,14	48,07	309,12	47,65	365,27	44,46
Варна	273,67	47,98	308,26	47,52	364,39	44,36
София	263,78	46,25	297,63	45,88	353,56	43,04
Хасково	266,18	46,67	296,14	45,65	343,65	41,83
Ямбол	257,05	45,07	288,82	44,52	337,27	41,06
Пловдив	255,81	44,85	286,13	44,11	337,00	41,02
Враца	255,44	44,79	286,95	44,23	335,92	40,89
Смолян	261,12	45,78	288,29	44,44	335,78	40,87
Габрово	257,23	45,10	287,88	44,38	334,35	40,70
Сливен	251,43	44,08	280,41	43,22	326,78	39,78

Размахът на вариацията между района с най-висок и най-нисък размер на средната пенсия е 54,99 лв. през 2010 г. и 77,81 лв. през 2017 г. Тези различия се дължат основно на различията в базовите лични доходи на жителите на тези области, от които са изчислени пенсиите. Друга причина за различията е по-възрастното население в Северозападния и Североизточния район – по правило пенсиите на хората над 80 години са по-ниски заради по-ниската база, от която са изчислени тези пенсии, и пестеливата политика на тяхното осъвременяване. От фиг. 1 се вижда, че за целия период средната пенсия на един пенсионер е по-висока спрямо средната пенсия за страната само в Югозападния и Югоизточния район, а в останалите райони разликите са отрицателни и нарастват.

Различията в размера на средната пенсия по статистически райони се проектират и върху brutния коефициент на заместване на дохода. Размахът е почти 10 пункта, което при ниските нива на този показател означава, че голяма част от пенсионерите са изложени на риск от бедност.

Териториалните различия по среден размер на пенсията на един пенсионер и по brutен коефициент на заместване на дохода са още по-големи на ниво административни области (вж. табл. 4). Размахът на показателя среден размер на пенсията на

² Brutният коефициент на заместване на дохода е изчислен като съотношение между средния размер на пенсията на един пенсионер и средния месечен осигурителен доход за същия период.

Продължение на табл. 4

Велико Търново	245,73	43,09	277,14	42,72	325,31	39,60
Русе	247,07	43,32	276,62	42,64	324,60	39,51
Плевен	244,96	42,95	275,32	42,44	320,97	39,07
Благоевград	239,38	41,97	266,76	41,12	311,60	37,93
Ловеч	235,41	41,28	264,88	40,83	309,63	37,69
Добрич	233,80	40,99	262,08	40,40	308,58	37,56
Монтана	235,91	41,36	264,65	40,79	307,40	37,42
Пазарджик	235,34	41,26	262,53	40,47	307,39	37,42
Видин	234,74	41,16	262,69	40,49	304,69	37,09
Шумен	232,97	40,85	259,39	39,98	302,61	36,84
Силистра	221,29	38,80	247,33	38,12	285,78	34,79
Търговище	217,46	38,13	244,20	37,64	285,21	34,72
Разград	211,70	37,12	235,76	36,34	275,88	33,58
Кърджали	219,63	38,51	245,02	37,77	275,50	33,54
Вариация на размаха	93,55	16,40	107,32	16,54	145,17	17,67
Коефициент на вариация по средно квадратично отклонение	8,09	8,09	8,07	8,07	8,39	8,39

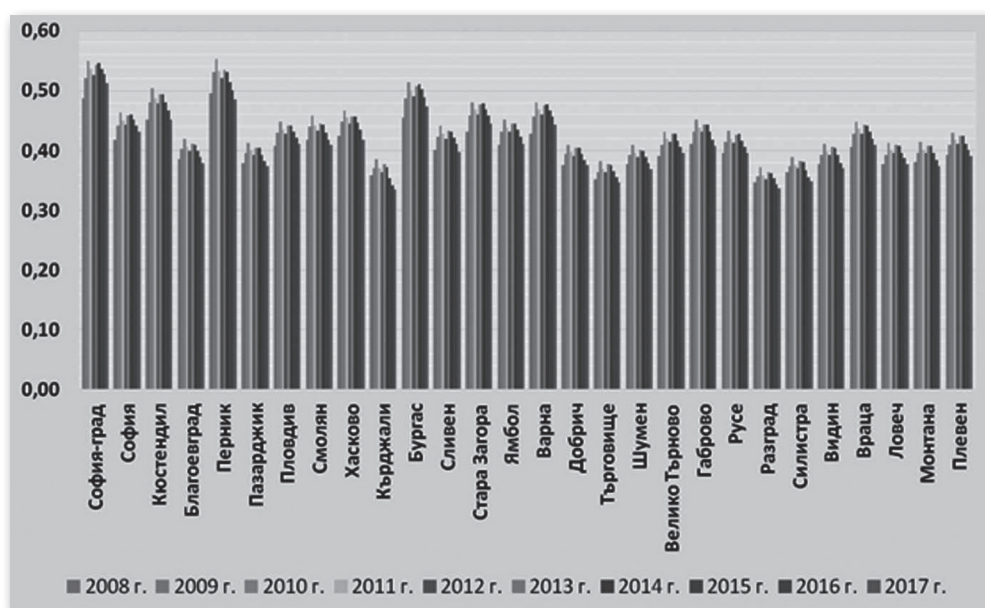
Източник: Изчислено по данни от Националния осигурителен институт.

един пенсионер нараства от 93,55 лв. през 2010 г. на 145,17 лв. през 2017 г., а на показателя „брутен коефициент на заместване на дохода“ нарастването е от 16,40 на 17,67 процентни пункта за същия период.

Подредени по размер на пенсията на един пенсионер в челото на таблицата е гр. София (заради високите заплати в столицата) и областите Перник, Кюстендил, Бургас и Стара Загора, където от дълги години има предприятия от добивната про-

мишленост, нефтопреработката и енергетиката. Работилите в тези отрасли лица по правило имат много по-високи пенсии заради относително по-високите заплати и от по-високия, превърнат към трета категория труд, осигурителен стаж.

По-подробна информация за равнищата на брутния коефициент на заместване на доходите от труд на равнище области е показана на фиг. 2. При анализа на данните от фигурата се открояват следните изводи.

Фиг. 2. Динамика на брутните коефициенти на заместване на дохода в България по области през периода 2008 – 2017 г.

Източник: Разработена по данни от Националния осигурителен институт.

Първо, тенденциите в динамиката на брутни коефициенти на заместване на дохода на ниво области повтаря същата тенденция, както на ниво райони. Ниски нива на началото на периода, нарастване с известни колебания в средата на периода и отново леко намаление в някои области в края на периода.

Второ, високите заплати и работата при условията на първа и втора категория труд на поколения жители от тези области им гарантират относително по-високи пенсии. Обратно, възрастното население от областите с по-слаба икономика и с отсъстващи структуроопределящи предприятия от посочените отрасли получава по-ниски пенсии и е изложено в по-голяма степен на риск от бедност.

ТЕРИТОРИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В ДОХОДИТЕ ОТ ОБЕЗЩЕТИЕ ЗА БЕЗРАБОТИЦА

Като част от трансферите за социална защита обезщетенията за безработица играят съществена роля в социалната политика на държавата. Чрез тях се компенсират частично загубените доходи от труд при оставане без работа. Условията за достъп, размерът и продължителността на получаване на обезщетенията за безработица са свързани с наличие на осигурителни отношения. Т.е. тези трансфери са част от трансферите на социалното осигуряване и не бива да се смесват със социалните помощи в случай на бедност поради безработица. Размерът на този вид трансфери за социална защита е в пряка зависимост от икономическия цикъл – в години на рецесия и икономическа криза трансферите и бенефициентите нарастват повече от два пъти, а при икономически подем намаляват.

В табл. 5 са показани средните размери на обезщетенията за безработица на национално ниво и на ниво статистически райони.

От таблицата се вижда, че средният размер на обезщетението за безработица нараства системно, особено след 2013 г., когато отпада ограничаването му до установен със закона максимален размер. Вариацията на размаха също нараства от 30,85 лв. през 2010 г. на 57,25 лв. през 2017 г., макар че тези регионални различия са много по-слаби от различията в размерите на работната заплата. Това сближаване в размерите на обезщетението за безработица се дължи на два факта: първо, по-често в състояние на безработица изпадат работници с ниско трудово възнаграждение; второ, голяма част от безработните получават обезщетение в гарантирания минимален размер (9 лв. на работен ден към 01.01.2019 г.) поради ниските доходи преди уволнението или поради законови ограничения.

Регионалните различия в размера на обезщетението за безработица са много по-големи на ниво области (вж. табл. 6). Вариацията на размаха на това регионално ниво е както следва: 2010 г. – 86,08 лв.; 2013 г. – 175,50 лв.; 2017 г. – 328,90 лв. Коефициентите на вариация също нарастват.

Причините за тези по-големи различия се дължат както на различията в работната заплата на съкратените работници, така и на основанието за отпускане на обезщетение за безработица. Според законовите разпоредби осигурените лица получават обезщетението за безработица в минимален размер при уволнение по вина на работника и при напускане на работа по взаимно съгласие. Другата причина за по-ниските размери на обезщетението в някои области е и работата на непълнен работен ден – тогава обезщетението за безработица се изчислява пропорционално на отработеното време спрямо законово установеното.

Таблица 5

Среден размер на обезщетението за безработица по райони от ниво 2

Райони	2010 г.	2013 г.	2017 г.
БЪЛГАРИЯ	186,24	252,02	364,78
Северозападен район	177,10	242,56	339,48
Северен централен район	180,70	237,54	357,69
Североизточен район	178,56	245,24	370,15
Югоизточен район	190,33	264,19	353,74
Южен централен район	182,83	238,34	370,89
Югозападен район	207,95	284,29	396,73
Размах	30,85	41,73	57,25

Източник: Национален осигурителен институт.

Таблица 6
Среден размер на обезщетението за безработица на ниво административни области

Административни области	2010 г.	2013 г.	2017 г.
БЪЛГАРИЯ	192,26	266,72	396,73
Област Видин	174,13	263,64	332,22
Област Враца	183,13	243,33	324,65
Област Ловеч	174,99	229,63	359,25
Област Монтана	172,78	236,61	327,69
Област Плевен	180,45	239,57	353,59
Област Велико Търново	177,79	238,58	362,42
Област Габрово	185,65	262,26	397,63
Област Разград	177,37	209,53	321,99
Област Русе	188,11	250,28	381,84
Област Силистра	174,59	227,05	324,58
Област Варна	190,66	284,74	408,19
Област Добрич	177,48	241,89	349,19
Област Търговище	172,59	212,5	370,13
Област Шумен	173,50	241,83	353,07
Област Бургас	196,50	252,7	332,19
Област Сливен	186,00	243,46	315,70
Област Стара Загора	199,85	302,21	393,20
Област Ямбол	178,95	258,39	373,86
Област Кърджали	176,43	235,18	366,85
Област Пазарджик	169,86	217,15	350,63
Област Пловдив	193,56	274,20	372,07
Област Смолян	195,39	229,08	416,50
Област Хасково	178,91	236,08	348,42
Област Благоевград	170,82	237,81	396,13
Област Кюстендил	176,47	230,48	253,10
Област Перник	195,30	249,27	374,32
Област София	204,08	269,39	377,51
Област София (столица)	255,94	388,00	582,00
Вариация на размаха	86,08	175,5	328,90
Коеф. на вариация по средно квадратично отклонение	6,00	8,68	9,12

Източник: Национален осигурителен институт.

СПЕЦИФИЧНА ОБОБЩАВАЩА ОЦЕНКА НА ТЕРИТОРИАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ В ТРАНСФЕРИТЕ ЗА СОЦИАЛНА ЗАЩИТА

При анализа на обобщаващите оценки на трансферите за социална защита на ниво райони и области трябва да се имат предвид някои особености, произтичащи от характера на включените показатели. Получените обобщаващи оценки за

всяка една териториална единица имат двойко значение. **Първо**, по-ниските оценки означават, че социалните трансфери в тези териториални единици заемат по-висок дял в доходите на домакинствата. Това означава нисък икономически потенциал, а оттам – по-нисък жизнен стандарт. **Второ**, ниските оценки означават също, че паричните доходи от тези трансфери са относително по-ниски и не могат да компенсират слабия икономически потенциал на домакинствата. Тази особеност произтича

от характера на социалните трансфери от ДОО в България – размерът на социалните плащания е свързан с получавания доход преди настъпването на съответния риск – инвалидност, старост, смърт, безработица и др. Това означава, че колкото по-високи доходи от труд получават или са получавали лицата в домакинствата от дадена териториална единица, толкова по-високи социални трансфери се насочват към тях.³ Тази особеност на социалната защита и социалните трансфери в България и в почти всички страни от континентална Европа, основана на минали и настоящи трудови доходи и продължителност на участието в социалното осигуряване, не води до намаляване на различията в жизнения стандарт между териториалните единици, а обратно – води до тяхното нарастване. В този смисъл при социалната закрила, базирана на труда, има голяма доза социална регресивност – човекът (респективно регионът) с по-високи доходи от труд получават и по-високи трансфери. Този „недостатък“ на социалните трансфери, базирани на труда и трудовите доходи, може да бъде коригиран единствено по линията на нарастващата икономическа активност, заетостта и намаляване на диференциацията в получаваните доходи от труд. Табл. 7 представя териториалните различия в специфичната обобщаваща оценка на трансферите за социална защита на ниво райони.

От таблицата ясно се вижда, че и в трите наблюдавани години с най-ниска оценка са Северният централен и Северозападният район. През 2010 и 2013 г. на последно място е Северният централен

район, а през 2017 г. – Северозападният. Това означава, че трансферите за социална защита в тези два района заемат по-висок дял в доходите на домакинствата, но същевременно размерите на социалните плащания и коефициентите на заместване на дохода са сравнително по-ниски спрямо останалите райони. С най-благоприятни показатели в наблюдаваните години на първо място е Югозападният район, който през 2013 и 2017 г. единствен има по-високи стойности от средната оценка за България. Устойчиви високи оценки за второ място получава Югоизточният район, който през 2013 г. има по-висока специфична оценка от средната оценка за България. Останалите два района – Североизточният и Южният централен район, заемат съответно трето и четвърто място с относително устойчиви специфични оценки с леко намаление.

Размахът на вариация през наблюдаваните години е както следва: 2010 г. – 15,3 пункта; 2013 г. – 17,5 пункта, и 2017 г. – 17,0 пункта. Нарастването на размаха също е доказателство за нарастваща диференциация между районите в екстремните точки. Коефициентите на вариация са сравнително устойчиви – в границите от 5,9 до 6,7, което означава много слаба, относително близка и непроменяща се дистанция между районите по стойност на специфичната оценка на трансферите за социална защита.

Таблица 8 представя подредбата на областите в България по анализираната специфична оценка. Нейните стойности са в доста широки граници – вариацията на размаха по трите наблюдавани го-

Таблица 7

Ранжиране на районите по специфични обобщаващи оценки на трансферите за социална защита

Социални трансфери - специф. обобщаваща оценка по райони	2010 г.	Социални трансфери - специф. обобщаваща оценка по райони	2013 г.	Социални трансфери - специф. обобщаваща оценка по райони	2017 г.
Югозападен район	100,0%	Югозападен район	100,0%	Югозападен район	100,0%
Югоизточен район	93,3%	БЪЛГАРИЯ	90,6%	БЪЛГАРИЯ	92,3%
БЪЛГАРИЯ	91,7%	Югоизточен район	90,2%	Югоизточен район	91,0%
Североизточен район	88,8%	Североизточен район	86,7%	Североизточен район	87,7%
Южен централен район	87,2%	Южен централен район	84,2%	Южен централен район	87,6%
Северозападен район	85,8%	Северозападен район	84,1%	Северен централен район	85,6%
Северен централен район	84,7%	Северен централен район	82,5%	Северозападен район	83,0%
Коефициент на вариация	5,9%	Коефициент на вариация	6,7%	Коефициент на вариация	6,1%

Източник: Данни от НСИ и НОИ, и собствени изчисления.

³ Изключение от това правило са семейните помощи за деца, които се предоставят след подоходен тест, но техният дял в социалните трансфери е много малък.

Таблица 8

Ранжиране на областите по специфични обобщаващи оценки на трансферите за социална защита

Социални трансфери специф. обобщаваща оценка по области	2010 г.	Социални трансфери специф. обобщаваща оценка по области	2013 г.	Социални трансфери специф. обобщаваща оценка по области	2017 г.
Област София (столица)	98,6%	Област София (столица)	100,0%	Област София (столица)	100,0%
Област Перник	91,2%	Област Перник	86,1%	Област Перник	83,5%
Област Варна	87,0%	Област Варна	84,4%	Област Бургас	82,7%
Област Бургас	86,6%	Област Стара Загора	84,0%	Област Варна	82,1%
Област Стара Загора	85,5%	БЪЛГАРИЯ	80,5%	Област Смолян	81,5%
Област Смолян	84,1%	Област Бургас	80,2%	БЪЛГАРИЯ	80,4%
БЪЛГАРИЯ	82,8%	Област Ямбол	79,3%	Област Стара Загора	80,0%
Област Враца	82,4%	Област София	78,6%	Област Габрово	79,8%
Област София	82,2%	Област Пловдив	77,9%	Област София	78,9%
Област Кюстендил	80,8%	Област Смолян	77,7%	Област Пловдив	78,2%
Област Пловдив	80,7%	Област Габрово	77,7%	Област Ямбол	77,5%
Област Хасково	80,2%	Област Враца	77,6%	Област Благоевград	77,3%
Област Благоевград	79,5%	Област Благоевград	76,3%	Област Русе	76,3%
Област Русе	79,5%	Област Плевен	76,3%	Област Велико Търново	76,0%
Област Плевен	78,9%	Област Кюстендил	76,1%	Област Хасково	75,7%
Област Ямбол	78,3%	Област Велико Търново	75,5%	Област Враца	75,4%
Област Велико Търново	77,9%	Област Сливен	75,4%	Област Сливен	74,7%
Област Габрово	77,6%	Област Хасково	75,2%	Област Кюстендил	74,1%
Област Добрич	76,6%	Област Русе	74,8%	Област Добрич	74,1%
Област Шумен	75,9%	Област Добрич	74,1%	Област Плевен	73,7%
Област Сливен	75,7%	Област Видин	73,1%	Област Пазарджик	73,5%
Област Ловеч	74,7%	Област Шумен	72,8%	Област Ловеч	71,3%
Област Монтана	73,8%	Област Пазарджик	72,2%	Област Кърджали	70,4%
Област Пазарджик	73,5%	Област Монтана	71,3%	Област Шумен	70,2%
Област Кърджали	73,5%	Област Ловеч	71,1%	Област Търговище	69,1%
Област Видин	73,0%	Област Кърджали	70,9%	Област Монтана	68,9%
Област Разград	72,2%	Област Търговище	68,8%	Област Силистра	68,7%
Област Силистра	69,8%	Област Разград	67,8%	Област Разград	67,8%
Област Търговище	68,8%	Област Силистра	67,8%	Област Видин	66,2%
Коефициент на вариация	8,1%	Коефициент на вариация	8,4%	Коефициент на вариация	8,7%

Източник: Данни от НСИ и НОИ, и собствени изчисления.

дини е както следва: 2010 г. – 29,8; 2013 г. – 32,2; и 2017 г. – 33,8. Коефициентите на вариация също нарастват – за трите наблюдавани години те са съответно 8,1 %; 8,4 % и 8,7 %.

В челото на таблицата с най-висока специфична оценка са София (град), Перник, Варна и Бургас. Над средната стойност за страната са също Стара Загора и Смолян. Тези области заемат високо място в подредбата поради значителните трансферни плащания под формата на пенсии (най-вече пенсиите за трудова дейност) и обезщетения за безработица, на основата на високите настоящи или минали доходи от труд поради концентрацията на висококвалифицирана работна сила, заета в администрацията и високотехнологични фирми (София, Варна) или поради заетост в отрасли на енергетиката и нефтепреработването

(Перник, Стара Загора, Бургас) или в добивната промишленост (Смолян). Техните обобщаващи оценки са високи и поради относително ниския дял на трансферите за социална защита в общия доход на домакинствата при висок дял на доходите от труд в тях. Този факт отново доказва наличието на регресия в системата на социална защита в България, основана на трудовото участие. На фона на индивидуалната актюерска оценка (обезщетенията са еквивалентни на осигурителния принос) тази система може да се квалифицира като справедлива. Тя обаче не решава проблема с различията в жизнения стандарт между отделните области, а ги засилва. Причина за нарастването на неравенството и различията по региони са и ниските размери на неконтрибутивни социални плащания – месечните и еднократните социални

помощи, които силно изостават от поскъпването на издръжката на живота.⁴

В средата на таблицата са административните областни оценки за трансферите за социална защита под средните за страната, но все пак в границите до 5 – 7 пункта. Тези области получават тези оценки от умерените по размер трансферни плащания и неособено високия дял на тези плащания в общия доход на домакинствата.

В дъното на таблицата са области предимно от Северозападния и Северния централен район – Видин, Монтана, Ловеч, Разград, Силистра, Търговище. В тази зона попадат и Пазарджик и Кърджали от Южния централен район. Всички те са под „критичния праг“, определен като разлика от средната оценка и половината от разликата между най-лошата и средната оценка. Тези области са с най-ниски по размер трансферни плащания за социална защита и с най-висок дял на тези трансферни плащания в общия доход на домакинствата.

ОБОБЩЕНИЕ И ИЗВОДИ

Трансферите за социална защита са основен инструмент на съвременната държава да намалява неравенството в доходите след първичното им разпределение. Тези трансфери стоят също в основата на политиката за намаляване на различията в жизнения стандарт между отделните териториални единици в страната. Анализът на паричните трансфери за социална защита, обект на тази статия, дава основание за следните по-съществени изводи:

- Доходите от парични трансфери за социална защита в процент към общия доход на домакинствата в България варират в твърде широки граници при районите от ниво 2 (размах на вариацията 15,1 пункта през 2013 г.) и особено на ниво области (размах на вариацията 30,0 пункта през 2017 г.). Високите стойности на този показател в териториалните единици и на двете нива означават нисък икономически потенциал и ниско ниво на жизнен стандарт, формиран от доходите от първично разпределение – заплати, дивиденди, рента. В такава критична ситуация се намират Северозападният район и областите Видин, Монтана и Ловеч, където делът на социалните трансфери в общия доход на домакинствата са съответно 49,0 %, 40,7 % и 38,2 % през 2017 г.

- Независимо от универсалния характер на системата за социална защита в България (условията за достъп и формулите за определяне на социалните плащания са валидни за територията на цялата страна) се констатира големи различия в средния размер на пенсиите (респективно в brutния коефициент на заместване на дохода) на ниво райони и особено на ниво области. Тези различия в много голяма степен се дължат на пряката връзка между получавания доход през трудовия живот преди

настъпване на рисковете старост, инвалидност и смърт, и размера на пенсията. Така в районите и областите, където голяма част от населението е с по-високи доходи и с по-богата осигурителна история, там и пенсиите са по-високи. Специфичното тук е, че с високи пенсионни плащания са областите, където по традиция има големи структуроопределящи предприятия в областта на енергетиката, нефтопреработването и добивните отрасли (Перник, Стара Загора, Бургас, Смолян) или голям брой заети в държавната администрация и високите технологии (София-град, Варна). На другия полюс са районите и областите, където ниските доходи от труд и непостоянната заетост на населението водят до ниски пенсионни плащания и ниски коефициенти на заместване на дохода.

- Териториалните различия в размера на обезщетенията за безработица зависят не само от доходите преди настъпване на риска безработица, но и от икономическата конюнктура и някои законови ограничения върху размера и продължителността на получаване на обезщетението. Но и тук важи правилото – в райони и области, в които населението е с ниски доходи и в състояние на продължителна безработица, средното обезщетение за безработица е по-ниско. Тук отново в най-неблагоприятна позиция са областите от Северозападния район, а с най-високи трансферни плащания за безработица е Югозападният район и областите с висок среден доход от работна заплата.

- Констатираните различия в трансферите за социална защита (общо и по отделни видове трансферни плащания) на ниво райони и области се проектират и върху специфичната обобщаваща оценка в тази тематична област. От районите с най-благоприятни показатели в наблюдаваните години на първо място е Югозападният район, който през 2013 и 2017 г. единствен има по-високи стойности от средната оценка за България. С най-неблагоприятни стойности на специфичната оценка по трансфери за социална защита са Северозападният и Северният централен район. На ниво области с най-висока специфична оценка са София-град, Перник, Варна и Бургас. Над средната стойност за страната са също Стара Загора и Смолян. Тези области имат висока оценка поради високите трансферни плащания под формата на пенсии (най-вече високите коефициенти на заместване на дохода от пенсиите за трудова дейност) и обезщетения за безработица на основата на високите настоящи или минали доходи от труд. Под критичния праг на обобщаващата оценка са областите Видин, Монтана, Ловеч, Разград, Силистра, Търговище,

⁴ За сравнение трансферните плащания от социалното осигуряване през 2019 г. са над 11 млрд. лв. за около 2,5 млн. бенефициенти, докато бюджетът на МТСП за социални помощи и социални услуги за около 1 млн. души е 1,2 млрд. лв.

Пазарджик и Кърджали поради ниските размери на трансферните плащания и високия размер на тези трансфери като процент от общия доход на семействата.

Анализът на трансферите за социална защита води до един генерален извод, свързан с характера на водещата система за социална сигурност в България и повечето страни от континентална Европа – социалното осигуряване от типа „Бисмарк“. Трансферните плащания от тази система (всички видове трудови пенсии, обезщетенията за временна нетрудоспособност и майчинство, обезщетенията за безработица) се основават на минали и настоящи трудови доходи и продължителност на участието с осигурителни вноски, формиращо осигурителния стаж. От позицията на индивидуалната актюерска оценка тази система е справедлива за отделния индивид с богата осигурителна история и натрупани права. От гледна точка на социалната кохезия и хармоничното развитие на

регионите обаче социалната закрила, базирана на труда и професионалната солидарност, има голяма доза социална регресивност. Индивидите (респективно регионите) с по-високи доходи от труд получават и по-високи трансфери, което води до нарастване на неравенството и регионалните различия в жизнения стандарт на населението. Този „недостатък“ на основните и най-големи по размер социални трансфери, базирани на труда и трудовите доходи, може да бъде коригиран единствено по линията на нарастващата икономическа активност в депресивните райони, генериране на високопродуктивни работни места и технологично обновление на предприятията. Същевременно трябва да се повишават и своевременно да се актуализират и неконтрибутивните плащания – месечните и периодичните социални помощи, с което да бъдат защитени от бедност хората, които по различни причини са извън осигурителната система изцяло или за по-дълги периоди от време.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белева, И. Регионална балансираност на пазара на труда в България – основни предизвикателства и възможни решения. – В: Икономическо развитие и политики – реалности и перспективи. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020. [Beleva, I. Regionalna balansiranost na pazara na truda v Bulgaria – osnovni predizvikatelstva i vazmozhni reshenia. – V: Ikonomicheskoto razvitie i politiki – realnosti i perspektivi. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2020].
2. Христосков, Й. Социално осигуряване. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2018. 492 с. ISBN 978-619-202-367-6. [Hristoskov, Y. Sotsialno osiguruvane. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”, 2018. 492 s. ISBN 978-619-202-367-6].
3. Христосков, Й. Фискална консолидация и социални императиви. – В: Алтернативи на икономическото развитие през XXI век. София, Клуб „Икономика 2000“, 2016. ISBN: 978-954-91138-3-2. [Hristoskov, Y. Fiskalna konsolidatsia i sotsialni imperativi. – V: Alternativi na ikonomicheskoto razvitie prez XXI vek. Sofia, Klub “Ikonomika 2000”, 2016. ISBN: 978-954-91138-3-2].
4. Христосков, Й., Георги Шопов. Социалните трансфери срещу бедността и неравенството. – Списание на БАН, кн. 1, 2017. ISSN 0007-3989. [Hristoskov, Y., Georgi Shopov. Sotsialnite transferi sreshtu bednostta i neravenstvoto. – Spisanie na BAN, kn. 1, 2017. ISSN 0007-3989].
5. Шопов, Г. Териториални различия в жизнения стандарт на населението. – В: Икономическо развитие и политики – реалности и перспективи. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020. [Shopov, G. Teritorialni razlichia v zhiznenia standart na naselenieto. – V: Ikonomicheskoto razvitie i politiki – realnosti i perspektivi. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2020].

Yordan Hristoskov

REGIONAL DISTRIBUTION OF SOCIAL TRANSFERS

(Abstract)

The paper deals with the distribution of the social transfers as a main tool for diminishing the regional disparities in the living standard in Bulgaria. The subject of the analyses are cash social transfers as percent of the family incomes, pensions adequacy and unemployment benefits at NUTS-2 and NUTS-3 level

in 2010–2017 period. The discovered disparities by different kind of cash payments among the regions are presented by a specific integral indicator. The regions, which are under the fixed critical benchmark, are pointed out on that basis.

Correspondence address:

Prof. Yordan Hristoskov
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
3 Aksakov Str.
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: jhristoskov@yahoo.com

Ирена Зарева

ЕФЕКТИ ОТ ВЪНШНАТА МИГРАЦИЯ ВЪРХУ ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ В БЪЛГАРИЯ

В научната литература има различни определения за човешкия капитал, изменящи се паралелно с еволюцията на теорията за човешкия капитал и социално-икономическото развитие на обществото [1], но най-общо казано, той представлява знанията, уменията, компетенциите и качествата на хората, които водят до нарастване на производителността и спомагат за социалното и икономическото благосъстояние. Повишаване на производителността може да се постигне, когато знанията и уменията бъдат реализирани чрез трудова дейност.

Човешкият капитал се формира и развива главно в системата на образованието и обучението. Значително въздействие върху наличието и състоянието, върху неговото формиране и използване оказват и миграционните процеси.

Външната миграция влияе както върху демографската ситуация и промени, т.е. върху наличието на хора – носители на човешки капитал, така и върху натрупването или загубата на човешки капитал. Тя води до изтичането на образовани хора от изпращащата страната, т.е. до загуба на човешки капитал за нея. В същото време мигрантите могат да загубят или да придобият нови знания и умения зад граница, които да бъдат приложени в практиката, т.е. да натрупат човешки капитал. В тази връзка въпросът, касаещ ефектите от външната миграция върху човешкия капитал в изпращащите страни, се свежда до това къде мигрантите ще реализират натрупаните в чужбина опит и знания, в конкретния изследван тук случай – дали ще ги реализират в България, дали въобще ще могат да се реализират на българския пазар на труда и адаптират към новите условия в страната след завръщането си, дали няма да са понижили или загубили квалификацията си в чужбина, с всички произтичащи от това последици.

Населението на България намалява значително и непрекъснато както поради отрицателния естествен прираст, така и поради отрицателния механичен прираст. Коефициентът на нетна миграция за 2018 г. възлиза на -0,5‰.

Членството на България в ЕС, участието ѝ в редица международни споразумения, отнасящи се до свободното движение на хора и работна сила, както и участието ѝ в Болонския процес благоприятстват развитието на миграционните процеси,

включително преселване, трудова миграция, образование зад граница и т.н.

Информацията за българската фактическа и потенциална миграция е ограничена. Официални данни могат да се намерят главно от резултатите от преброяването на населението в страната и регистрацията на лицата, декларирали промяна в адреса си от България в чужбина (текущата статистика), както и от някои чуждестранни източници. Правят се и отделни анкетни проучвания, макар и несистемно, които дават представа за демографския и социално-икономическия профил на българските мигранти.

В настоящата статия се изследват образователният профил и трудовата реализация на българските мигранти в страната и в чужбина въз основа на официална статистическа информация и предимно на данни от представителни анкетни проучвания. Целта е да се определят ефектите от външната миграция върху човешкия капитал в България.

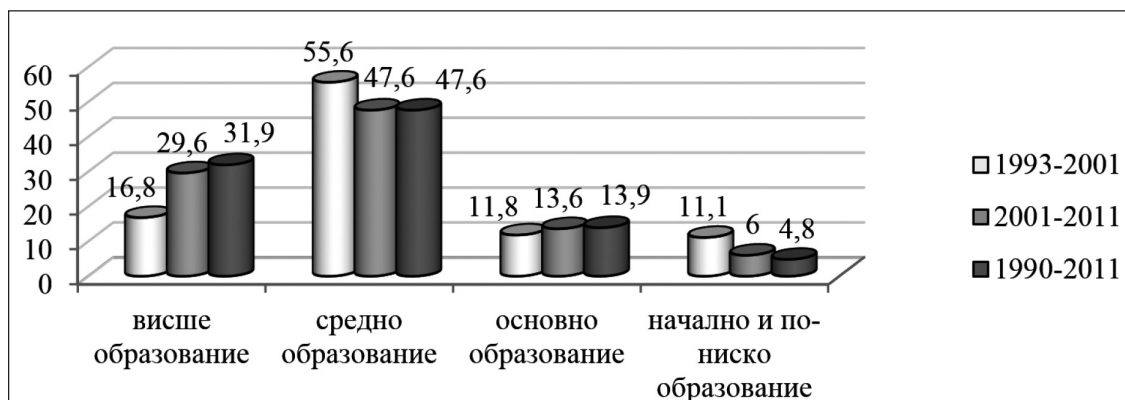
ОБРАЗОВАТЕЛНО РАВНИЩЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ МИГРАНТИ

Според данните от преброяванията на населението в България от 2001 и 2011 г. образователната му структура се подобрява. Нарастват броят и делът на хората с висше образование, като увеличението е значително по-голямо през периода 2001 – 2011 г. в сравнение с предходния.

В съответствие с промените в образователната структура на населението в страната се изменя и тази на лицата, пребивавали в чужбина. Регистрирано е нарастване на общия брой на мигрантите, както и на лицата с висше образование сред тях. Делът на висшистите се увеличава с 12,8 процентни пункта (фиг. 1).

Повишаването на дела на висшистите сред мигрантите е по-голямо от съответното при общото население в страната, което свидетелства за по-висок интензитет на миграция при лицата с висока степен на образование (фиг. 2).

Сред хората с висше образование, пребивавали в чужбина през периода 1990 – 2011 г., най-голям брой и дял имат лицата от възрастовата група 30 – 39 години (фиг. 3).

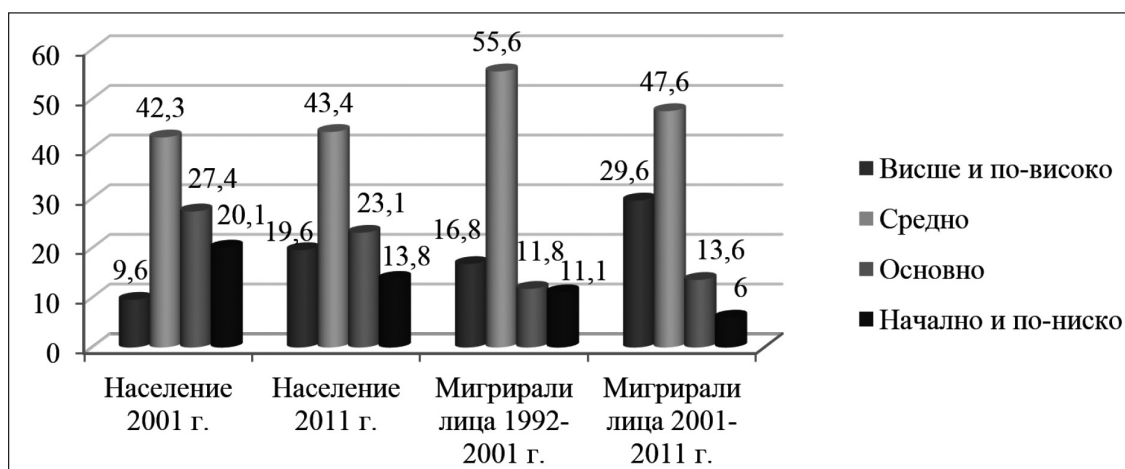

Фиг. 1. Структура на лицата, пребивавали в чужбина, по образование (%)

* В графиката не е показан дялът на деца до 7 години, включително, които още не посещават училище, поради което сумата от процентите не е равна на 100.

** Лица, пребивавали в чужбина в периода 1990 – 2011 г. с продължителност на престоя над 1 година.

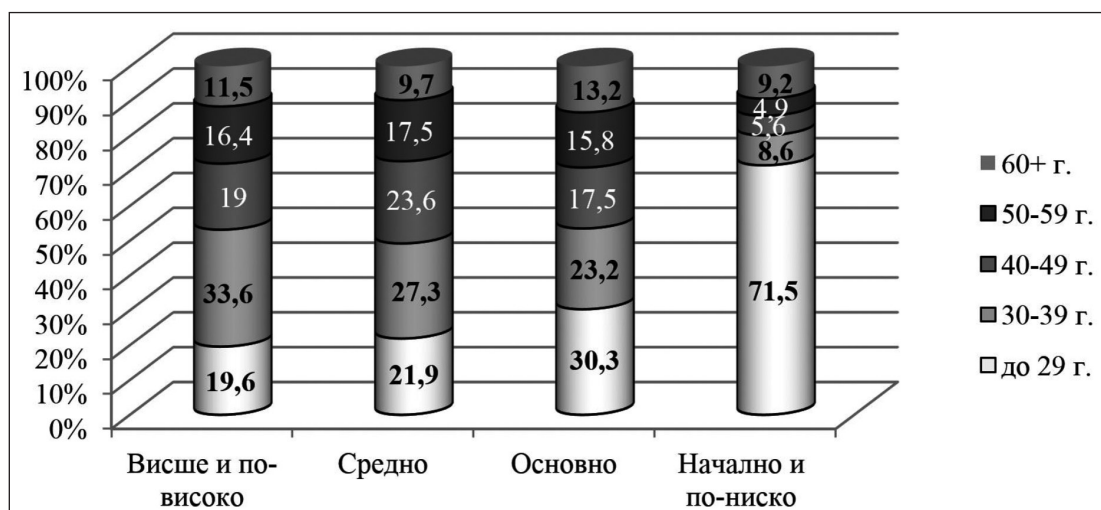
Източник: НСИ, Преброяване на населението 2001 и 2011 г.

Фиг. 2. Образователна структура на населението в България и на лицата, пребивавали в чужбина (%)

* В графиката не е показан дялът на деца до 7 години, включително, които още не посещават училище, поради което сумата от процентите не е равна на 100.

Източник: НСИ, Преброяване на населението 2001 и 2011 г.

Фиг. 3. Структура на лицата, пребивавали в чужбина в периода 1990 – 2011 г., по образование и възрастови групи (%)

Източник: НСИ, Преброяване на населението 2011 г.

Резултатите от преброяването на населението в България показват наред с нарастването на общия брой на мигриращите лица по-голям дял на по-младите и на по-високообразованите мигранти. По данни на текущата демографска статистика за периода 2007 – 2018 г. е налице непрекъснат отрицателен механичен прираст (изселилите се лица са повече от заселилите се в страната). Броят на изселилите се лица се увеличава и достига до 33 225 души за 2018 г., от които 42 % са на възраст до 29 години, 23 % са от възрастовата група 30 – 39 години, 17 % са 40 – 49-годишни, а възрастовите групи 50 – 59 и 60 и повече години са по 9 % всяка. За съжаление, тази статистика не предоставя информация за образователната структура на изселилите се лица, но откроява продължаващо преобладаващ дял на по-ниските възрастови групи сред мигрантите, които имат по-голям потенциал да натрупват нови знания и умения, адекватни на актуалните потребности и търсенето на пазара на труда.

През последните години се повишава и мобилността на българските студенти. България е една от държавите с висок процент (% от всички студенти в страната) на студенти, учещи в чужбина. По данни на ЮНЕСКО вече над 9 % (2016 г.) са българските студенти, обучаващи се в чужбина, спрямо общия им брой в страната. Това поставя България на едно от водещите места в ЕС по „износ“ на студенти – млади хора, натрупващи човешки капитал.

Аналогичен образователен профил на българските мигранти се очертава и от данните от представителни национални изследвания.

Според резултатите от представително анкетно проучване от 2011 г. [2] половината от завърналите се в страната мигранти (49,6 %) имат завършено средно професионално образование, а 22 % – висше.

Информацията от представително изследване от 2013 г. [3] показва подобна образователна структура на завърналите се български дългосрочни мигранти: 23,8 % са със завършено висше образование, 46,3 % – средно професионално, а с основно и по-ниско са 12,2 %.

Сходна структура се откроява и от резултатите от други национални изследвания. Според проучване сред населението в страната на възраст 18 и повече навършени години, проведено през 2017 г. в рамките на проект „Завръщащите се мигранти: сегментация и стратификация на икономическата мобилност“¹, близо една четвърт от завърналите се мигранти са имали завършено полувисше, висше или по-високо образование преди първото си заминаване от страната, а над една трета – средно професионално (фиг. 4).

Националното изследване „Миграция и национална идентичност“, проведено от Института за изследване на населението и човека при БАН през 2018 г. по проект „Мерки за преодоляване на демографската криза в Р България“ [4], показва, че

към момента на неговото провеждане сред населението в страната на възраст 18 – 65 години 17,5 % са лица, напуснали страната за повече от 3 месеца. Основен дял сред тях заемат специалистите със средно професионално и висше образование, от които близо една трета с образование над средното (фиг. 4).

Според официалната статистическа информация и данните от представителни национални изследвания около и над две трети от българските мигранти са специалисти със завършено средно професионално и висше и по-високо образование, голям дял от които са на възраст под 40 години. Поради излизането им зад граница България губи немалка част от човешкия си капитал. Тук се пораждат въпросите дали тези хора натрупват или загубват човешки капитал в чужбина, дали ще се завърнат и реализират придобитите знания и умения в България.

ТРУДОВА РЕАЛИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ МИГРАНТИ

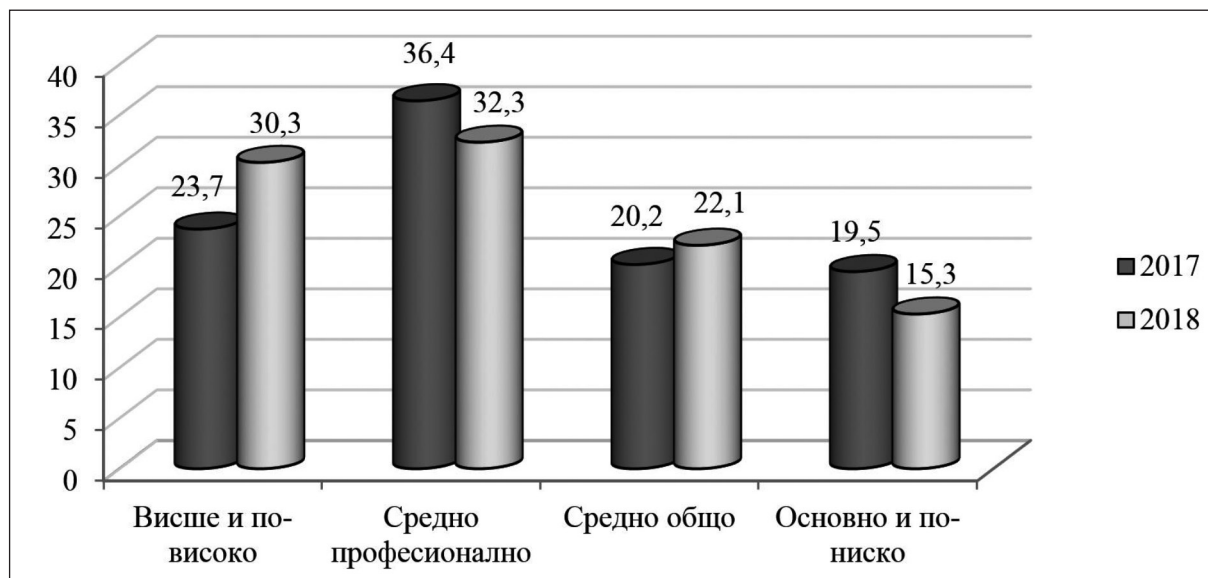
Българската статистика не предоставя информация за трудовата реализация на българските мигранти в чужбина. Според резултати от емпирични изследвания съществуват значителни несъответствия между размера на трудовата заетост, икономическите сфери на заетост, работното място/длъжност и притежаваната от мигрантите квалификация.

Данните от гореспоменатото представително анкетно проучване от 2013 г. очертават промените в икономическата активност на завърналите се дългосрочни български мигранти преди заминаването им, в чужбина и след завръщането им в България. Намалява делът на наетите лица след завръщането им в страната спрямо този на същата група преди заминаването в чужбина. Увеличава се делът на безработните и слабо на самостоятелно заетите и на пенсионерите.

Паралелно с това делът на мигрантите, които са се реализирали в чужбина като нискоквалифициран персонал без определено занятие, без да са били такъв преди заминаването им, е съществен. С други думи, тези хора понижават квалификацията си зад граница.

До подобен извод водят и резултатите от представителното изследване от 2011 г., според които 46,8 % от завърналите се мигранти твърдят, че са работили

¹ Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания“, Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2016 г., изпълняван от екип изследователи от Института за икономически изследвания при БАН и Университета за национално и световно стопанство, част от който е и авторът.

Фиг. 4. Структура на завърналите се мигранти по степен на образование преди първото заминаване от България (%)
Източник: Емпирични изследвания от 2017 и 2018 г.

в чужбина като по-нискоквалифицирани работници спрямо квалификацията, която притежават.

И според националното изследване от 2017 г. настъпват изменения в трудовия статус и сферата на заетост на мигрантите в чужбина и след завръщането им в България спрямо тези преди първото им заминаване. Намалява делът на наетите лица след завръщането им в страната спрямо този преди заминаването им в чужбина. Най-голям е този дял при пребиваването им зад граница. Нараства делът на самостоятелно заетите и на тези със собствен бизнес, както и на пенсионерите (табл. 1).

По отношение на икономическите сфери на заетост значително по-голям е делът на заетите мигранти зад граница в строителството, селското стопанство, хотелиерството и ресторантьорството, както и в дейности на домакинства спрямо заетостта им в България преди първото заминаване, както и след завръщането им (табл. 2).

Намалява делът на заетите в преработващата промишленост, селското стопанство, транспорта, а също и в образованието и здравеопазването при завръщането им в страната спрямо този преди първото им заминаване (табл. 2).

Таблица 1

Трудов статус на мигрантите преди първото им заминаване, в чужбина и при завръщането им в България (%)

Трудов статус	Преди първото заминаване от България	В първата чужда страна	При последното завръщане в България
Нает на пълен работен ден	52,0	72,8	47,0
Нает на непълен работен ден	3,3	14,6	3,5
Учащ	7,1	1,2	2,5
Пенсионер	5,1	0,8	11,9
Собствен бизнес	2,0	0,7	5,8
Самостоятелно зает	1,7	2,8	3,5
Безработен	27,8	6,1	25,2

Източник: Емпирично изследване от 2017 г.

Таблица 2

Структура на заетостта на мигрантите по икономически дейности в България преди първото заминаване, в чужбина и при завръщането им в страната (% , според НКИД 2008)

Икономическа дейност	Преди първото заминаване от България	В първата чужда страна	При последното завръщане в България
Селско, горско и рибно стопанство	2,0	14,4	1,0
Добивна промишленост	0,3	-	0,3
Преработваща промишленост	7,9	7,5	5,5
Доставяне на води, канализационни услуги; производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия	0,2	0,2	0,2
Строителство	8,1	15,4	8,8
Търговия, ремонт	7,6	5,3	9,6
Хотелиерство и ресторантьорство	5,5	11,4	6,0
Транспорт, складиране и пощи	7,3	6,5	5,1
Създаване и разпространение на информация, далекосъобщения	1,3	1,5	2,2
Финансови и застрахователни дейности	1,2	1,0	1,0
Професионални дейности и научни изследвания	3,8	2,2	2,8
Административни и спомагателни дейности	0,3	0,3	1,8
Държавно управление	2,3	-	0,5
Образование	2,3	0,2	1,8
Здравеопазване и социална работа	2,3	0,7	1,3
Култура, спорт и развлечения	2,0	2,5	2,0
Дейности на домакинства (гледане на възрастни, болни, деца срещу заплащане)	0,3	14,1	0,8
Не съм работил	38,2	4,0	39,4
Гледах близки (деца, внуци, болен)		4,3	

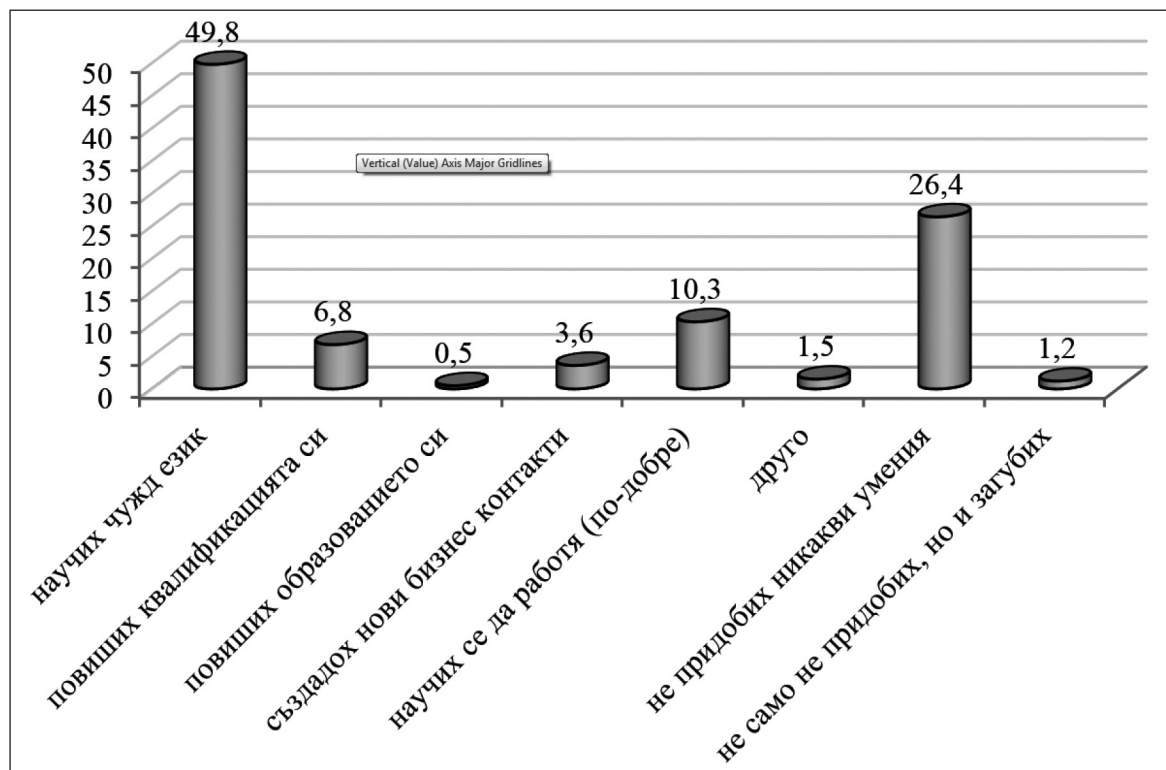
Източник: Емпирично изследване от 2017 г.

Таблица 3

Според Вас отговаряха ли квалификацията и уменията, които имате, на работата, която извършвате/извършвахте? (%)

	В първата чужда страна	При последното завръщане в България
Да, отговаряше	51,2	51,0
Квалификацията ми беше по-ниска	12,7	3,0
Квалификацията ми беше по-висока	25,8	8,9
Не съм работил/Не работя	8,3	34,3

Източник: Емпирично изследване от 2017 г.

Фиг. 5. Какви умения придобихте в чужбина? (%)

Източник: Емпирично изследване от 2017 г.

Над една четвърт от анкетираните лица считат, че са работили в чужбина на работни места, които не съответстват на придобитата от тях квалификация, т.е. квалификацията им е била по-висока от изискваната за съответната работа, което в голяма степен се определя от различията в сферите на заетост в страната и зад граница (табл. 3).

Голям дял от мигрантите твърдят, че не са придобили никакви умения при пребиваването си в чужбина или дори са загубили такива, т.е. не са натрупали човешки капитал. Същевременно половината от тях смятат, че са научили чужд език, ня-

кои са повишили квалификацията си, а определена част са се научили да работят по-добре (фиг. 5).

Придобиването на знания и умения е натрупване на човешки капитал. То създава обаче и подобри възможности за бъдеща реализация на мигрантите зад граница и е предпоставка за последващо ново заминаване – 40 % от респондентите биха желали да заминат отново за постоянно или временно в чужбина.

Данните от националното изследване „Миграция и национална идентичност“ от 2018 г. очертават сходна картина – значително по-голям е дялът

Таблица 4

Икономическа активност на мигрантите преди заминаване и в чужбина (%)

	Преди заминаване	В чужбина
Работа	62,6	77,0
Образование	20,9	11,7
Безработен (социални помощи)	15,1	0,4
Пенсионер	1,4	0,5
Не работех, не учех (на издръжка на друго лице)		8,2
Друго		2,2

Източник: Емпирично изследване от 2018 г.

Таблица 5

Икономическа сфера (икономическа дейност), в която са работили мигрантите през последната година в държавата, в която последно са пребивавали (%)

Дейност	Общо	Възраст			Образование		
	Общо	18-34г.	35-59г.	60+г.	Висше	Средно	Основно и по-ниско
Търговия и ремонт на техника	8,0	7,4	6,7	14,5	9,0	7,3	7,1
Туристическа дейност (хотели, ресторанти и други)	15,1	20,8	13,3	0,0	16,5	15,4	9,2
Селско, ловно и горско стопанство	12,7	16,3	12,5	0,0	9,6	12,9	21,7
Промислена дейност	5,5	6,5	4,0	7,6	2,4	7,8	6,0
Транспорт	3,5	1,2	6,8	0,0	2,6	4,0	4,2
Строителство	18,1	13,3	25,6	8,3	0,0	28,2	33,4
Финансова дейност и бизнес услуги	2,7	4,0	2,1	0,0	7,1	0,0	0,0
Здравеопазване и социални дейности	3,9	1,0	5,6	8,2	5,5	2,3	5,0
Домакински дейности (гледане на възрастни, болни хора, деца, домашен помощник)	5,4	1,8	6,4	15,5	4,2	6,8	3,5
Научноизследователска и педагогическа дейност	3,5	4,0	3,2	3,0	9,3	0,0	0,0
Спорт, изкуство	3,2	3,1	4,2	0,0	5,0	2,7	0,0
Не съм работил (На издръжка на друго активно лице)	16,8	18,4	8,3	43,1	26,2	11,4	9,8

Източник: Емпирично изследване от 2018 г.

на работещите мигранти зад граница спрямо този преди първото им заминаване от страната при по-малки дялове на учещите и на безработните. Това на практика означава по-висока степен на използване на човешкия капитал, но зад граница (табл. 4).

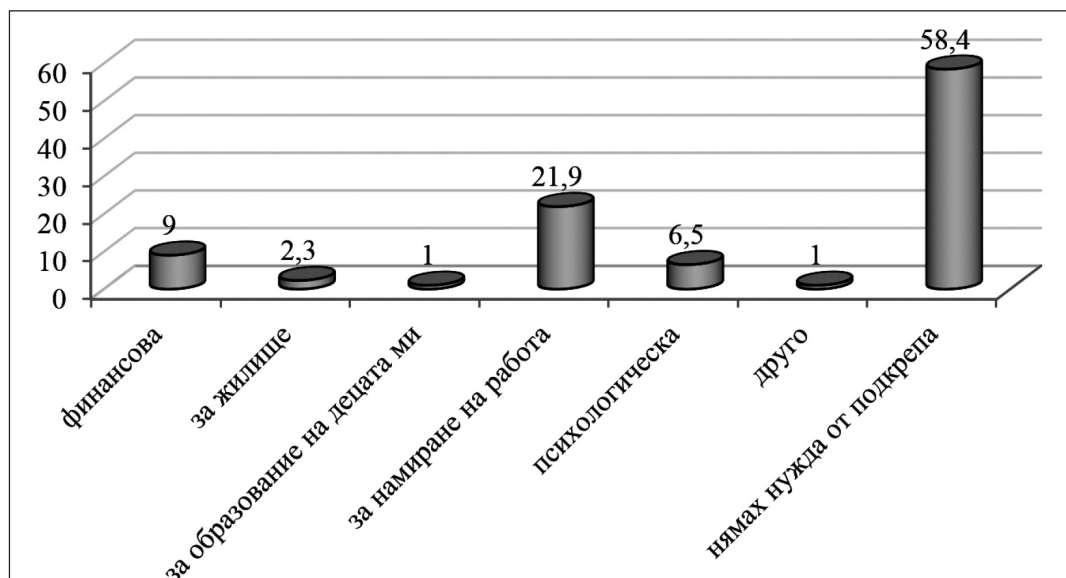
Основните икономически дейности, в които са били заети работещите в чужбина мигранти, са предимно нискотехнологични: строителство, туристическа дейност (хотели, ресторанти и други) и селско, ловно и горско стопанство (табл. 5).

Голям дял от българските мигранти осъществяват трудова дейност в различни икономически сфери в България и зад граница, като заетостта им в чужбина е преобладаващо в нискотехнологични сектори. Несъответствията в трудовата реализация, заетостта им в икономически дейности, които не отговарят на придобитото от тях образование и квалификация, както и фактът, че съществена част от лицата, пребивавали в чужбина, не придобиват там нови знания и умения и дори ги губят, обуславят значителна загуба на човешки капитал за България.

Част от мигрантите натрупват знания, главно под формата на изучен чужд език, а един неголям дял успяват да повишат квалификацията си. Това би имало положителен ефект върху човешкия капитал на България, при условие че тези знания и умения са търсени на пазара на труда и че хората останат и ги реализират в страната. Проучвания сред работодателите у нас обаче показват съществен недостиг на кадри. В същото време значителен дял от завърналите се мигранти имат нагласата да заминат отново в чужбина.

ПРОБЛЕМИ ПРИ РЕИНТЕГРИРАНЕТО НА МИГРАНТИТЕ СЛЕД ЗАВРЪЩАНЕ В БЪЛГАРИЯ

Предизвикателства по отношение количеството и качеството на човешкия капитал са свързани с неадекватна реализация на пазара на труда и заетост, несъответстваща на квалификацията, на българските мигранти в чужбина. Мигрантите обаче

Фиг. 6. От какъв тип подкрепа имате нужда при последното Ви връщане в България? (%)

Източник: Емпирично изследване от 2017 г.

Таблица 6

Проблеми при завръщането/установяването на мигрантите в България (%)

	Общо	Възраст			Образование		
	Общо	18-34г.	35-59г.	60+ г.	Висше	Средно	Основно и по-ниско
Осигуряване на трудова заетост	25,8	22,1	29,1	27,3	19,6	27,3	39,0
Започване на собствен бизнес	4,4	3,1	6,8		8,2	1,9	2,3
Осигуряване на жилище	4,1	5,9	3,3		6,7	3,0	
Осигуряване образованието на децата (детски заведения, училища)	2,4	2,0	3,3		3,7	1,9	
Признаване на образователна и квалификационна степен	1,8	1,9	1,4	3,0	3,2	1,2	
Признаване на трудов стаж и осигурителни права	10,9	9,3	13,3	7,7	7,5	14,7	5,4
Създаване на семейство	3,6	3,5	4,6		1,2	4,3	8,1
Не съм имал проблеми	62,9	66,5	58,1	67,9	65,3	64,2	50,6

Източник: Емпирично изследване от 2018 г.

се натъкват на такива проблеми и след завръщането си в страната.

Според резултатите от националното изследване от 2017 г. над една пета от лицата, пребивавали в чужбина, имат нужда от помощ за намиране на работа при завръщането им в България. Преобладаващата част от завърналите се нямат необходимост от подкрепа за жилище, тъй като повече от 70% притежават апартамент или къща в страната. Над една трета от анкетираните твърдят, че нямат

спестявания от престоя си в чужбина, което е вероятна причина 9 % от тях да имат нужда от финансова подкрепа (фиг. 6).

Данните от представителното анкетно проучване от 2018 г. показват, че близо две трети от респондентите не са имали проблеми при установяването си в България. Наред с това над една четвърт от тях споделят, че са срещнали затруднения с осигуряването на заетост, а близо 11 % – с признаването на трудов стаж и осигурителни права (табл. 6).

Загубили или натрупали знания и умения зад граница, около една четвърт от завърналите се мигранти срещат затруднения с реализацията си на пазара на труда в България. Имайки предвид, че човешкият капитал е реален само когато знанията и уменията на хората се прилагат в практиката, проблемите с осигуряването на трудова заетост на завърналите се мигранти ограничават използването на човешкия капитал в страната.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Външномиграционните процеси имат както позитивни, така и негативни ефекти върху човешкия капитал в България, които се определят от редица фактори.

Дългосрочната миграция и отрицателният механичен прираст водят до намаляване на броя на населението в страната, т.е. на хората – носители на човешки капитал.

Характерна особеност на българската външна миграция е, че основната част от българските мигранти са квалифицирани специалисти със средно професионално и висше образование. Делът на по-ниските възрастови групи в изходящия мигрантски поток също е значителен. Непрекъснато нараства и процентът на българските студенти, учещи в чужбина. Наблюдаваната образователна и възрастова структура на мигрантите обуславя загуба на човешки капитал за България.

Голям дял от мигрантите понижават квалификацията си в чужбина поради неадекватна на нея

заетост, т.е. не натрупват човешки капитал, не придобиват или дори губят знания и умения.

Част от лицата, пребивавали в чужбина, успяват да повишат квалификацията си зад граница, да натрупат нови знания и професионален опит, които, ако бъдат адекватно реализирани в България, биха имали положително въздействие върху човешкия капитал в страната. Съществен дял от завърналите се мигранти обаче заявяват, че биха желали отново да заминат в чужбина. Това също са преобладаващо лица на възраст под 40 години със средно професионално и висше образование.

Завръщащите се мигранти срещат трудности с интегрирането си на пазара на труда в България, т.е. човешкият капитал не се използва пълноценно. Затруднения се създават от промени в заетостта им по икономически дейности у нас и зад граница; загуба на квалификация в чужбина поради заетост на работни места, несъответстващи на квалификацията им; липса на предварително договорено работно място при завръщането им и др.

Непрекъснатият отрицателен механичен прираст на населението в страната, преобладаващият дял на квалифицираните специалисти сред българските мигранти, загубата на квалификация поради неадекватна заетост в чужбина на голям дял от лицата, пребивавали в чужбина, при значително по-малък процент на хората, повишили квалификацията си, проблемите с реализацията на пазара на труда в България на немалка част от завърналите се мигранти определят преобладаващо негативните ефекти от външната миграция върху човешкия капитал в България.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кирова, А. Еволюция на теорията за човешкия капитал. – Икономически изследвания, 2011, кн. 4, с. 94-131. [Kirova, A. Evolyutsia na teoriyata za choveshkia kapital. – Ikonomicheski izsledvania, 2011, kn. 4, s. 94-131]. ISSN 0205-3292.
2. Минчев, В., Е. Маркова, М. Мишева, И. Зарева, И. Балканска, В. Бошнаков, Й. Калчев. Българската емиграция: теории, политики, емпирични изследвания. София, 2012. [Minchev, V., E. Markova, M. Misheva, I. Zareva, I. Balkanska, V. Boshnakov, Y. Kalchev. Balgarskata emigratsia: teorii, politiki, empirichni izsledvania. Sofia, 2012]. ISBN 978-954-91905-8-8.

3. Richter, M., P. Ruspini, D. Mihailov, V. Mintchev (Eds.). Migration and transnationalism between Switzerland and Bulgaria. Springer International Publishing Switzerland, 2017. ISBN 978-3-319-31944-5, DOI 10.1007/978-3-319-31946-9, ISBN 978-3-319-31946-9 (eBook).
4. Владимирова, К. и кол. Миграция и национална идентичност. – В: ИИНЧ–БАН. Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България. Т. 3. София, Академично издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019. [Vladimirova, K. i kol. Migratsia i natsionalna identichnost. – V: IINCh–BAN. Merki za preodolyavane na demografската kriza v Republika Bulgaria. T. 3. Sofia, Akademichno izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, 2019]. ISBN 978-954-322-963-5 (print), ISBN 978-954-322-962-8 (online).

Irena Zareva

EFFECTS OF EXTERNAL MIGRATION ON HUMAN CAPITAL IN BULGARIA

(Abstract)

Results from a research, based mainly on representative surveys' data among Bulgarian migrants, are presented in the paper. Education profile of migrants and their participation in the labour market

in the country and abroad are defined. On this basis, conclusions are made about the influence of external migration on the human capital in Bulgaria and some positive and negative effects are identified.

Correspondence address:

Prof. Irena Zareva
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
3 Aksakov Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: i.zareva@iki.bas.bg

НОВИ КНИГИ

НОВИ КНИГИ

НОВИ КНИГИ

НОВА КНИГА
ЗА РУСКАТА ЕМИГРАЦИЯ
В БЪЛГАРИЯ

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

www.press.bas.bg

ISBN 9786192445023

Цена: 7.00 Б

Павлинка Найденова

МОТИВИРАЩАТА РОЛЯ НА КУЛТУРАТА В ОРГАНИЗАЦИЯТА

УВОД

Културата, разбрана като комплекс от споделяни ценности, цели, поведения и практики, който е характерен за дадена организация или група [1], би могла трайно да повлияе процеса на мотивиране, стига да се отчитат индивидуалните културни характеристики (ценности, убеждения и очаквания), както и чисто човешките потребности на индивидите, които са капиталът за развитието на всяка една организация. Осъзнавайки значимостта на влиянието на културата върху стила на управлението и върху доверието във взаимоотношенията (т.нар. социален капитал), ние сме убедени, че една силна, в смисъл обединяваща култура е от решаващо значение за успеха на организацията.

Но все още съществува тенденция културата да се възприема като абстрактно понятие и умозрителна специфична характеристика на организацията, която мениджърите, дори да признават, не приемат сериозно. Често те се отнасят към формирането и развитието на културата в организацията формално, като към феномен, чиято роля е силно преувеличена. Затова те я идентифицират и дефинират по-скоро интуитивно, отколкото с разбиране и отговорност.

Целта на изследването, обект на настоящия доклад, е да се разкрие и оцени въздействието на културата на организацията върху мотивацията и в частност да се установят ефектите, породени от спецификата на културата, върху дейността на организацията и резултатите от нея; да се посочат проблеми, да се формулират изводи и препоръки; да се открият възможностите на културата като обединяващ и мотивиращ аспект на управленския механизъм.

Предмет на изследването е значението на културата като отличителна особеност на една организация, нейната роля при разработването на мотивационната политика, рисковете и позитивните аспекти при утвърждаване на доминиращата култура с оглед просперитета на организацията.

В този смисъл Едгар Шейн определя културата на организацията като „система от убеждения и ценности, установени и развити от дадена група хора в процеса на справянето ѝ с проблемите на външната адаптация и вътрешната ѝ интеграция и приети като валидни от всички членове на орга-

низацията за коректен начин да се възприемат и разрешават тези проблеми“ [2].

Следователно културата изразява трудни за идентифициране модели на поведение, споделяни (повече или по-малко) от членовете на организацията съзнателно и подсъзнателно. Културата на организацията е сила, която ръководи груповото поведение с цел приспособяването ѝ към заобикалящата я среда.

КУЛТУРАТА НА ОРГАНИЗАЦИЯТА – ОТ АБСТРАКЦИЯ КЪМ РЕАЛНОСТ

Културата на организацията не е енигма, мистерия или илюзия. Тя е всеобхватна, субективна, рационално-емоционална, исторически детерминирана, социално обусловена, мека конструкция, тя е *esprit de corps* (the common spirit existing in the members of a group and inspiring enthusiasm, devotion, and strong regard for the honor of the group), изразяващ идентичността на организацията; културата е динамична и уникална, невидим механизъм за координация в организацията; културата отразява „изкуството на управлението“, насочено към изграждане на човешките отношения; културата показва „начина, по който се извършват нещата“ [3], формиран чрез моделите на мислене и поведение, които се основават на индивидуални и/или групови ценности, детерминирани във времето и пространството.

За да се превърне културата на една организация от мистерия в наука, от идея в действителност, е необходимо тя да бъде възприета като комплекс от колективни ценности, правила и норми, които, макар и формално, са одобрени от ръководството и оказват влияние върху доверието в организацията, върху цялостната дейност и резултатите от нея, върху взаимоотношенията, мотивацията и поведението на индивидите.

Ако не се разбира действието на социалните сили, които се създават в организационните ситуации и процеси при сблъсък или съчетаването на индивидуални културни ценности (убеждения и очаквания), успехът и развитието на организацията могат да се превърнат в тяхна жертва, т.е. те са обречени.

В статия, публикувана в *Harvard Business Review*, авторите Линдзи Макгрегър и Нийл Доши

[4] аргументирано доказват своята теза, че мотивираността на персонала се формира чрез културата в дадена компания. Те обосновават, че за да се определи една фирмена култура като ефективна, тя трябва да увеличава силата на мотивацията и да намалява демотивацията. Мотивите за работа определят резултатите от нея.

През 80-те години на миналия век Едуард Деси и Ричард Райън [5] определят шест основни причини, поради които хората работят. Те ги формулират като мотиви и ги наричат: игра (забавление), цел, потенциал, емоционален натиск, икономически натиск и инерция. Първите три мотива стимулират ефективността на организацията, докато последните три ограничават ефектите от дейността ѝ.

Играта (забавлението) като мотив означава, че индивидът е мотивиран от самата работа – човек работи, защото му е приятно. Играта е човешкият инстинкт за работа, свързан с любопитство, експериментиране и изследване на предизвикателни проблеми.

Целта като мотив показва, че целевият резултат от работата отговаря на идентичността на индивида – човек работи, защото цени въздействието на работата, задвижвана от ценностите на целта, или идентифицира работата си с целите.

Потенциалът като мотив означава, че резултатите от работата са в полза на идентичността на индивида – човек работи, защото работата повишава неговия потенциал.

Тъй като тези три мотива са пряко свързани със самата работа, те се определят като преки, позитивни мотиви и в различна степен мотивират повишаването на ефективността на организацията и нейното положително представяне.

Косвените мотиви, които не са свързани пряко с работата, са склонни да намаляват мотивираността в организацията. Защо?

Емоционалният натиск означава, че човек работи под въздействието на външна емоционална сила – страх, принуда, срам, да не разочарова себе си или другите. Емоционалният натиск не е добър мотив, защото заплашва идентичността на индивида и е напълно откъснат от самата работа, следователно няма нищо общо с нейната резултатност.

Икономическият натиск е демотивиращ, защото външна, макар и материално изгодна, сила принуждава човек да работи – материално обезщетение, възнаграждение или наказание. Мотивът е отделен от самата работа и от нейната ефективност.

Инерцията в работата е демотивираща, тъй като отдалечава от нейната същност – човек не може да обясни защо работи. Инерцията все още е мотив, тъй като продължава да се извършва някаква дейност, макар да не се знае защо.

Тези косвени мотиви са склонни да намаляват мотивираността, защото вече не се мисли за ефекта от работата, а за разочарованието или наградата или изобщо не се мисли защо се работи – липсва

интерес към самата работа и качеството на резултатите от нея.

Организациите със силни/ефективни култури се стремят да увеличават действието на позитивните мотиви, като в същото време минимизират проявата на негативните мотиви. С други думи, култура, която вдъхновява за повече игра (творчество и креативност), целенасоченост и повишаване на потенциала, от една страна, и води до по-малко емоционален натиск, икономически натиск и инерция, от друга страна, води до по-добри резултати.

Една силна култура не се формира лесно, но старателно изградена и съзнателно насърчавана, тя се превръща в мощно конкурентно предимство. Организациите, които създават силна култура, са в състояние да отговорят на нуждите на динамично развиващия се свят, ориентиран към потребителите, защото предлагат нова управленска парадигма, целяща не просто да подобри ефективността на труда, но и да повиши удовлетвореността и благополучието на хората, които са техният производителен капитал. Успешни ръководители са тези, които осъзнават, че формирането на културата в организацията не може да бъде оставено на случайността. Защото в изграждането на културата няма магическа сила, а по-скоро управленска мисъл и организационна дисциплина.

КУЛТУРАТА КАТО СПЕЦИФИЧЕН ОБЛИК НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Културата в една организация отразява това, което се случва в нея. Културата обаче трудно може да бъде определена като монолитна. Начинът, по който една група от индивиди (екип, отдел) се отнася към друга група (екип, отдел) в организацията, изразява какво е нормално и правилно според членовете на групата, като чрез поведението си те се противопоставят на всичко, което не е в унисон с културата на групата, определена като субкултура. Така се проявяват различните субкултури в организацията, които имат своя роля в процеса на мотивиране.

Културата на една организация е хетерогенно явление, тя е доминирана от основни характеристики, като се посочват онези ценности, правила и норми, които трябва да преобладават, ако има конфликти в рамките на културата. Това не изключва възможността индивиди или групи от индивиди в организацията да имат възгледи и убеждения, различни от тези на доминиращата култура. Следователно във всяка организация има потенциално различни субкултури и почти всяка от тях може да стане доминираща, ако бъде подкрепена и използвана от ръководството на организацията като консолидиращ елемент. За да управлява ефективно организацията, мениджмънтът трябва да има добра представа какви субкултури съществуват в

организацията, да може да оцени адекватно влиянието, което те могат да окажат върху постигането на организационните цели, както и да ги управлява, да ориентира тяхното проявление в името на общите интереси. Умението да се съчетават различията, да се синхронизира изпълнението на дейностите и те да се насочват към постигането на целите на организацията е в правомощията и компетенциите на управлението. Затова ръководителите и мениджърите се фокусират върху проблеми от типа: какво всъщност представлява културата на организацията, защо организацията има нужда от силна и адекватна култура, как да управляват културата, как да мотивират чрез култура и редица други въпроси.

Взаимното влияние между културата на организацията и мотивацията на заетите като носители на човешкия капитал показва сложността и спецификата на предизвикателството при изследване на релацията между тези две категории.

Закономерно в контекста на разглежданата релация определящо значение имат понятията „ценност“ и „ценностна система“, както и значението им за организацията и за отделната личност. Изяснявайки взаимовръзката между ценност и мотивация, както и мястото на ценностите в релацията личност–организация, се аргументира ролята на споделените ценности на работното място, както и наличието на тези ценности в процеса на мотивиране.

Необходимостта от изследване на ценностно-мотивационната сфера на личността се поражда от стремежа да се осигури високо качество на труда. Поставят се редица нерешени въпроси: Какво търси и очаква човек от труда? Какви са неговите ценности, цели и мотиви? Как да се повиши ефективността на организацията? Защо личността се свързва с дадена организация и се идентифицира с нея? В този аспект възниква един интересен проблем – доколко организацията съумява да „използва“ ценностите на индивида като механизъм за ориентиране на поведението му в желаната от нея посока?

Навлизането на понятието „мотивация“ в полето на управлението (чрез механизма за мотивиране) и в обсега на мениджмънта (чрез прилагането на стимули/мотиватори) се разглежда в контекста на взаимната обусловеност между културата на организацията и мотивационните теории, като се предполага, че прилаганите мотивационни техники са „културно пристрастни“, т.е. различните мотивационни теории предлагат мотивационни подходи, които са присъщи на един или друг тип култура в организацията.

Общото между тях е констатацията, че върху поведението на хората може да се влияе и силата на това влияние, както и неговата посока зависят от този, който насочва поведението и се стреми да го контролира. Ефективният резултат от влиянието зависи изцяло от уменията на насочващата личност (лидер, мениджър) да създава индивидуални очаквания и възприятия, които са в унисон с цели-

те на организацията. В това се изразява интегриращата функция на културата на организацията, формулирана от Питър Дракър като „духа на работата“ [6], определен от тази култура. Интегриращата роля на културата поставя важни въпроси относно факторите за нейното подобряване в посока повишаване на ефективността на организацията. За целта се разглежда връзката между поставянето на цели (целеполагането) и културата на организацията от гледна точка на (не)етичното поведение и (не)етичното поставяне на целите и контрол върху тяхното изпълнение.

Въздействието на културата върху изпълнението на целите и представянето на организацията зависи от мотивационната среда. Мотивационната среда в организацията представлява съвкупност от условия (мотивиращи и демотивиращи), които влияят върху усилията, полагани от заетите в една организация, за постигане на нейните цели, както и върху ефективността на тяхната професионална дейност. Наличието на мотивационна среда в организацията осигурява положителна оценка по отношение на очакваните последствия за резултатите от положения труд [7].

Успехът на всяка организация зависи в изключително голяма степен от човешкия капитал на заетите в нея – от тяхната професионална компетентност и квалификация, мотивация и поведение. Докато професионалната компетентност и пригодност, макар и развивайки се във времето, са относително постоянни величини, мотивацията и поведението в работата са сравнително неустойчиви променливи и могат да варират във всеки момент от живота на организацията. Поради тази причина управлението на мотивацията в организацията и на поведението в работата изисква постоянни целенасочени усилия.

Проблемът с мотивацията в организацията (или по-скоро дефицитът на мотивация) може да ескалира, като заплашва да се превърне в един от основните фактори, които възпрепятстват нормалното ѝ функциониране. Демотивацията и ниската удовлетвореност от труда се отразяват и на осигуреността с подходящ (като знания и компетенции) човешки капитал.

Разбира се, слабата мотивация може да бъде предизвикана от макроикономически политики, които не са свързани с управлението на организациите.¹ Съществуват обаче и мотивационни фак-

¹ Въпросът за мотивационните механизми на държавната политика, които способстват за задържането на професионалистите в страната в конкретни направления на икономиката, остава без отговор вече няколко десетилетия. От една страна, налице е недостиг на професионалисти, от друга, миграцията сред квалифицираното население нараства все повече, застрашвайки стабилността на икономиката. Наблюдава се дори парадокс на пазара на труда: липса на подходящи работни места за професионалисти.

тори, които могат да бъдат открити в специфичната работна атмосфера, която се формира най-общо от взаимоотношенията, екипната работа, стила на ръководство, споделените ценности, правила и норми или от това, което обобщено наричаме култура на организацията.

Затова настоящото изследване акцентира върху културата и социалния климат в организацията като среда за стимулиране на мотивацията и професионалната удовлетвореност в конкретни условия на труд с цел тяхното подобряване и постигане на ефективност.

Културата на организацията, от една страна, и мотивацията, от друга, са взаимосвързани. Културата може да има мощен мотивиращ или демотивиращ ефект. Именно благоприятните параметри на културата са онези, които при равни други условия (например ниско заплащане, лоша материална база, стрес и напрежение) могат да задържат заетите в конкретна фирмена среда. А формирането на благоприятна култура зависи до голяма степен от управлението на организацията – от управленския стил, от ръководните умения на мениджърите.

Резултатите от изследвания [8, 9] показват, че въпреки финансовите проблеми, които изпитват организациите у нас, съществува потенциал за формирането и поддържането на мотивационна среда и той е именно в развитието на подходяща за организацията култура. За разлика от решаването на финансовите проблеми на една организационна структура (основен фактор за демотивацията на персонала), които силно ограничават възможностите на ръководителите да се справят с тях на локално ниво, повишаването на мотивацията чрез развитие и утвърждаване на подходяща за постигане на организационните цели култура е в компетенциите на отделните ръководители и зависи единствено от тяхното желание и способности.

Запознаването на персонала с целите и задачите на организацията, привличането на заетите в процесите на вземане на решения, формирането на общосподелена ценностна система и нейното поддържане, стимулирането на екипната работа и колегиалните отношения – всички тези условия могат да бъдат осигурени в подкрепа на мотивацията и професионалната удовлетвореност, без за това да са необходими финансови средства и материални ресурси.

МОТИВАТОРИ И ДЕМОТИВАТОРИ, ОПРЕДЕЛЕНИ ОТ КУЛТУРАТА НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Мотивацията за труд е индивидуална и доста разнообразна. Общото е, че всеки работи, защото работата му осигурява онова, от което се нуждае, а то влияе върху мотивацията му за труд и върху качеството му на живот чрез труда.

Безспорно е, че (почти) всеки работи за пари, освен ако не се е родил богат. Парите, които се получават срещу труд, осигуряват удовлетворяването на основни потребности: подслон, храна, дрехи, образование, различни възможности за свободното време. Парите може да не са най-важният мотиватор, но са фактор, определящ избора на работа, и осигуряват базовата мотивация за труд. И само след като бъде осигурено достатъчно и справедливо парично възнаграждение за полагания труд, може да се постави въпрос и за удовлетворяване на други потребности. Защото освен достатъчно парични средства хората искат да получат чрез работата си много повече, за да поддържат добър стандарт на живот.

Ето и някои основни мотиватори за труд:

– Предизвикателна и въздействаща работа

Разнообразните и предизвикателни работни задачи са основен фактор за мотивиране в работата. Това са задачи, които се простират отвъд настоящите способности и изискват нови знания и умения за тяхното успешно изпълнение.

Това обаче се случва, ако са изпълнени следните условия: когато хората вярват, че могат да се справят с предизвикателствата, и когато знаят, че мениджърите имат доверие в тях и в техните способности да го направят.

– Ефективна комуникация

Честната двупосочна комуникация между изпълнители и мениджъри, включително и конструктивното обсъждане на проблеми, е следващият фактор, който мотивира в работата, защото формира идентичност с организацията.

Тази комуникация може да се случи под различни форми, например поставяне на ясни очаквания за резултатите от труда, търсене и изслушване на различни мнения, включване в процеса на вземане на решения, получаване на периодична информация за състоянието на организацията, съвместно обсъждане на планове за развитие с ясната представа за индивидуалния принос в това развитие.

– Разпознаване и възнаграждаване на отличната работа

Хората очакват признание за индивидуалното си работно представяне чрез бонуси, повишение или чрез предоставяне на възможностите за развитие, към които се стремят.

Разпознаването на отличното работно представяне и възнаграждаването му мотивират за по-голяма отдаденост при следващ работен проект не само заради очакваната награда или нова позиция, а заради увереността, че индивидът е ценен за организацията.

– Контрол върху работата

Осигуряването на усещане за автономия и за пълна отговорност върху работата (или върху част от нея) е ключов мотиватор за труд.

Когато се делегират работни задачи и се дава свобода при решението как да се постигнат желаните резултати, мениджмънтът демонстрира доверие в способностите и уменията за справяне със задачите, което мотивира за оправдаване на доверието.

– Възможност за професионално развитие

Ако мениджърът съдейства за повишаване на квалификацията, това мотивира за по-голяма ефективност и лоялност. Затова работодателите следва да осигуряват индивидуални и разнообразни начини за придобиване на нови знания и умения, свързани с работата или с развитието на конкретни компетенции съобразно индивидуалните потребности и професионални цели.

– Влияние върху дейността на организацията

Индивидите са мотивирани да постигнат повече, ако знаят, че чрез действията си оказват положително въздействие върху развитието на организацията, че тя има полза от тяхната работа. Убеждението, че трудът им е полезен, че са важна част от организацията, придава смисъл на извършваната от тях работа.

– Колегиална работна среда

Когато индивидите се насърчават да работят заедно в екип и да създават колегиални взаимоотношения, това им помага да се опознаят като хора и формира добра работна среда. Такава среда насърчава новите идеи и инициативи, уважава всеки един неин член и е предпоставка за дългосрочна мотивация и ангажираност.

Освен факторите, които мотивират, реално съществуват и фактори, които демотивират работата в една организация, като задача на мениджмънта е тяхното влияние да се минимизира.

Ето какво показват проучванията, опитът и здравият разум:

– Липса на справедливост

Тя обикновено се проявява по два начина:

Нездравословна работна среда

Работна среда, в която има нездравословна конкуренция за власт, влияние и ресурси, може да демотивира и обезкуражи изключително бързо всяко желание за труд, особено ако се базира на субективни и неясни критерии.

Еднакво отношение към всички

Еднаквото отношение към различни индивиди, имащи различни цели и работно представяне, може да е огромен демотиватор на работното ни място.

– Прикриване на информация и некоректни изявления

Спестяването на информация, както и всички некоректни прояви от страна на мениджмънта от-

блъскват изключително силно и демотивират. Доверието в ръководството намалява, защото се създава впечатление, че мениджмънтът пази собствените си позиции, вместо да търси решение при появили се трудности и проблеми.

– Микромениджмънт

Част от заетите са способни да поемат повече отговорности в работата, но мениджърите не са готови да им ги дадат. Този факт е демотивиращ, тъй като постоянният контрол се приема като липса на доверие в способностите да се работи добре.

– Обезкуражаваща обратна връзка или липсата ѝ

Заетите се нуждаят от незабавна и позитивна обратна връзка за това как се представят в работата. Ако мениджърите не искат мнението им и не коментират работата им, това обезкуражава тяхната активност и постигането на добри резултати. От друга страна, дори и да се поиска мнение, но реакциите са отрицателни, негативната обратна връзка демотивира за нови предложения, дори те да са полезни.

– Непроодуктивни правила

Неработещите и излишни вътрешнофирмени правила и процедури могат да демотивират силно. Например често срещано явление са дългите и изключително непродуктивни срещи. След тях всички са с изчерпана енергия и силно отегчени. Освен това е загубено ценно време, през което е можело да се свърши работата, за която са наети. Затова вътрешните правила и процедури следва да са малко, прости и смислени. Иначе, рано или късно, те водят до демотивация.

– Постоянни промени

Постоянната промяна на правилата също е демотивираща, води до апатия и липса на желание за работа. И разбира се, до изключително ниска продуктивност.

– Неясни очаквания

Всички заети трябва да знаят конкретните си отговорности и задължения, както и как точно се оценява работното им представяне. Неясните или противоречиви очаквания за резултатите унищожават мотивацията за работа.

Удовлетворението от работата като сложен управленски инструмент се намира в тясна връзка с културата на организацията, а като компонент на индивидуалното поведение в организацията е важен мотивиращ фактор. Това определя силната връзка между културата и мотивирането чрез удовлетворението от работата. Очертава се изводът, че удовлетворението от работата може да бъде полезно за утвърждаването и развитието на една култура, която мотивира поведението

и привързаността към организацията, тъй като степента на удовлетвореност на работното място е повлияно от начина, по който се възприемат различни аспекти на културата на организацията като: вземане на решение и изпълнение на целите; представяне на организацията и взаимоотношенията в нея; структурата, визията, мисията и стратегията на организацията; оценка на вътрешната и външната среда на организацията [10, 11].

Наличието на привързаност към организацията, която се определя и като отдаденост, идентификация с работата, включване в работата и други, изразява относително висока степен на мотивираност. Планирането и управлението на кариерното развитие представляват управленски механизъм, с който се съчетават интересите на организацията с индивидуалните интереси, като на преден план се откроява силната мотивираща роля на културата, определяща по един естествен начин лоялността към организацията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводът, който се налага, е, че културата има значение и оказва влияние при разработване на мотивационна политика на мениджмънта в организацията, при това в съществени аспекти като удовлетворение от работата, поставяне на целите и формиране култура за изпълнението им, мотивационна среда за развитие, привързаност към организацията и отдаденост в работата. Разбирането за мотивиращата роля на културата означава модерен начин на мислене, поведение, управление, който води до промяна в самата стратегия, структура и политика на организацията. Колкото по-добре се осъзнава тази релация, толкова повече нарастват шансовете за успех на организацията и постигането на необходимата синхронизация в изпълнението на стратегическите ѝ цели чрез формирането на управленски отношения и общуване, основани на споделени ценности и хармонизирани морално-етични норми на поведение в организацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kroeber, A. L., C. Kluckhohn. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. The Museum, Cambridge, MA, 1952, p. 181.
2. Schein, E. Organizational culture. – American Psychologist, 45, 1990, pp. 109-119, ISSN 0003-066X.
3. Deal, T. E., A. A. Kennedy. Corporate cultures: The rites and rituals of corporate life. Perseus Books Publishing, 1982, ISBN 0201102870, 9780201102871.
4. McGregor, L., N. Doshi. How Company Culture Shapes Employee Motivation. 2015, <https://hbr.org/2015/11/how-company-culture-shapes-employee-motivation> [Accessed 4 November 2019].
5. Deci, L. Edward, Ryan, M. Richard. Intrinsic Motivation and Self-determination in Human Behavior. New York: Plenum, 1985, ISBN 0-306-42022-8.
6. Дракар, П. Мениджмънт: предизвикателствата през XXI век. София, Класика и стил, 2005, 200 с. [Drakar, P. Menidzhmant: predizvikelstvata prez XXI vek. Sofia, Klasika i stil, 2005, 200 s.] ISBN 9844831316.
7. Самоукина, Н. В. Эффективная мотивация на персонала. София, СофтПрес, 2007, 286 с. [Samoukina, N. V. Efektivna motivatsia na personala. Sofia, SoftPres, 2007, 286 s.] ISBN 9789546855046.
8. Milanova, A., P. Naydenova. The Motivation Management Mechanism through the Prism of the Corporate Culture and Corporate Social Capital. Book of Proceedings – 7-th International Scientific on Social and Economic Development, 2014, pp. 617-625, ISBN 978-953-6125-12-8.
9. Milanova, A., P. Naydenova. Management of Corporate Human Capital in the Bulgarian Economic Units as an Object of the Behavioral Paradigm. – In: Improving Enterprise Competitiveness. Ed. B. Krstic. Nis: University of Nis, 2019, pp. 79-94, ISBN 978-86-6139-181-1.
10. Putti, J. M., L. S. Kheun. Organizational climate – job satisfaction relationship in a public sector organization. – International Journal of Public Administration, 8 (3), 1986, pp. 337-344, ISSN 0190-0692 (print); ISSN 1532-4265 (online).
11. Sempane, M. E., H. S. Rieger, G. Roodt. Job satisfaction in relation to organizational culture. – South African Journal of Industrial Psychology, 28 (2), 2002, pp. 23-30, ISSN 0258-5200.
12. The Merriam-Webster.com Dictionary, since 1828, Merriam-Webster Inc. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/esprit%20de%20corps> [Accessed 2 December 2019].

Pavlinka Naydenova**THE MOTIVATING ROLE OF CULTURE IN ORGANIZATION****(Abstract)**

The focus of the study is on the motivating role of culture in the organization to determine the relationship between motivation at work and the value system of the organization. The main thesis is that, if the dominant culture in the organization could motivate or demotivate, it would have a positive/negative impact on loyalty and commitment to the organization, and in this regard would have an impact on its performance, productivity and development. Common knowledge management mechanism is the

objective strict control by a material incentive and punishment. For its part, however, a good working atmosphere and identification with the organization predispose to honesty and dedication in work. Long-term planning creates high levels of security as well as incentives for teamwork, collaboration and career development. College relationships and trust increase commitment and responsibility to the organization and the achievement of organizational goals.

Correspondence address:

Assoc. Prof. Pavlinka Naydenova
Economic Research Institute
Bulgarian Academy of Sciences
3 Aksakov Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: p.ileva@iki.bas.bg

Цветан Й. Радулов

ОТ ДРУЖЕСТВО КЪМ АКАДЕМИЯ. МЕЖДУНАРОДНАТА ДЕЙНОСТ НА БКД/БАН В ДОВОЕННИЯ ПЕРИОД (1900 – 1912)

Развитието на националната наука е неизменно свързано с модернизацията на следосвободенска България. Важно място в този процес заема Българското книжовно дружество, което обединява усилията на редица изтъкнати интелектуалци и обществени фигури. Прерастването му в пълноценно структурирана Академия на науките е част от тенденцията за формирането на стабилни научно-образователни и културни институции. Става дума за осъществени целенасочени действия, като не малко е и значението на международните контакти. Книжовното дружество, а след това и БАН си поставят за цел да се утвърдят като равноправна част от европейските научни среди. Водещите дейци на родната академична общност съумяват да доведат до успешен край усилията си в тази насока.

В началото на XX в. Българското книжовно дружество успява да се утвърди като институция и основна научна организация в България. Дружеството преодолява редица кризисни моменти от различен характер, оставя ги зад гърба си и продължава своето развитие. Научното общество постепенно разширява своята активност и се стреми да изследва колкото се може по-обстойно родната история, език, литература, народен фолклор и др. Привлечени са много нови членове, което съответно спомага за разрастването му. Основната цел на неговите ръководители продължава да бъде участието в европейския научен живот и превръщането му в пълноценна академия. Установяване на стабилни и редовни контакти с чужбина е от важно значение за съществуването на Книжовното дружество и оказва позитивно влияние върху неговото развитие. Проучен е обстойно чуждестранния опит, преди да се пристъпи към промяна на статута на научното сдружение. Настоящата публикация дава сведения за връзките на БКД/БАН с различни международни/чуждестранни организации, институции и лица и прави опит да представи и анализира ролята, която изиграва международната дейност по пътя на преобразуването на БКД в Българска академия на науките.

В предходния доклад, изнесен на Докторантските четения през 2015 г., беше разгледана международната дейност на Българското книжовно

дружество от създаването му до края на XIX в.¹ Условно бяха изведени няколко фактора, благоприятстващи развитието на контактите с чуждестранните научни общности. Трите упоменати фактора са: личностен, географски и идеен. Беше представена важната роля на основните ръководни фигури на Дружеството от периода като Марин Дринов, Васил Д. Стоянов, Васил Друмев, Тодор Пеев, Константин Иречек. Географският фактор е свързан с ареала на създадените контакти, които естествено са по-тесни със съседните държави на Влашко и България. Що се отнася до т.нар. идеен фактор, той представлява насочеността на Дружеството към изследването на националната тематика в областта на историята, етнографията, филологията и др., както и връзката със славянските научни общества.

Дружеството цели да запази създадените в края на XIX в. връзки и да ги разшири. Усилията се насочват към установяване на отношения с основните академични центрове в Европа. Научната общност продължава да си поставя цели изключително с национален характер, т.е. то поддържа отношения с лица и групи, които имат интерес към българската (славянската) история и култура.

Индивидуалните качества на ръководните фигури имат важно значение за развитието на дружеството, също както и преди. Смяната на поколенията е факт и на мястото на Марин Дринов, Васил Друмев, Константин Иречек, Васил Д. Стоянов идват личности като Иван Евстратиев Гешов, Иван Д. Шишманов и Васил Златарски. След ръководните фигури в Дружеството могат да бъдат споменати

¹ Радулов, Цветан. Фактори в международната дейност на БКД до началото на XX в. – Докторантски и пост-докторантски четения 2015. Настоящата публикация е негово естествено продължение, като за крайна граница е избрана 1912 г. по две причини – периодът 1900 – 1912 г. за научната организация се характеризира с процесите по преобразуване в академия и началото на военновременния период през 1912 г., който допринася за сериозни изменения в развитието на българската наука.

Александър Теодоров-Балан, Георги Златарски, Стефан Ватев и други. Потенциалът на БКД се разширява, след като в неговите редици се присъединяват редица изтъкнати български учени. Много общественици и интелектуалци са включени сред членовете на дружеството с цел още повече да се увеличи неговият научен и организаторски потенциал. Това от своя страна изиграва положителна роля при разширяването на международните контакти.

Името на Иван Евстратиев Гешов е свързано с преобразуването на Книжовното дружество в Академия на науките.² През 1898 г. дотогавашният ковчежник на БКД Иван Евстр. Гешов е избран за негов председател.³ С избора му окончателно се слага край на вътрешната криза в Дружеството, продължила няколко години. За разлика от предишните ръководители на Дружеството като Васил Д. Стоянов и Васил Друмев, Иван Евстр. Гешов разполага със сериозни финансови възможности и няма притеснение за своята прехрана и битие. Гешов притежава сериозен организационен опит като активен участник в общественно-политическия живот на Княжество България и Източна Румелия. В областта на научните занимания отстъпва на професионален учен като Марин Дринов, но за разлика от него постоянно пребивава в България. Присъствието на видния общественик спомага да се създаде стабилна основа за по-нататъшното разширяване дейността на преминалата през много изпитания научна институция. Освен това той, както и други фигури от дружественото ръководство като Михаил Сарафов и д-р Димитър Моллов имат силно влияние в българския общественно-политически живот. По-добре организиранят вътрешен живот на научната институция и изчистването на финансовите неуредици се отразяват положително на международната му дейност.

Така например секретар на Историко-филологическия клон на БКД през периода 1900 – 1911 г. е Васил Златарски. Златарски е завършил образованието си в Петербург и е специализирал в Берлин, след което се нарежда сред видните родни изследователи. През това време той създава солидни контакти в европейските научни среди и спомага за повишаване реномето на българската наука [1]. Това е само един от примерите за учените от ново-то следосвободенско поколение.

Основните водещи фигури от края на XIX в. като Константин Иречек и Марин Дринов продължават да съдействат за утвърждаването на международния престиж на българската научна организация. Благодарение на Иречек Дружеството става все по-добре познато в рамките на Австро-Унгария, а Дринов спомага за поддържане на връзките с руските учени и университети.

Началото на двадесетото столетие е белязано от преобразователните процеси в Дружеството. Още в края на 1899 г. бива приготвен проект за изменение

в устава. Проектът за нов устав е разработен въз основа на документите на Белградската, Загребската, Краковската и Пражката академия. Според Александър Теодоров-Балан тези „учени корпорации“ по същество и цел стоят най-близко до Българското книжовно дружество [2]. От тези думи се намира потвърждение на изведените по-преди географски и идеен фактор. Опитът на академичните учреждения в Сърбия, Румъния и Чехия е използван и от гледна точка на финансирането им от държавата. Балан е сред привържениците на следването на академичния опит при ограничаването броя на членовете въпреки сериозните дискусии при въвеждането му в регламента [2, л. 8а].

Сериозно на международната дейност повлиява издаването на Сборник за народни умотворения (СБНУ), което бива поето през 1902 г. от Дружеството [3 – 5]. Наблюдава се засилен интерес от страна на чуждестранните слависти към „Периодическо списание“. С него си сътрудничат известни имена от европейската наука като Михаил Сперански, Ватрослав Ягич, Иржи Поливка, Луи Пти. Не може да бъде пропуснат и Константин Иречек, който се нарежда сред сътрудниците на списанието [6].

Размяната на печатни издания продължава да е една от основите на международните научни контакти. Освен „Периодическо списание“ към този процес естествено се включва и СБНУ. Към тях бива проявен интерес от проф. Николае Йорга и предложена размяна с румънски научни издания. От страна на „Српски книжевни гласник“ идва предложение за сътрудничество във връзка с взаимното опознаване на славянските научни организации [6, с. 45; 7].⁴ През 1904 г. Карнегиевият

² Иван Евстр. Гешов (1849 – 1924) – общественно-политически деец след Освобождението, ръководител на Народната партия в продължение на двадесет години и се нарежда сред основните политически водачи на България в началото на XX в. През 1884 – 1885 г. бива избран за председател на Областното събрание и директор на финансите на Източна Румелия. Гешов се премества в Княжество България, където също участва активно в общественно-политическия живот. Става директор на Българска народна банка през 1887 г. На няколко пъти изпълнява длъжността министър на финансите (1886, 1894, 1899 г.), а също така заема поста министър на търговията и земеделието. Той е дългогодишен депутат в Народното събрание (НС), като е и председател на XI (1901) и XIII (1913) НС. През 1911 г. Иван Евстр. Гешов става министър-председател на Царство България, а също така поема поста министър на външните работи в периода 1911 – 1913 г. Дългогодишен председател на Българския червен кръст (1899 – 1924), освен това е носител на редица държавни и международни ордени.

³ Гешов остава на поста председател на Българската академия на науките до своята смърт през 1924 г.

⁴ „Гласникът“ се нарежда сред различните периодични издания, с които българското научно общество влиза във връзка като словенското „Дом и свят“ и редица други.

институт проявява интерес към историята на Дружеството и така започват контактите с влиятелната фондация. За разширяване обхвата на контактите и пресичането на Атлантика отново изиграва роля комплексността от трите разгледани фактора. Писмото е изпратено от завеждащия руския и славянския отдел към института А. Бабин и е на руски език [8].⁵

Продължават да се поддържат отношенията с чуждестранните слависти, които се развиват в редица аспекти. Хърватският езиковед Ватрослав Ягич се оказва силно заинтересован от Иван-Александровия песнинец (Софийския псалтир), съхраняван от БКД и отправя молба да му бъде предоставен. „Ако е възможно, моля Българското книжовно дружество да ми направи тази услуга, да ми проводи оня ръкопис във Виена за два месеца, след които ще проводя тоя паметник незабавно назад в София до дружеството“. Ягич се интересува от „Песнивеца“ във връзка с издаването от негова страна на Болонския псалтир [9].⁶

Другият основен момент продължава да бъде присъствието на редица юбилейни тържества и годишнини, организирани през разглеждания в настоящата публикация период. В много случаи липсата на средства кара Дружеството да се обръща към чуждестранни учени да ги представляват. Така например бива упълномощен Степан Юринич да поднесе поздравите си по случай петдесетгодишния юбилей от епископството на Йосип Щросмайер [11].⁷ Академията получава покани да изпрати свои представители на различни научни събития като конгреса по славянска история в Санкт Петербург през 1904 г. (конгресът бива отложен) [12].

Родното научно общество получава покани за тържества и юбилеи като честването на Историко-филологическото отделение на Харковския университет. Личностното присъствие на Марин Дринов спомага за постоянните контакти с висшето училище в Харков, а две години след неговата кончина (1906) към университета е учреден фонд „Марин Дринов“ [13].⁸ Дружествените дейци участват в процеса по създаване на фонда, а БКД получава навременна информация за неговото развитие. Освен това Книжовното дружество посреща и чуждестранни гости от славянските академии (Николай Державин, Флорински, Тадеуш Грабовски, Лавров) [14].

В годините преди Балканските войни БКД/БАН поддържа добри отношения с научните организации в съседните балкански страни – Сърбия, Гърция и Румъния. Спорните моменти от исторически, демографски, езиковедски и друг тип характер, свързани с националния въпрос, остават на заден план. Сътрудничеството спомага за взаимното информиране по отношение развитието на научните изследвания и тяхната насоченост в младите балкански държави, както и връзките с европейските научни центрове във Виена, Санкт Петербург, Берлин, Париж, Прага и др.

Наблюдава се засилване на международните връзки през първите години на XX столетие. Постепенно връзките излизат от зоната на хуманитаристиката и обхващат естествените науки. Въпреки утвърдения си хуманитарен профил БАН успява постепенно да развие международни връзки и по отношение на своя Природо-математически клон. С помощта на Академията математикът Кирил Попов заминава за Париж и по експериментален път доказва теоретичните си изводи по определяне величината на звездите. Изнесените доклади получават висока оценка и са отпечатани в „Доклади на Френската академия на науките“ [15]. Събитието е определяно като първо признание на българската физико-математическа наука. Докладването на експериментално теоретичните изводи на Кирил Попов при две от заседанията на Френската академия на науките е смятано за най-сериозния успех през този период [6, с. 49].

Интересен момент в международната дейност е кореспонденцията, която БКД поддържа с членовете на знатния род Богориди (произхождащ от българския възрожденец Софроний Врачански), живеещи в чужбина.⁹ Във връзка с обнародването на историята на семейство Богориди, неговият син Александър (Алеко) Богориди пише благодарствено писмо [16, л. 10]. Тук може да бъде причислена и кореспонденцията между Емануил Богориди и Иван Евстр. Гешов във връзка с изследванията за Стефан Богориди и рода му. В писмо от 1909 г. живеещият в Париж Емануил Богориди пише на тогавашния председател на БКД Иван Евстр. Гешов относно публикуването на изследване, посветено на неговия дядо [19]. И двамата представители на българския възрожденски род изразяват сериозна подкрепа към преобразуването на дружеството в Академия. Резултатът от размяната на тези пис-

⁵ Дружеството не пропуска удалата му се възможност за популяризация в чужбина и изготвя и праща своевременен отговор на запитването [8, л. 6 – 7].

⁶ „Незабавно“ се оказва разтегливо понятие и Ягич задържа ценния ръкопис до 1907 г. [9, а.е. 251]. За Иван-Александровия песнинец и мястото му в архивната сбирка на Дружеството [10].

⁷ И двамата представители на хърватската култура и наука се нареждат сред дописните членове на Дружеството.

⁸ Взаимоотношенията между Книжовното дружество и Марин Дринов не могат пряко да бъдат причислени към международната дейност на организацията. Дринов изиграва ролята на посредник между дружеството и редица руски научни организации, както и отделни изследователи с интерес към българската история, фолклор, литература и др.

⁹ За целта е ангажиран и действителният член на Дружеството Димитър Тончев, близък до Алеко Богориди [17]. Свидетелство за това са редица документи от личния фонд на Д. Тончев, намиращ се в НА-БАН [18].

ма е публикуването на очерка „Един българин из миналите времена. Княз Стефан Богориди 1775 – 1859“ в „Периодическо списание на БКД“ [20].

След Освобождението редица чуждестранни учени поддържат връзка с Българското книжовно дружество (от 1911 г. вече БАН). Правят се постъпки за публикуването на техни статии на страниците на „Периодическо списание на БКД“ и другите печатни органи, поддържани от научното общество. Тъй като в този период Дружеството/Академията се занимава предимно с проблеми, засягащи националната история, литература и език, затова и международните връзки са с чуждестранните изследователи от тези области. В началото на двадесетото столетие текат процеси по преобразуването на дружеството в пълноправна академия. Френската академия на науките се нарежда сред организациите, към които е отправена молба за изпращането на статута, въз основа на който тя съществува.

БКД включва периодично значителен брой учени от чужбина в своите редици. През 1902 г. работещият в България литовски лекар Иван Басанович¹⁰ е обявен за редовен член на Дружеството. Такъв той остава до напускането на българската държава и завръщането си по родните места. След завръщането му в Литва дружеството се свързва и с Литовското научно общество, което бива оглавено от Басанович [22]. Връзките с това дружество биват обусловени както по географски, така и по личностни причини. Чуждестранни членове по същото време стават правистите Александър Башмаков и Валтазар (Балтазар) Богишич, немският романист и етнолог Густав Вайганд, граф Николай Игнатиев, историкът Павел Милюков, чешкият археолог Лубор Нидерле. Николай Игнатиев бива избран за почетен член при посещението му през 1902 г. за Шипченските празнества [23].¹¹

Към тези имена през 1904 г. се присъединяват чешкият ботаник Йозеф Веленовски и руският етнограф Алексей Ермолов. Разбира се, продължават контактите и приетите за членове през предходното столетие. Сред новоприетите чуждестранни членове сериозно преобладават хуманитаристите (в случая на Богишич освен именит правист, той се занимава усърдно с изследвания в областта на етнографията). Разпределението по националности е повече от очевидно и отново дава предимство на изведените географски и идеен фактор. Извън представителите на славянската наука е само немският езиковед и лингвист Густав Вайганд, който задълбочено изследва различни романски общности на Балканския полуостров.

Трите фактора продължават да са ясно очертани при приемането на чуждестранни учени за дружествени членове. Запазва се насочеността към представители главно на славянската наука, особено тези от Русия и славянските земи на Хабсбургската монархия. Хуманитаристиката също доминира с оглед развиваните от научната инсти-

туция изследвания в областта на историята, литературата и езика.

За идейното начало при създаването на международни връзки свидетелства предложението на бившия му председател Васил Д. Стоянов във връзка с помена на граф Николай Игнатиев в началото на 1909 г.: „Щом се отпечата споменът, трябва без никаква забава да се разпрати по няколко екземпляра насъде по славянските страни, особено в по-знатните просветени центрове, като в Петербург, Москва, Киев, Харков, Одеса, Варшава, Краков, Львов (Лемберг), Прага, Бърно, Люблен, Загреб, Белград, Цетина, Дубровник и пр...“ [22, л. 5]. Предложението е достатъчно показателно за развитието на външната международна дейност на Дружеството и основните центрове, с които се поддържат връзки. То представя и визията на дългогодишните членове на БКД за създаването на мрежа от научни контакти, която е заложена още в началните му години.

Личностният фактор, от другата страна, като пример за това е активността на младия учен Николай Державин [6, с. 50; 25]. Державин се насочва към изследване на българския език, култура и история още в началото на своята научна кариера. По подобен начин се развиват отношенията и с други утвърдени или започващи пътя си изследователи, като се следва традицията от началния период на Дружеството. Нарастващият брой на българските интелектуалци се включва в създаваната мрежа от контакти и на свой ред започна редовно да обменя информация за развитието на науката.

От 1907 г. се активизира процесът по преобразуване на научната организация, като започва преработка на устава и различните документи. Комисията за преустройство на Дружеството в академия на науките изпраща от името на БКД писма до академиите в Петербург, Берлин, Виена, Париж, Брюксел, Будапеща, Краков и до Кралското дружество в Лондон. Тези писма съдържат молба да бъдат изпратени в София по един екземпляр от статутите и правилата, въз основа на които действат, с цел да бъдат проучени [13; 6, с. 46; 25].

1911 г. се превръща в решителен момент за Книжовното дружество, което официално бива преобразувано в Българска академия на науките [26]. Запазва се преимуществено насочеността към изследвания, свързани с национални въпроси, която е заложена още с основаването на БКД. Съ-

¹⁰ Йонас Юрев Басавичунас (Иван Басанович) (1851 – 1927). В статията е използвана побългарената форма на неговото име, тъй като с нея той е популярен както в научните среди на Княжеството, така и в българската история. Иван Басанович е избран за действителен член на Книжовното дружество през 1902 г. [21].

¹¹ За избирането на Густав Вайганд по-подробно вж. [24]. За членството на Лубор Нидерле по-подробно вж. [25].

гласно новоприетия устав дописните членове на Академията „... се избират измежду български и чуждестранни учени, книжовници и художници, отличили се със самостоятелни трудове“ [26, чл. 6]. Освен това в документа заляга и възможността за избиране на почетни членове, които са „лица особено заслужили на науката, книжнината, изкуствата и общата просвета у българите“ [26, чл. 5]. Постановеното в чл. 5 правило не уточнява дали чужденци могат да бъдат обявявани за почетни членове, но възприетата практика го доказва. Най-пряко международната дейност на академичната структура засяга чл. 29, в който е обявено „Академията влиза за общи научни предприятия в споразумение и с други научни дружества и с чуждестранни академии на науките“ [26, чл. 29]. Формулиран по такъв начин, споменатият текст свидетелства за нагласи за съвместни инициативи и активни взаимодействия с различни чуждестранни организации. Специално внимание се обръща на академичните на науките, за да се подчертае повишеният статут на родното научно сдружение. Приетият скоро след това закон за Академията не разглежда международните контакти, оставяйки ги в сферата на академичния регламент.

Скоро след преименуването Управителният съвет изпраща съобщения до почти всички европейски научни общества и академии, като получава техните поздравления. Чрез този формален повод на практика се разширяват международните връзки. Изразена е готовност за поддръжка на редовни научни връзки и размяна на издания [21].

Дружеството съумява да изгради основа, като стъпва върху близките отношения с научните общества в Белград и Загреб. Постепенно се създават активни контакти с няколко престижни европейски научни организации като академиите в Петербург, Мюнхен, Краков, Института по етнография в Париж. Книжовното дружество поддържа връзки и с редица чуждестранни библиотеки и музеи, като успява да затвърди вече установените и да създаде нови. Подобен пример са отношенията с престижната в научния свят Ватиканска библиотека, започнати през XIX в. и развивани с размяната на издания между двете страни [27].

Напълно естествена с оглед развитието и характера на родната научна организация е подкрепата, която БАН изразява към идеята за учредяване на Съюз на славянските академии. Още през 1902 г. във връзка с Книжовното дружество влиза Славянското спомагателно дружество в Москва и се отправя предложение за създаването на Централен славянски комитет, което бива отклонено. От Дружеството решават да изпратят поисканите сведения за устава и историческите данни за организацията [28].

Скоро след преобразуването на дружеството (20 юни 1911 г.) е получено писмо от Отделението за руски език и литература при Руската императорска академия на науките, с което се кани да

изпрати делегати за учредяването на съюза [21, л. 33]. Освен благоприятно стечение на обстоятелствата, за поканата повлиява и преминаването към пълноценна научна структура.

Академията вече е напълно подготвена за участие в подобно международно научно обединение и дава положителен отговор: „Управителният съвет на Българската академия на науките изслуша с голямо удоволствие писмото, с което Отделението за руски език и словесност я кани да се присъедини към инициативата на Отделението за образуване Съюз на славянските академии и учени дружества.

Българската академия възприема на радо сърце по принцип мисълта за подобен съюз и е съгласна да участва в изработването на проектоустава за съюз, като избира за свои делегати по съвещанието в ноември-декември своя подпредседател г. д-р Милетич и секретаря на Историко-филологическия клон г. Васил Златарски“ [21, л. 39].

Извън традиционно изказаните благопожелания от текста на отговора отново се вижда ролята за дружеството на присъединилите се към него учени, които получават отговорни длъжности. На Васил Златарски и Любомир Милетич бива поверено да представят младата българска академия в рамките на създавания се международен съюз на научни дружества. През 1913 г. е обявено присъединяването към тази набираща скорост инициатива и се предприемат различни дейности [6, с. 50 – 51].

Академията се насочва към подпомагане на научноизследователската дейност и проучванията им, включително извън територията на България. Сред подпомогнатите финансово учени са Йордан Иванов и Стоян Романски – първият прави мащабно пътуване из териториите на Македония, Сърбия, Войводина, Хърватско и Словения, а вторият записва образци на български говори в Румъния. Тук основната дейност е насочена към земите, населени с българи и останали извън рамките на националната държава. Периодът на войните допринася за развитието на научните пътувания и Академията взема дейно участие в този процес. Благодарение на развитието му в първото десетилетие на XX в. българското научно общество успява да развива международна активност в годините на военновременния период.

* * *

Активността в международен план е неотделима от цялостната дейност на разрастващата се национална институция. Целта на нейните ръководни дейци е да се покаже, че българското научно общество е пълноценно структурирана организация, а не инициатива на отделни личности (дори и сред тях да изпъкват сериозни учени).

Засилването на международните връзки, което се наблюдава в началото на XX в., е логичен

отзвук на събрания в няколко десетилетия опит от страна на родните учени и на наличието на самостоятелна българска държава. Факторите, които влияят не само на международната дейност, но и в цялостния живот на дружеството през XIX в., продължават да са в сила и през новото столетие. Същевременно ръководството започва да изпълнява предвидения замисъл за издигането на Книжовното дружество до нивото на академия. Така може да се каже, че през периода има една двустранна връзка – процесът по превръщане в академична организация влияе на международните контакти, и обратното – връзките с чуждестранните научни среди влияят върху този процес.

Усилията възрожденското културно сдружение да се превърне в модерна научна институция в съзвучие с общоприетите тогава стандарти поставят своя знак върху контактите с европейската и по-късно световната наука. Постигнатото в началото на XX в. по отношение международните връзки на Българската академия на науките спомага да се преодолеят предизвикателствата във военновременния период (1912 – 1918). Благодарение на това академичното общество успява сравнително бързо да преодолее изолацията след Първата световна война и да поднови общуването си със значителен брой научни организации и видни изследователи.

ЛИТЕРАТУРА

1. НА–БАН, ф. 9 К, оп. 1, а.е. 1. [NA–BAN, f. 9 K, op. 1, a.e. 1].
2. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 746, л. 7-8. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 746, l. 7-8].
3. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1899-1911. [Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina, 1899-1911].
4. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 194. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 194].
5. НА–БАН, ф. 11 К, оп. 2, а.е. 10, л. 30-31. [NA–BAN, f. 11 K, op. 2, a.e. 10, l. 30-31].
6. Божков, Стойко, Васил Василев, Виржиния Паскалева, Цветана Тодорова. История на Българската академия на науките. София: Издателство на БАН, 1977, с. 44. [Bozhkov, Stoyko, Vasil Vasilev, Virzhinia Paskaleva, Tsvetana Todorova. Istoria na Balgarskata akademia na naukite. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1977, s. 44].
7. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 228, л. 10-11. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 228, l. 10-11].
8. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 218, л. 5, л. 6-7. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 218, l. 5, l. 6-7].
9. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 188, л. 16; а.е. 219. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 188, l. 16; a.e. 219].
10. Кодов, Христо. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. София, 1969, с. 11-16. [Kodov, Hristo. Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Balgarskata akademia na naukite. Sofia, 1969, s. 11-16].
11. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 1099, л. 2. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 1099, l. 2].
12. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 1005, л. 1, 6-7. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 1005, l. 1, 6-7].
13. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 250, л. 10; а.е. 263, л. 11. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 250, l. 10; a.e. 263, l. 11].
14. Тодев, Илия и кол. История на Българската академия на науките 1869-1947 г. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015, с. 111. [Todev, Iliya i kol. Istoria na Balgarskata akademia na naukite 1869-1947 g. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2015, s. 111].
15. НА–БАН, ф. 1к, оп. 759, л. 39. [NA–BAN, f. 1k, op. 759, l. 39].
16. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 258, л. 6. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 258, l. 6].
17. НА–БАН, Ф. 57 К, оп. 1, а.е. 93, 178. [NA–BAN, F. 57 K, op. 1, a.e. 93, 178].
18. ЦДА, Ф. 568, оп. 1, а.е. 135, л. 1. [TsDA, F. 568, op. 1, a.e. 135, l. 1].
19. Богориди, Емануил. Един българин из миналите времена. Княз Стефан Богориди (1775 – 1859). – Периодическо списание, бр. LXXI, с. 471-488. [Bogoridi, Emanuil. Edin balgarin iz minalite vremena. Knyaz Stefan Bogoridi (1775 – 1859). – Periodichesko spisanie, br. LXXI, s. 471-488].
20. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 921. [NA–BAN, F. 1 K, op. 2, a.e. 921].
21. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 299, л. 12. [NA–BAN, F. 1 K, op. 2, a.e. 299, l. 12].
22. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 982, л. 1а. [NA–BAN, F. 1 K, op. 2, a.e. 982, l. 1a].
23. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 940, л. 3-4. [NA–BAN, F. 1 K, op. 2, a.e. 940, l. 3-4].
24. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 1031. [NA–BAN, F. 1 K, op. 2, a.e. 1031].
25. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 295. [NA–BAN, F. 1 K, op. 2, a.e. 295].
26. Устав на Българската академия на науките. София: Придворна печатница, 1911, чл. 1. [Ustav na Balgarskata akademia na naukite. Sofia: Pridvorna pechatnitsa, 1911, chl. 1].
27. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 322, 806, 820. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 322, 806, 820].
28. НА–БАН, ф. 1 К, оп. 2, а.е. 197, л. 2-3. [NA–BAN, f. 1 K, op. 2, a.e. 197, l. 2-3].

Tzvetan Y. Radulov

FROM SOCIETY TO ACADEMY. INTERNATIONAL ACTIVITY OF BLS/ BAS IN THE PRE-WAR PERIOD (1900-1912)

(Abstract)

At the beginning of the 20th century, the Bulgarian Literary Society managed to establish itself as an institution and a major scientific organization in Bulgaria. Establishing stable and regular contacts with foreign countries is important for the existence of the Literary Society and has a positive impact on its development. There are three factors that favor the development of contacts with foreign scientific communities – personal, geographical and ideological. The strengthening of international relations is a logical response to the experience gathered over several decades by native scholars and the existence

of an independent Bulgarian state. This publication provides information about the relations of BLS/ BAS with various international/foreign scientific organizations, institutions and personalities in the first decade of the twentieth century and attempts to present the various factors that influence the development of such relations. The publication analyzes the role that international activity plays in the transformation of the BLS into the Bulgarian Academy of Sciences.

Key words: Academy of Science, scientists, development, relationships

Correspondence address:

Tzvetan Y. Radulov
Scientific archive
Bulgarian Academy of Sciences
1 15 November Str.
1000 Sofia, Bulgaria

150 години „Списание на БАН“

НОВИ КНИГИ

НОВИ КНИГИ

НОВИ КНИГИ

Българският геолог **акад. Тодор Николов** е роден на 26.02.1931 г. в с. Варана, Плевенско. Завършил е средно образование в гимназията „Крум Попов“ в гр. Левски (1949) и висше образование по геология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1955 г. Специализирал е в Русия (1960) и Франция (1968). Той е доктор по геология и доктор на геолого-минералогическите науки, дългогодишен професор в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Геологическия институт при БАН, гост-професор в Географския институт при БАН и НИИГГ при БАН (2004–2011). Действителен член (академик) е на Българската академия на науките и доктор хонорис кауза на Университета „Пол Сабатие“ в Тулуза, Франция (1994). Акад. Николов е член на редица български, чуждестранни и международни научни дружества и асоциации, почетен чуждестранен член на Френското геологическо дружество, почетен член на Сръбското геологическо дружество и на Българското геологическо дружество. Носител е на национални и чуждестранни ордени и медали, сред които и Кавалер на френския орден „Академични палми“ (1998). Чел е лекции в редица чуждестранни университети в Дижон, Лион, Гренобъл, Тулуза, в Университета „Пьер и Мария Кюри“ в Париж, Франция, а също и в Москва и Санкт Петербург (Русия), Атина (Гърция), Нюшател (Швейцария), Тюбинген (Германия), Уелингтън (Нова Зеландия), Фукуока (Япония) и др.

Основните му научни интереси са в областта на: 1) палеонтологията и стратиграфията (таксономия и еволюция на амонитите, корео-кредна граница, долнокредна стратиграфия и амонитна палеонтология, принципи и методи на стратиграфията, секвентна и събитийна стратиграфия); 2) теорията на еволюцията (фактори, закономерности и възлови моменти в еволюцията на организмите, еволюция на екосистемите, еволюция на поведението, адаптация, кризи и катастрофални явления в еволюцията, влияние на орбитални фактори върху геоложкия летопис); 3) регионалната геология (геоложки строеж и геоложка еволюция на отделни области от България и други европейски страни, мобилни зони и орогенни прояви в Тетиса, полева геология на нефта и газа); 4) палеоклиматология и глобални геоложки явления и процеси.

Научното му творчество обхваща над 340 труда, в т.ч. над 195 научни статии, 10 монографии и книги, 2 университетски учебника, 3 учебно-методични ръководства, над 150 научнопопулярни статии, интервюта и др. Автор е на книгите: *Биостратиграфия* (1977); *Les ammonites de la famille Boniaseiidae* (1982); *Дългият път на живота* (1983); *The Mediterranean Lower Cretaceous* (1987); *Комплектите и океани – вечното дъжение* (1991); *Империята на динозаврите* (в съавторство с В. Минковска, 2004); *Глобални изменения на климата в историята на Земята* (2011); *Основи на палеонтологията и историчната геология* (4. изд. 2013); *Шрихи по житейската пътека* (2. изд. 2017), както и на няколко труда в съавторство по проблемите на нефтогазоносната перспективност на Северна България и на историята на Земята.

www.press.bas.bg

Тодор Николов ЕВОЛЮЦИЯТА – ТАЗИ СЛАДКА ЗАГАДКА

Тодор Николов

ЕВОЛЮЦИЯТА –
ТАЗИ
СЛАДКА ЗАГАДКА

Неразгадан,
светът бе тъй нищожен!

Гьоте, „Фауст“

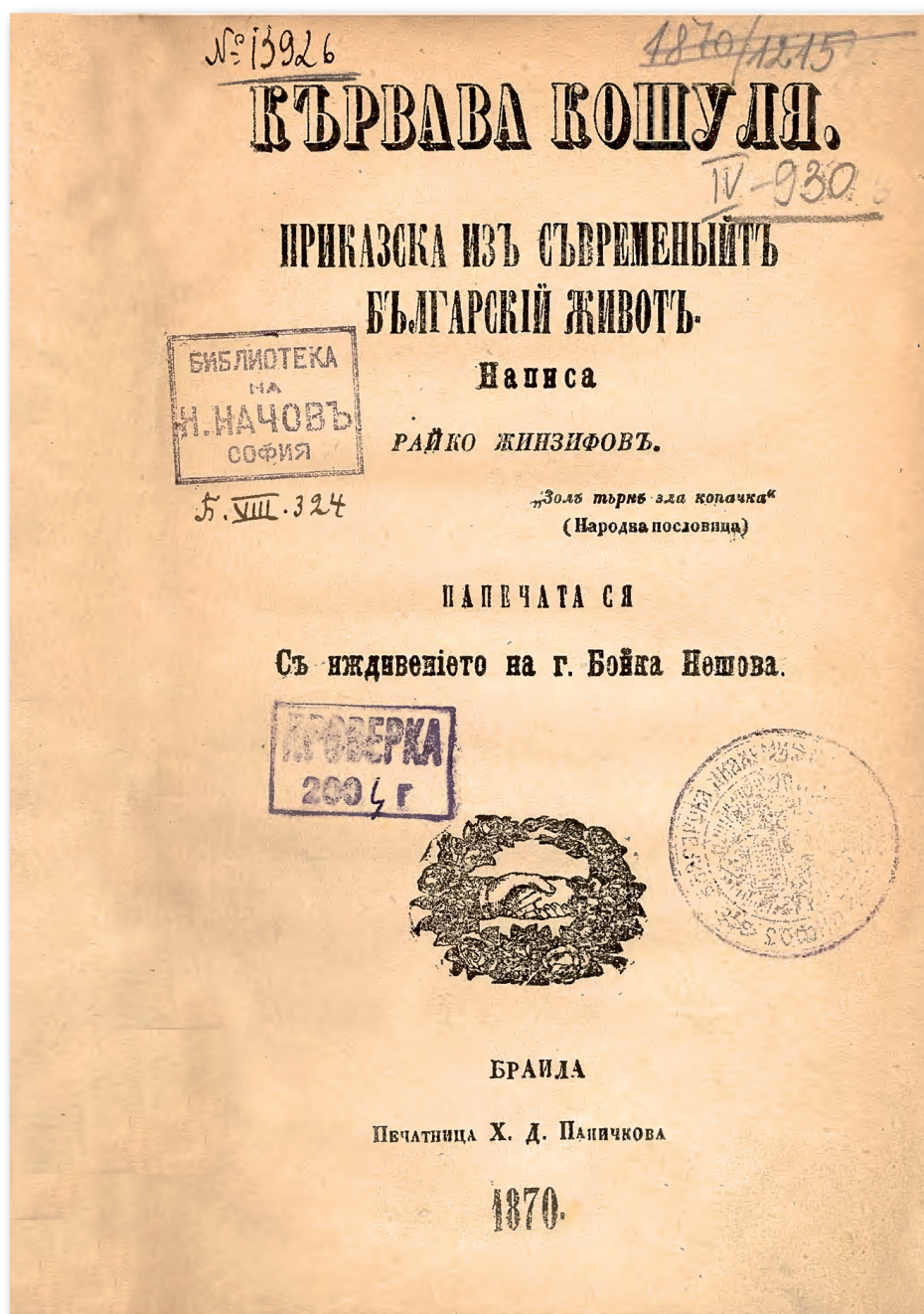
Издаателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

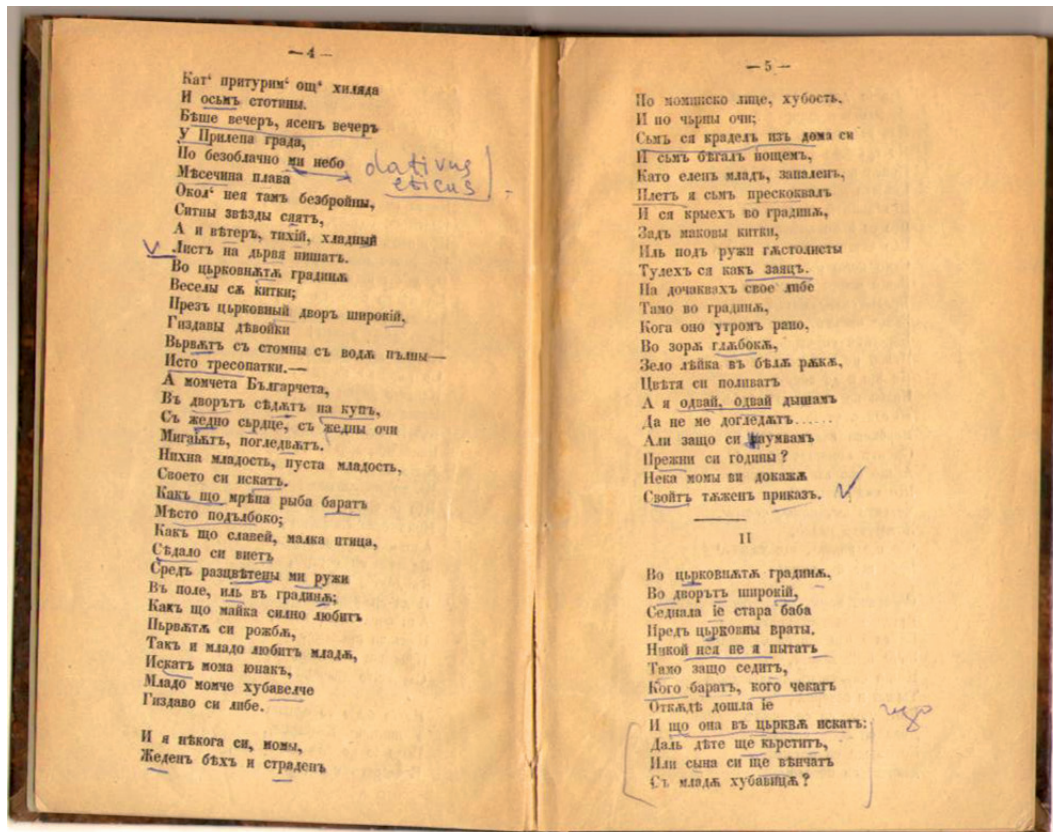
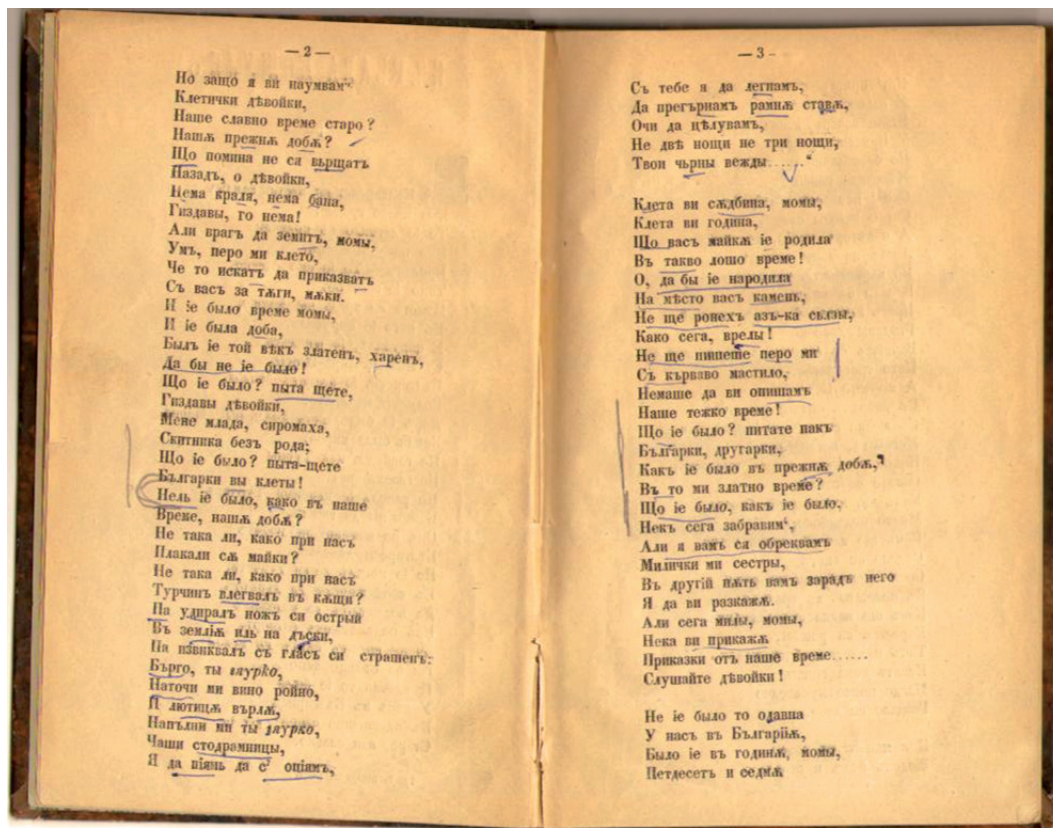

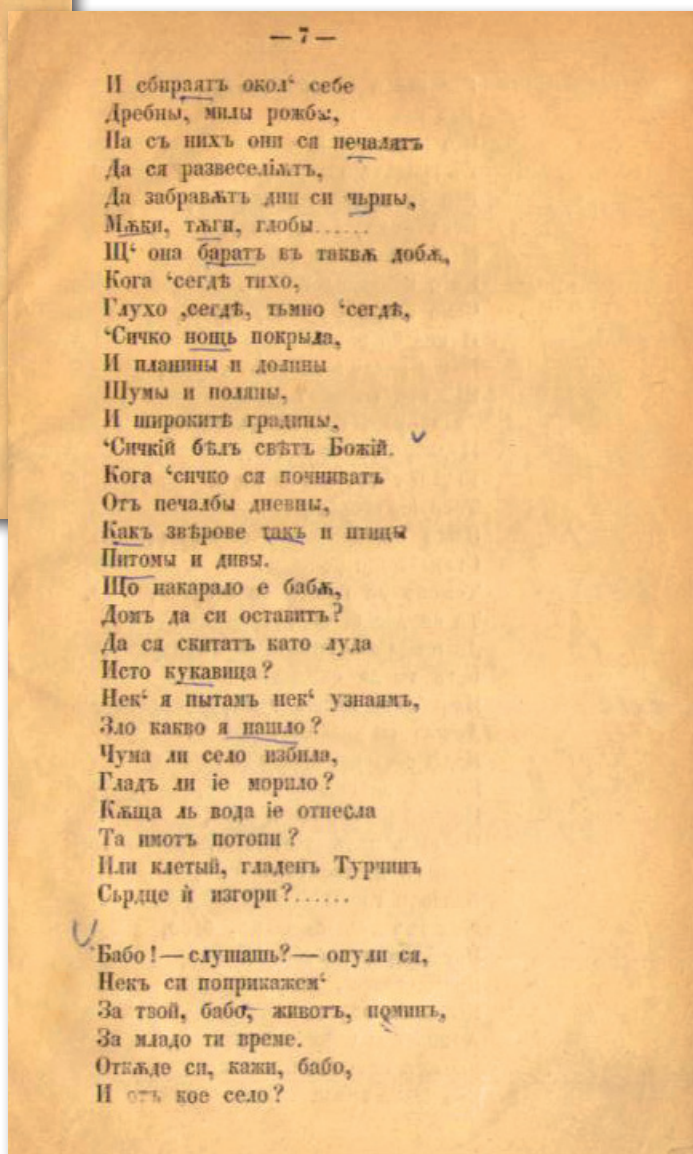
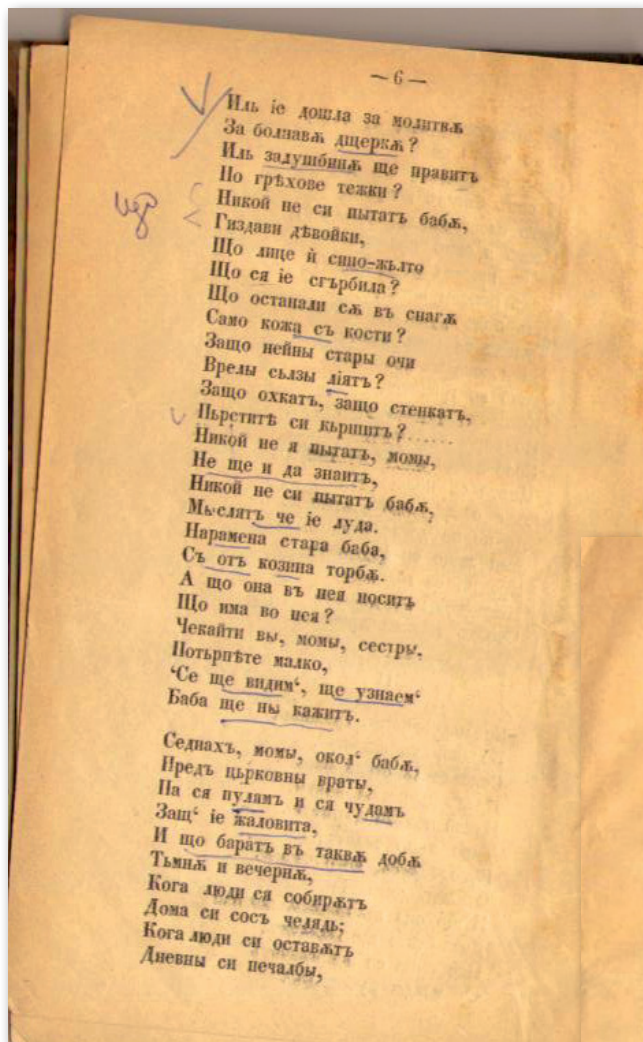
АРХИВИТЕ НА БАН

ИЗ ТВОРЧЕСТВОТО НА ВЪЗРОЖДЕНСКИ КНИЖОВНИЦИ,
РОДЕНИ В ЗЕМИТЕ НА ДН. РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА
МАКЕДОНИЯ, КОИТО НАРИЧАТ ЕЗИКА СИ „БЪЛГАРСКИ“

Продължение от кн. 4

Продължава в кн. 6

Милена Цанева

ИВАН ВАЗОВ И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО САМОСЪЗНАНИЕ

Иван Вазов
(1850 – 1921)

Навършиха се 170 години от рождението на Иван Вазов – писателят, когото още приживе нарекоха патриарх на българската литература. Епохалните исторически събития и промени, които изпъхват тези 170 години коригираха много оценки и прецениха много ценности. Но тяхната историческа дистанция за сетен път препотвърждава непоколебимото място на Вазовото художествено дело в нашето национално съзнание – като безсмъртна хранителница на историческата ни памет и неизчерпаем извор на патриотични вдъхновения, като неподвластно на времето духовно послание на миналото към бъдещето, на дедите към потомците и на българина към света.

Мястото и значението на Иван Вазов в българското литературноисторическо развитие е повече от изключително. Той поема на своите могъщи плещи, това, което би трябвало да бъде задача на

цяло едно литературно поколение, и създава жанрово разгърнатата и тематично многопосочна основа на следосвобожденската ни литература. Основа, в която можем да открием началото, зачатъка или отделни елементи на почти всички основни насоки и явления в българския литературен живот до края на Първата световна война. Всъщност метафоричната титла патриарх на българската литература определя литературноисторическото място и значение на Вазов с почти терминологична точност.

Но Вазов далеч не е само литературна история. В представителната си част неговите произведения продължават да бъдат един жив художествен фактор, през чиято школа и патриотично възпитание минава всяко ново поколение български граждани, и от които има какво да научи всяко ново поколение български писатели.

Вазов е първият професионален писател в българската културна история, първият, който превръща литературната дейност в свое единствено призвание и съдба. Но, от друга страна, той запазва подчертано гражданското самосъзнание на нашите писатели възрожденци, за които литературата бе преди всичко още един начин да служат на своя народ. И за него тя бе преди всичко висока обществена мисия, изпълнение на патриотичния и социален дълг. Вазов е „народен поет“ и в идейния, и в естетическия смисъл на това понятие. Както се изразява в известното си стихотворение „Поету“, в поезията той вижда не песен на чучулига, а камбанен звън – вестител на народната скръб или радост. Той е сълял поетичния си живот с битието на народа, изстрадва съдбините му като лична участ.

От историческото навечерие на Априлското въстание, когато „новонагласената гусла“ на младия автор прогласява решимостта му да бъде певец на народните страдания и борби, до излязлата след националната катастрофа от Първата световна война негова последна стихосбирка „Не ще загине!“ – през целия си творчески живот Вазов е наистина „жива история“ на България.

Върховите моменти в нейните исторически изпитания очертават и върховите моменти в неговия интензивен творчески живот. В художествения му свят ще намерим и поетическата географска карта на българската земя, и нейния половинвековен исторически летопис, и социално-битовата панора-

ма на пет десетилетия, и разгърнатата народопсихологическа характеристика на българина от този период. Творчеството му е истинско „българознание“. То има една върховна свръхзадача – да покаже България на самата себе си и на света.

Вазов е изразител и същевременно фактор на основните исторически задачи на националното ни Възраждане. Неоченими са неговите заслуги за самосъзнанието/и самопознанието на българина. Той утвърждава и формира ония основни първични образи, в които ние мислим „българското“, представяме си „родното“. Като земя, като език, като история и душевност. Той вдъхна непреходна поетична сила на изградената сред робски унижения възрожденска представа за българската земя като „земята-рай“, най-красивата на този свят, надарената с всички природни блага и добрини. Той обкръжи поетически българския език с ореола на сакралност и прие като съкровена задача на своя живот да разкрие неговите непознати още възможности на гъвкаво оръдие на мисълта – „ту арфа звънлива, ту меч на майстор художник в ръцете“, Вазов не само съхрани спомена за една историческа епоха, но и създаде цяла редица основни образи и метафори, чрез които ние осъзнаваме Българското възраждане, националноосвободителните борби и Априлското въстание като поредица от звездни мигове в нашата история от Паисий до опълченците на Шипка. Той е писателят, който със своята страстна апология на България, българското и българина поиска да превърне националното ни самосъзнание и в национално самочувствие. Като художник за него не бе достатъчно да изброи човешкото величие на простата селска жена, опитала се да спаси ранения въстаник, за него бе нужно тя непременно да се възприеме като „една българка“, както гласи заглавието на известния разказ. Ето това са българската душа и характер – е внушението на най-светлите образи в неговия художествен свят.

Много горчиви истини посочи на своята съвременност Вазовото неподкупно перо. Но във всяко време той съумяваше да открие светлинките на човешкото и на българското. И да намери опора за своя несломим национален оптимизъм. Когато следосвободенското време превърна епопеята на героите в епопея на „забравените“ и на мястото на простодушните чичовци и дръзки хъшове застава „практическият човек“ на новото време – време на „тесни чела и широко разтворени джобове“ – художникът обръща поглед към неизследваните глбини на народната маса и открива там неизвестния „тъмен герой“. Един специфичен вазовски вариант на класическия образ на „малкия човек“ – малък по своето социално положение и необразованост, но фактически твърде голям в своята човешка и гражданска същност. Когато огорченията от недръзите на следосвободенската действителност започват да обагрят изображенията му в твърде мрачен тон

и стихът му врязва в съзнанието на обществото своето протестно „Елате ни вижте!“, неговото повествование създава един сляп, изхвърлен от течението на съвременния живот старец, само за да въплъти в него чистата радост от свободата на България. Сред общия критико-изобличителен тон на тогавашната българска литература Вазовият Дядо Йоцо приветства от скалата напредъка на младата българска държава. И зад него всъщност застава и самият автор – въпреки казаното за „разочарованията на нас живите, които гледаме“.

Вазов е писател, който мисли преди всичко в народностни категории, основната му гледна точка са колективните национални ценности. Творчеството му поставя същностни проблеми на националното битие, отразява съдбовни за народа ни исторически събития и процеси, рисува широки картини на българското общество, изразява характера, мировъзрението, погледа на българина за света. И всичко това превръща автора на „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“, „Чичовци“ и „Под игото“ в нещо повече от литература – в духовен стожер на чувството за национална общност, за това, което обединява българите от различни времена и социални слоеве.

Не че писателят реалист не показваше социалната детерминираност на човешките образи и съдби. Не че не виждаше и не изтъкваше разминаванията между народ и властници, различията между бедни и богати. Но над всички обществени различия и противоречия той – категорично и неизменно – поставяше нещо по-голямо и възвишено – онези общонационални корени, традиции и идеали, които обединяват превратностите на историята и пъстротата на обществото в единно понятие – България.

И няма нищо чудно в обстоятелството, че певецът на българските тъги и възторзи продължава да заема централно място в българския духовен живот дори и тогава, когато отдавна е престанал да бъде водеща фигура в литературния ни развой. Защото смисълът и значението на неговото творческо дело излизат извън тесните рамки на чисто литературните категории.

В деня, когато София узнава за фаталните за нас условия на подписания Ньойски договор, покрусените тълпи се отправят не към Двореца и не към Министерския съвет, а към дома на Вазов. В техните очи народният поет е единственият, с когото могат да споделят общонародната скръб. Същият дълбоко национален смисъл има и изключително тържественият и всенароден характер, който придобива честването на Вазовата седемдесетгодишнина през 1920 г.

Още приживе Вазов се превръща в символ на общонационалните ценности и това обуславя динамиката на неговия следсмъртен живот. След всяко изостряне на политическите конфронтации в обществото и естетическите противопоставяния в литературата по правило е следвало едно „въз-

връщане към Вазов“ – като към духовен стожер на чувството за национална общност, като към традиционен и сигурен път, по който утвърждаваме своята национална идентичност.

И иска ми се да вярвам, че сред неизживените още политически конфронтации, които раздират и

нашето съвремие, ще се вслушаме в незаглъхвания призивен глас на народния поет, който ни напомня, че сме преди всичко българи, че сме народ, който е дал нещо на света и има всички основания и за национално самочувствие, и за национален оптимизъм.

Николай К. Витанов

75 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА АКАДЕМИК СТЕФАН ДОДУНЕКОВ

*Срещу заобикалящата ни посредственост
може да се борим само с професионализъм.*

Акад. Стефан Додунеков

Академик Стефан Додунеков
(1945 – 2012)

Академик Стефан Манев Додунеков е роден в учителско семейство на 5 септември 1945 г. в гр. Килифарево, окръг Велико Търново. Голямата война е приключила и спокойствието, което постепенно се установява в Централна България, предразполага към детски и юношески години, посветени на учение и мечти. Много млади хора тогава решават да посветят живота си на науката и това състояние на нещата продължава до 80-те години на миналия век. В този период израства и Стефан Додунеков. Математическите му способности се проявяват рано, тъй като в началното училище учи в смесена паралелка, където заедно учат деца от първи до четвърти клас. Училището е в село Водолей, близо до Велико Търново, и малкият Стефан е този, който решава задачите по математика на батковците. Гимназиалното му образование продължава във Велико Търново, където се оформя желанието му да стане математик и това го води

в Софийския университет, където завършва специалност „Математика“ през 1968 г. Следват няколко години (до 1972 г.), през които Стефан Додунеков работи в Териториалния изчислителен център във Велико Търново – спретната малка сграда, намираща се срещу Окръжната болница. Там бързо оценяват способностите му и скоро той става ръководител на отдел „Програмиране“ в Центъра. Тук Стефан Додунеков формира характерния си стил на работа, водещ до практически резултати, който впоследствие има важно значение за развитието на българската математика. През 1972 г. постъпва на работа като асистент във Факултета по математика и информатика на Софийския университет, защитава кандидатска дисертация през 1975 г., а през 1976 г. оглавява екипа за извънкласна работа по математика към Единния център по математика и механика. През 1981 г. Стефан Додунеков преминава на работа в Института по математика и информатика (ИМИ) при БАН като старши научен сътрудник втора степен (доцент). Там защитава дисертация за научната степен „доктор на математическите науки“ през 1986 г., а през 1990 г. е избран за професор. Интересно е, че през 1988 г. организира група на ИМИ–БАН във Велико Търново под формата на Лаборатория по приложна математика и информатика, която функционира и до днес. През 1999 г. проф. Додунеков става директор на Института по математика и информатика при БАН. През 2004 г. е избран за член-кореспондент на БАН, а през 2008 г. – за академик на БАН. На 11 юни 2012 г. е избран за председател на БАН. Внезапната смърт на акад. Додунеков на 5 август 2012 г. му попречи да реализира амбициозната си програма за развитие на Българската академия на науките. Академията, българската математика и българската наука загубиха много от тази преждевременна кончина на един човек с голям практически опит и визия, простираща се далеко в бъдещето.

Практическият опит на акад. Додунеков в успешно ръководство на организации продължава

и след времето в Териториалния изчислителен център във Велико Търново. От 1991 до 2012 г. е председател на Управителния съвет на Съюза на математиците в България (СМБ). В рамките на трите си мандата успешно адаптира Съюза към условията на пазарната икономика и допринася за укрепването и развитието му. Един допълнителен резултат от тази административна дейност е възрождането на Балканския математически съюз като Математическото общество на Югоизточна Европа (MASSEE), на което Стефан Додунеков е съосновател и президент в два последователни мандата. Голям е приносът му за успешния преход на Института по математика и информатика – БАН през трудните първи 20 години след 1989 г. и за укрепването и развитието на института. През годините, през които е директор на ИМИ–БАН, Додунеков успява да запази фундаменталните изследвания в института, същевременно редуцирайки броя на секциите в него, разширява международните връзки на основата и на членството си и ръководните си позиции в международни организации (Съюз на математиците в България, American Mathematical Society, IEEE Information Theory Society, Combinatorial Society of China, Mathematical Society of Southeastern Europe, Mathematical Association of America, 2005) и на многобройните лекции в чуждестранни университети и доклади на международни конференции. Работи доста години в полза на образованието по математика (автор е на 12 учебника и учебни пособия за средните училища). Акад. Додунеков повишава ролята на ИМИ в образованието по математика и информатика, информационни технологии и математическа лингвистика в страната чрез ежегодна работа с учители и подготовка на ученици за състезания и олимпиади на национално ниво по математика, по информатика и по математическа лингвистика, научно обслужване дейностите на Ученическият институт по математика и информатика (УЧИМИ). Тази дейност има силно положително влияние върху имиджа на ИМИ както на национално, така и на международно равнище. Не на последно място следва да се отбележат усилията на акад. Додунеков за развитие на човешкия потенциал на ИМИ и за превръщането на този потенциал в стабилизиращ фактор за функционирането на редица университети в страната. Принципът му „вместо да критикуваш другите, хвали себе си“ се прояви като работещ и насочи енергията на учениците към получаване на собствени резултати, които да бъдат (и биваха) оценени по достойнство. Ръководил е 15 докторанти, от които 7 са защитили в България и 8 – в чужбина. Активно е и участието му в дейността на ВАК, където е бил заместник-председател на Комисията по математически науки и в комисии на МОН за разработване на програмите по математика за средните училища, където е бил председател. В допълнение акад. Додунеков е бил като член, а множество пъти и председател, на научни и програмни комитети на множество научни

конференции и конгреси. Чел е лекции във Факултета по математика и информатика на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Югозападния университет „Неофит Рилски“, Бургаския свободен университет. Чел е лекции по теория на кодирането в Германия, Холандия, Швеция и е изнасял научни доклади по алгебрична теория на кодирането в общо 37 университета и научни институти в 10 страни като например университетите в Линкьопинг, Гьотеборг, Улм и Делфт.

Научната дейност на Стефан Додунеков е в областта на алгебрата, теорията на кодирането – теория на оптималните линейни кодове, радиус на покритите линейни кодове, кодове с малък дефект, кодове в Евклидови пространства, алгоритми за декодиране на линейни кодове, предаване и защита на данните. Автор е на над 120 научни труда, 3 книги, 12 учебника и учебни пособия. Научните му резултати са цитирани повече от 600 пъти. Академик Додунеков е бил главен редактор на основаното от него списание „Serdica Journal of Computing“, издание на ИМИ–БАН. Бил е член на редколегиата на списанията *Mathematica Balkanica*, *International Journal of Information Technologies and Knowledge*, *Asian-European Journal of Mathematics*.

Сред научните постижения на акад. Додунеков отбелязваме работите му по оптимални линейни кодове, които са свързани с възможните параметри и някои основни свойства на оптималните линейни кодове спрямо някои от познатите граници. Тези работи водят до пълна класификация на бинарните линейни оптимални кодове с размерност най-много 7 (изследванията са продължени и днес са налични резултати и за кодове с размерности 8 и 9). Отбелязваме и теоремата за обобщаването на границата на Греу-Ранкин за q -арни кодове и за пораждащите матрици за Грийсмъррови кодове. Нека споменем и работите на Додунеков по алгоритми за декодиране на линейни кодове. Съавтор е на алгоритъм за декодиране на кодове от семейството на кодове на Цетенберг и описаната процедура, и първата процедура, водеща до пълно декодиране на кодове на Цетенберг. Идеите, използвани в процеса на работата върху кодовете на Цетенберг, са приложени по-нататък за декодиране на троичния код на Голей и на кодовете на Гашков–Сиделников.

Акад. Додунеков е създател на школа в областта на алгебричната и комбинаторна теория на кодирането, която функционира и днес и в дейностите ѝ са въвлечени десетки учени. На негово име е кръстен площад в родния му град Килифарево (2013), както и връх (*Додунеков връх*) в Антарктика за подкрепата му в българските антарктически топографски проучвания и картография. Има и награда на ЦК на ДКМС за подготовка на кадри за математически олимпиади.

Познавах акад. Додунеков по линия на административната дейност – като млад заместник-дирек-

тор на съседен институт често ми се налагаше да провеждам разговори с него и да черпя от богатия му административен опит. За мен той ще остане като по-възрастен колега с богат научен и административен опит, винаги готов да даде ценен съвет

на по-младите и да ги ориентира в българската административна и междуличностна джунгла. Академик Додунеков има своя принос за научните и административните успехи на много български учени. За което сме му дълбоко благодарни.

Веселин Найденов

90 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА АКАД. ДЕЧКО ПАВЛОВ – ЖИВОТ, ОТДАДЕН НА НАУКАТА

Акад. Дечко Павлов
(1930 – 2017)

Дечко Павлов е роден на 9 септември 1930 г. в с. Шипка в семейството на родолюбиви учители. Възпитаван в любов към знанието и труда, той получава началното и прогимназиалното си образование в местното училище. По-нататъшното си образование продължава в Казанлъшката мъжка гимназия, което завършва с отличие през 1948 г. и веднага след това е приет за студент по индустриална химия в Държавната политехника в София. Пет години по-късно, вече като дипломиран инженер химик, заема длъжността асистент в Катедрата по физикохимия на новосформирания Висш химикотехнологичен институт – ВХТИ (дн. ХТМУ) в София. Научната кариера на Дечко Павлов започва под ръководството на акад. Стефан Христов, с когото изследват свръхнапрежението на отделянето на водород върху кобалтови електроди. Заедно с колежката си асистент Светла Райчева (впоследствие професор и ректор на ВХТИ), разработват технология за производство на контактни медни покрития с повишена износоустойчивост за приложение в печатарската промишленост.

В началото на 1961 г. акад. Ростислав Каишев, директор на Института по физикохимия при БАН, привлича Дечко Павлов на работа в института като научен сътрудник. През същата година по препоръка на Международната агенция за атомна енергия, Павлов е изпратен на едногодишна специализация в лабораторията „Мария и Пиер Кюри“, към Радиевия институт в Париж. Изследователският му талант, усърдието и самодисциплината му впечатляват силно ръководителя на лабораторията

проф. Хайсински. Той му препоръчва да се насочи към изучаване на сложните анодни процеси в оловните акумулатори. Дечко Павлов приема този съвет и насочва своите научни интереси в посока на изследвания на оловните акумулатори.

Дечко Павлов заедно с проф. Евгени Будевски, имат главната заслуга за създаването на Централната лаборатория по електрохимични източници на ток – ЦЛЕХИТ (дн. Институт по електрохимия и енергийни системи „Акад. Евгени Будевски“ – ИЕЕС) при БАН в края на 1966 и началото на 1967 г. През периода 1974 – 1994 г. Дечко Павлов е заместник-директор на ЦЛЕХИТ. Научната му кариера през годините се развива, като през 1989 г. е избран за член-кореспондент на БАН, а за академик на БАН – през 1997 г.

Още от основаването на ЦЛЕХИТ, Павлов поема задачата за създаването на Секция по електрохимия на оловните акумулатори, която ръководи повече от 50 години. Той остава неин стожер до края на своя жизнен път. С проникателния си ум, трудолюбие, огромно търпение и организаторски умения, извежда ръководения от него колектив до нивото на световно призната научна школа по оловни акумулатори. Изучава и разкрива процесите, които протичат при производството на плочите (електродите) на оловния акумулатор; работи по определяне структурите на активните маси на електродите, установяването на електрохимичните процеси, които протичат при заряд и разряд на олово, двуоксидните електроди на акумулатора; разкриване механизма на процесите при отделяне на кислород на оловно двуоксидния электрод; разработва нови рецепти за производство на отрицателни електроди и AGM сепаратори; изследва термичните ефекти при работата на оловния акумулатор със стъклена вата и предпазен клапан; изследва електрохимичните системи и свойства на олово-въгленовия электрод в оловните акумулатори и др. Всички тези теми са част от изследователската и приложната работа, по които работи през годините акад. Дечко Павлов заедно със своя екип, и по които са постигнати забележителни резултати.

Броят на научните публикации, на които акад. Павлов е автор или съавтор, надхвърля 250, като четири са собствени монографии, а три са раздели

в монографични книги. Има издадени и близо 40 изобретения и патенти. Трудовете му са широко цитирани в международната научна литература. До края на 2019 г. забелязаните цитати от чуждестранни автори наброяват над 5600. Книгата му „Lead-Acid Batteries Science and Technology“, публикувана от издателство Elsevier в две издания – през 2011 и 2017 г., е призната от много експерти като „Библия“ на оловните акумулатори. Издадена е и в превод на китайски език през 2015 г.

През 1980 г. акад. Дечко Павлов е удостоен с наградата от Австралийското федерално министерство на образованието и науката, по чиято покана чете лекции в продължение на два месеца в Аделаида и Мелбърн. Следват покани от Бразилия, Великобритания, Германия, Индонезия, Индия, Китай, Корея, Перу, САЩ, Япония и много други. Като лидер сред изследователите от няколко поколения, акад. Павлов предава своите знания и опит чрез лекционни курсове върху технологията на производство на оловните акумулатори.

Стремежът на акад. Павлов да разработва научноизследователски проекти с практико-приложна насоченост е водещ за него през цялата му кариера. В годините на социалистическото управление на България, екипът му работи в тясно сътрудничество с основните четири завода в България, които са главни доставчици на оловни акумулатори за страните от източния блок, в т.ч. и крупните заводи ВАЗ в бившия СССР и „Балканкар“ в България. С настъпването на прехода към пазарна икономика акад. Павлов усилено търси финансова подкрепа от производствени предприятия и международни организации извън България, за да може да поддържа дейността на ръководената от него секция при условията на слабо бюджетно финансиране. Още в началото на 1991 г. той сключва двугодишен договор с научния център на компанията „Varta“ в Келхайм (Германия), за решаване на технологичен проблем. Следват редица успешно реализирани проекти, в които българската група учени доказва своя висок научен потенциал и професионализъм и става желан и търсен партньор за извършване на научноизследователска и развойна дейност. На знанията и уменията на екипа от секцията се доверяват водещи фирми, като *Japan Storage Batteries*, *Exide Technologies*, *Chloride Motive Power*, *Trojan Batteries*, *AMCO/Tafe Batteries*, *Banner*, *Hitachi Chemical*, *Cabot Corporation* и много други. Под ръководството на акад. Павлов са печелени и изпълнявани много проекти на Международния консорциум за усъвършенстване на оловните акумулатори (ALABC, САЩ), проекти по рамкови програми на Европейския съюз и на други международни организации. Акумулаторните заводи в България се оповават и непрекъснато получават научна и методична помощ за усъвършенстване на тяхното производство от учените от създадената от акад. Павлов Секция по електрохимия на оловните акумулатори към ИЕЕС–БАН.

Емблематични за колектива на проф. Дечко Павлов (както обичайно го наричат по света), са и

Международните конференции по оловни акумулатори – LABAT, на които той е инициатор и председател на организационния комитет. Още първото издание, организирано през лятото на 1989 г., привлича стотици участници от всички континенти. Оттогава насам конференцията LABAT се свиква на всеки три години и не престава да бъде интригуващ форум за водещи учени, експерти и технолози в областта на оловните акумулатори. През 1989 г. по предложение на акад. Павлов се учредява и наградата „Гастон Плантэ медал“, с която БАН удостоява учени и експерти със значителен принос в развитието на науката и практиката на оловните акумулатори.

Акад. Дечко Павлов е бил дългогодишен член на редакционната колегия на *Journal of Power Sources*, Elsevier – списанието с най-висок рейтинг в областта на електрохимията. Бил е и член на редколегиите на *Comptes rendus de l'Académie bulgare des Sciences* (Доклади на БАН) – България; *Journal of Chemical Technology and Metallurgy* на ХТМУ – България, *Electrical Power Sources* – Югославия, *Электрохимическая Энергетика* – Русия, *Bulletin of Electrochemistry* – Индия. Значителен принос към науката са и многобройните му рецензии на статии в редица международни научни списания.

Бил е постоянен член на Електрохимичното дружество на САЩ (ECS), на Международното а/б общество на Австралия, на Международното електрохимично дружество (ISE), на Научния институт по батерии на Япония (ITE), на Американското химическо дружество (ACS) и др.

Признание за необикновения му принос към науката са множеството награди, с които той е удостоен: медал „Кирил и Методий“ II ст. (1976 г.), България; награда от Федералното министерство на образованието на Австралия (1980 г.); награда от Американското електрохимично дружество (1984 г.); Димитровска награда за наука (1986 г.), „Гастон Плантэ медал“ (1994 г.); Международна културна диплома за заслуги, ABIRA, САЩ (1995 г.); Почетен знак „Марин Дринов“ на лента на БАН (2006 г.); Международна награда за постижения в изследването на оловото, ILA, Великобритания (2010 г.); доктор хонорис кауза на ХТМУ – София, България (2012 г.); специалната награда за наука „ПИТАГОР-2013“ на Министерство на образованието и науката на Р България за цялостен принос за развитие на науката в България (2013 г.); наградата за наука на сдружение „България си ти“ (2014 г.); наградата за цялостен принос на NAATBatt International association, САЩ (2016 г.); наградата за цялостен принос на India Lead Zinc Development Association – ILZDA, Индия (2016 г.).

Акад. Дечко Павлов напусна този свят на 25 август 2017 г., борейки се с усложнения след тежка сърдечна операция, но остави след себе си незалязваща светла диря.

Със своята безгранична отдаденост на науката и дълбока човечност, той ни остави вдъхновяващ урок по достойнство!

ПРЕДСТАВЯМЕ ВИ

Александър Тасев

70 ГОДИНИ ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Институтът за икономически изследвания през 2019 г. навърши 70 години. Тази годишнина съвпада с юбилея на Българската академия на науките – 150 години български национален духовен център, който е създаден с основаването на Българското книжовно дружество през 1869 г. Заедно с признаването, една година по-късно, на Българската екзархия, те са достоен завършек на националното духовно възраждане, започнало от Паисий Хилендарски. Първият председател на Българското книжовно дружество проф. Марин Дринов и неговите членове, изтъкнати български възрожденци като Васил Друмев, Драган Цанков и много други, са участници в първото Велико народно събрание във Велико Търново и в написването на първата българска Конституция, с която България се утвърждава на политическата карта на Европа. В ранната и възходяща история на Третата българска държава своя принос дават като министър-председатели Васил Друмев и Иван Гешов.

Не бива да забравяме, че както духовното израстване и консолидиране на един народ го превръща в нация със собствена държавност, така и погубването на духовните постижения на една нация, водят до изчезването ѝ от политическата карта на света. Българското общество все още не дооценява, че съществуването, развитието и постигнатите успехи в продължение на 150 години от българския национален духовен център, в лицето на Българската академия на науките, са огромният залог за успешното бъдеще на българската нация. Наше задължение е да променим тази обществена нагласа.

Един национален, духовен и научен център, каквато е Българската академия на науките, е изпълнен с многообразие от духовни ценности и знания, които се материализират чрез нейните институти. Икономическият институт, който е създаден през 1949 г., е един от първите институти и е продължител на традициите на основаното през 1929 г. – Дружество на икономистите-академици.

Негов пръв директор е акад. Иван Стефанов. Директори са били също акад. Жак Натан, акад. Евгени Каменов, чл.-кор. Тодор Владигеров, чл.-кор. Кръстьо Добрев, проф. Кирил Киряков, проф.

Александър Димитров, проф. Гарабед Минасян и проф. Митко Димитров. В института са работили и редица изтъкнати учени икономисти – акад. Евгени Матеев, проф. Асен Чакалов, проф. Петър Шапкарев, проф. Добри Брадикилов и много други.

Научноизследователската проблематика и организационната структура на института са се променяли във времето съобразно потребностите на развитието на науката и общественостопанската практика. През всичките години от създаването си както преди 1989 г., така и след това институтът е отстоявал свои виждания, които са били плод на обективна оценка на икономическите процеси в България и невинаги са съвпадали с възгледите на управляващите.

През последните десетилетия дейността на Института за икономически изследвания при БАН е подчинена на мисията – **да подпомага икономическото развитие и успешната интеграция на България в ЕС, чрез научни изследвания, оценки и предложения за икономическата политика на държавата, както и чрез обучение на учени и специалисти, които да получат висока квалификация и международно признание.** През последните управленски мандати институтът има следните по-важни постижения:

- През 2009 г. БАН и нейните институти бяха оценени от международна експертна комисия на Европейската научна фондация (ESF) и Европейската федерация на академиите на науките (ALLEA). Институтът получи много добра оценка (BAA) за цялостната си дейност, която беше сред най-високите, дадени в обществените науки. Особено значима е оценката А, получена за перспективите относно бъдещото развитие на Института. Това позволява той да се развива като национално отговорна и независима институция, даваща компетентни експертни оценки и препоръки за икономическото развитие на страната.

- Съгласно Доклада на експертната комисия на МОН, за наблюдение, оценка и анализ на научноизследователската дейност, осъществявана от научните организации и висшите училища за

ПРЕДСТАВЯМЕ ВИ

2016 г., Институтът за икономически изследвания е класиран, заедно с още 6 института на Българската академия на науките, на първо място в група 1 – елит. В националното класиране на научните организации и факултети на висшите училища в научна област икономически науки (включително науки за бизнеса) е единствен на първо място в група 1.

- През последните години според класацията на RePec за публикации и цитирания Институтът е сред първите 10 % от водещите институти в света, регистрирани в международната база данни. По тази класация Институтът за икономически изследвания при БАН е на водещо място в България. Около половината от първите 25 % цитирани автори от България в RePec са от Института за икономически изследвания.

- Постигна се по-тясно обвързване на темите на научноизследователските проекти с приоритетите на страната и на икономическата наука. Осъществени са национално значими проекти, организирани от Института и изпълнени с участието на представители и на други институции.

След издаването през 2005 г. на първата съвременна „Икономическа енциклопедия“, в следващите години бяха завършени два доклада по поръчка на президента на Републиката – „Стратегия за ускорено икономическо развитие на България“ (2007 г.) и „Световната финансово-икономическа криза и България“ (2009 г.).

През 2014 г. са изпълнени проекти, поръчани от Министерския съвет, отнасящи се до проблемите на деиндустриализацията и реиндустриализацията, и задължнялостта на фирмите в България.

В края на 2015 г. беше приключен възложеният от заместник министър-председателя и министър на труда и социалната политика на Република България доклад на тема „Цели, приоритети и политики за изпълнение на стратегията за демографско развитие на Република България“.

През 2017 и 2018 г. Институтът участва в разработката на възложения на БАН от правителството, проект „Мерки за преодоляване на демографската криза в Р България“.

В решение на МС от 15.12.2016 г. е поставен въпросът, какви са възможностите за реализация на активите на АЕЦ „Белене“, който изисква комплексна оценка на редица фактори, от които зависи електропотреблението и електропроизводството. Във връзка с това решение на МС, на 30.01.2017 г. беше подписан договор между Български енергиен холдинг ЕАД и БАН за разработване на Национална стратегия в областта на енергетиката с фокус върху електроенергетиката и с визия до 2050 г.

Възложеният от правителството проект с национална значимост е най-мощният в периода след 1989 г. и беше изпълнен успешно. В него участваха над 50 учени и експерти. Над 80 % от дейността по проекта е изпълнена от БАН с участието на следните институти:

Водещ институт – Институт за икономически изследвания

Участващи институти:

Институт по електрохимия и енергийни системи
„Акад. Евгени Будевски“

Институт за изследване на населението и човека

Национален институт по метеорология и хидрология

Централна лаборатория по слънчева енергия и нови енергийни източници

Институт по металознание, съоръжения и технологии с Център по хидро- и аеродинамика
„Акад. Ангел Балевски“

Институт по инженерна химия.

От 2012 г. се възстанови традиционният годишен доклад на Института – „Икономическо развитие и политики в България“, който се представя всяка пролет на българската общественост чрез БТА. Трябва да се гордеем, че сме единствената институция в България, която прави цялостен анализ на икономиката на страната за всяка изминала година и прави тригодишна прогноза за развитието ѝ. И отново в този Доклад Институтът продължава да спазва своите изисквания за обективност и полезност към българското общество. Това невинно се харесва на управляващите. Но обективността и полезността към обществото са част от духовните ценности на Българската академия на науките и аз съм убеден, че ние и за в бъдеще ще ги отстояваме.

Представянето на резултатите от нашите научноприложни проекти с обществена значимост, предизвикват все по-засилен интерес и се отразяват широко от електронните и печатни медии.

В института са работили и продължават да работят колеги, които със своя експертен потенциал са били в управлението на държавата на най-високо ниво. Искам да подчертая, че дори и без да се връщам назад, към днешна дата, Институтът се ползва от големия експертен опит на хора, които са съчетали науката и практиката, заемайки длъжностите вицепремиери на България, министри, зам.-министри и депутати. Откакто е създаден Института, трима наши колеги са заемали длъжността управител на Българската народна банка.

Наши учени са работили и в МВФ, Световната банка, ЮНЕСКО и ЮНИДО.

Учени от Института са представители на БАН в: Националния съвет към министъра на икономиката; Консултативен съвет към министъра на регионалното развитие; Комитет за наблюдение на програмата за сътрудничество ИНТЕРЕК, Гърция–България 2014 – 2020 г.; Междуведомствена работна група по демографските въпроси на Министерството на труда и социалната политика; Междуведомствена работна група по картиране и оценка на екосистемните услуги към МОСВ и др.

В началото на 2019 г. с решение на Министерския съвет Институтът за икономически изследвания при БАН е определен за партньор на Глобалния партньорски център на инициативата „17 + 1“.

Не на последно място, трябва да отбележа и програмите за обучение на магистри и докторанти. Институтът постигна голям успех в дългогодишните съвместни магистърски програми (продължили повече от 10 години) с висшите училища, като ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Тракийския университет в Стара Загора и Варненския свободен университет, които приключиха в предходните няколко години.

Институтът поддържа и продължава да има акредитация за 7 докторски програми.

По отношение на издателската си дейност, със своите две специализирани списания, Институтът има водеща позиция сред икономическите издания в България.

Списание „**Икономически изследвания**“ е единственото в страната списание с импакт ранг в областта на икономиката – SJR рейтинг на SCOPUS и в общата класация за икономическите науки е достигнало Q2. Списанието е международно и се публикува на английски език.

Другото списание „**Икономическа мисъл**“ е наследник на сп. „Стопанска мисъл“, основано през 1929 г. като научен орган на Дружеството на българските икономисти-академици, и е най-старото икономическо списание в България. От 2018 г. списанието е индексирено в ERIH PLUS.

През последните години много силно се активира международната дейност на Института.

Сключиха се множество договори за съвместно научноизследователско сътрудничество със съответните институти от национални академии и висши учебни заведения в: Полша, Румъния, Словакия, Украйна, Македония, Сърбия, Италия, Р Корея, Виетнам, Китай и др.

Още много може да се напише за дейността и постиженията на Института за икономически изследвания при БАН, но и казаното накратко дотук е достатъчно, за да се представят неговите възможности и да се разбере ползността му за българското общество. Институтът е удостоен с държавни и обществени отличия и награди, а неговите членове са награждавани за активна творческа дейност и за постижения в науката с ордени „Стара планина“, „Св. св. Кирил и Методий“, Почетен знак на БАН „Проф. Марин Дринов“ на лента и др. Всички тези постижения биха били невъзможни без човешкия фактор, без различните поколения, които са работили и работят в Института от неговото създаване до ден днешен.

Тук искам да изкажа дълбокото си уважение и благодарност към нашите учители и по-възрастни колеги за създадените научни традиции в Института и за установените изисквания за обективност към анализа и резултатите на нашите изследвания. Надявам се, че нашето поколение ще предаде щафетата към следващото, което също така като нас ще бъде продължител на изградените научни традиции.

Благодаря на всички колеги, бивши и настоящи, за техните усилия, старание и всеотдайност, за изграждането на големия обществен авторитет на Института за икономически изследвания. Гордеем се с всички млади хора, които израснаха като личности в института и достойно заемат мястото си като учени и преподаватели.

В деня на 70-годишнината на нашия институт бяха поднесени най-искрени и сърдечни пожелания към всички учени и служители. Пожелахме си да сме живи и здрави и да продължим традициите, заложили в дейността и развитието на Института, и да съхраним духовните ценности, завещани от нашите предци, основали преди 150 години Българския национален духовен център, от който ние сме една малка, но стойностна част.

ИКОНОМИСТИТЕ НА БАН: АКО НЯМА ВТОРА ВЪЛНА, КРИЗАТА ЗА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ЩЕ БЪДЕ ПО-СКОРО КРАТКОСРОЧНА И СРЕДНО ДЪЛБОКА

Тази година фокусът в Годишния доклад за икономическо развитие и политики на България е посветен на реформите в пенсионната система.

Кризата за преобладаващата част от българската икономика ще бъде по-скоро краткосрочна – от 2 до 3 тримесечия, и средно дълбока – предвижда се реалният спад в икономическата активност на годишна база да е между 5 и 7 %. В случай, че няма нова вълна на разпространение на COVID-19 през есенно-зимния сезон, възстановяването ще започне в края на третото тримесечие и ще продължи през цялата следваща година, в края на която ще бъдат достигнати предкризисните нива. Реалният растеж ще започне от 2022 г. Това се казва в Годишния доклад за икономическо развитие и политики на България на Института за икономически изследвания при Българската академия на науките, който традиционно разглежда основните сектори на икономиката, финансовия и банков сектор, пазара на труда, структурните промени, и дава препоръки за подходящи политики в средносрочен план.

Докладът е съставен в 2 части, като първата съдържа аналитични изследвания на икономическата среда (външна и вътрешна), както и оценки и краткосрочни прогнози на най-важните променливи, включени в макроикономическия модел. Основният извод е, че до избухването на пандемията от новия коронавирус българската икономика се е развивала стабилно, макар и със скромни темпове на растеж, с бързо нарастване на заплатите и на заетостта, с устойчива финансова и банкова система и липса на макроикономически дисбаланси. Въвеждането на ограничителните мерки заради COVID-19 и налагането на т.нар. социално дистанциране обаче променят динамиката на икономическото развитие.

Въпреки че на този етап е рано за категорични мнения, икономистите на БАН правят няколко основни допускания, които могат да се променят до есента, когато ще бъде направена актуализация на сегашната прогноза в доклада.

Първото допускане е, че потенциалният БВП ще остане по-скоро нисък – около 2,5 – 3 % годишно както заради проблемите в пазара на труда, така и заради слабата инвестиционна активност. Противодействащ фактор ще бъде нарастването на общата факторна производителност на труда, която може да се очаква в резултат от ускоряването на автоматизацията и дигитализацията при заместването на много от човешките дейности в процеса

на производството, наложени от социалното дистанциране.

На второ място икономистите допускат, че кризата на пазара на труда във връзка с пандемията от COVID-19 не започва с традиционното закъснение спрямо икономическа или финансова криза, а ги изпреварва. Наблюдават се неблагоприятни структурни промени в заетостта, които ще имат негативни отражения върху икономическия растеж. Опитът от миналата криза след 2008 г. и вече предприети мерки за стабилизиране на заетостта позволяват да се предположи, че подобрение на показателите за заетост и безработица може да се очакват най-рано през 2022 г. За реализация на тези очаквания ще се разчита на облекчаване на обстановката в сектори като: туризъм, хотелиерство и ресторантьорство, търговия, строителство и транспорт, както и при възстановяване на поръчките на външнотърговските ни партньори и активизиране на вътрешното търсене.

Външната търговия, която вече бе загубила водещата си позиция по отношение на факторите на растежа, ще остане потисната, констатира учениците. Причините са свързани преди всичко с процесите на деглобализация и преструктурирането на веригите за доставка. Първоначалният шок ще бъде усетен по-бързо при обемите на износа, но бързо ще бъде пренесен и при вноса, особено при вносните стоки, използвани при производството на експортна продукция и тези с висока ценова еластичност, се казва в доклада.

През 2020 и 2021 г. едва ли ще има инфлационен натиск. Много по-вероятно е в краткосрочен план да има дефлационни процеси, тъй като вътрешните фактори за инфлация от рода на: повишено търсене, повишаване на административно контролираните цени, проблеми с предлагането и прекомерна ликвидност, ще са трайно потиснати. В по-дългосрочен план е възможен инфлационен натиск, по-скоро предизвикан отвън заради: монетизация на преобладаващата част от новоемитирания дълг, по-рязко обезценяване на еврото на международните пазари или бързо нарастване на цените на енергоносителите и основни храни.

Покрай масовите протести, залели страната в началото на юли 2020 г., някак съвсем незабелязано мина приемането на страната в банковия съюз и във валутно-курсовия механизъм. Политическите събития попречиха да са оцени по достойнство отдавна чаканото събитие, което без съмнение е

важно постижение и последна крачка към пълноправното членство в еврозоната.

Не на последно място икономистите на БАН отчитат, че икономическата несигурност, породена от COVID-19, както и нарастването на безработицата по чисто вътрешно обусловени регулаторни причини и по линия на глобалните вериги на доставките, поражда рискове пред запазване на фискалната стабилност в страната. Факт е, че към момента те не се реализират и бюджетното салдо продължава да бъде на излишък към края на юни 2020 г.

Според учените запазването на фискалната стабилност в страната до голяма степен зависи от състоянието на пазара на труда и силната търговска, финансова и икономическа свързаност с ЕС и в частност с еврозоната. Това индиректно създава зависимост на бюджетните постъпления, както и влияе върху необходимостта от увеличаване на бюджетните разходи спрямо състоянието на външната среда, включително и по отношение на възможностите за заемане на финансови средства на международните пазари. Към момента основните параметри на правителствената антикризисна програма включват предоставяне на кредити на стопанските субекти и държавни гаранции. Въпреки че към средата на годината няма ясни индикации за такива перспективи, при разрастване на негативните икономически ефекти може да се наложи предприемането на по-съществени мерки в подкрепа на домакинствата и особено на хората с най-ниски доходи и силно уязвимите групи. Това би наложило последваща актуализация на бюджета, с акцент върху увеличаване на бюджетните разходи, прогнозираят икономистите.

Що се отнася до банковата система, учените смятат, че тя е посрещнала кризата добре капитализирана и без сериозни проблеми с „лоши кредити“. Нивото на провизиране също е добро, което позволява да се понесе относително леко първоначалния шок. Отсрочването на изискуеми задължения даде „глътка въздух“ на задлъжнелите юридически и физически лица, но проблемите не са решени, а само отложени, се казва в доклада.

Втората част в доклада е посветена на темата на фокус, която тази година е свързана с реформите

в пенсионната система на България. Разглежданият период е от 1990 до 2019 г., като се оценяват два основни параметъра – адекватността на пенсионните плащания и финансовата устойчивост на пенсионния модел у нас. Защиата се вижда неето на Работната група по пенсионната реформа (1999 г.) за един добре премерен преход към смесен (хибриден) тип пенсионна система. При него пенсиите се отпускат на основата на възраст и придобит стаж, но се състоят от 2 компонента: държавна пенсия, равна на линията на бедност, и осигурителна пенсия, която отчита приноса на всеки минимум 15 години.

Темата на фокус разглежда и проблемите на капиталопокривните пенсионни фондове, като се подчертава, че отговорност за формирането на отрицателно отношение към този втори стълб носят както различните правителства, така и синдикатите. Техни са предложенията за отмяна на нарастването от 2017 г. на вноската за УПФ с 2 п.п. и прехвърлянето на това нарастване към публичната пенсионна система, пренебрегването на идеите за въвеждане на т.нар. мултифондове, създаващи портфейли с различен профил и др.

Общото заключение в темата на фокус на доклада на Института за икономически изследвания при БАН е, че за да се избегне рискът от по-нататъшна ерозия на пенсионната система в България и да се възстанови доверието към нея, трябва да се предприемат политически мерки при спазване на 5 основни правила: строго придържане към принципите на социалното осигуряване и тяхната реабилитация там, където те са нарушени; придържане към философията, законовата и институционална рамка на установения в България осигурителен модел; разглеждане на трите стълба като части от едно цяло, без да се противопоставят; съобразяване с европейските и международните актове в социалната сфера; предвидимост и социална поносимост на предлаганите промени в краткосрочен и средносрочен план.

Пълният текст на Годишния доклад за икономическо развитие и политики в България: оценки и очаквания – 2020 г. е качен в сайта на Института за икономически изследвания – БАН (<http://www.iki.bas.bg>).

ХРОНИКА

ЧЕСТВАНЕ НА 170 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ИВАН ВАЗОВ

С две изложби Българската академия на науките отбеляза 170-годишнината от рождението на Иван Вазов. През 1881 г. Иван Вазов е избран за академик и става действителен член на Българското книжовно дружество (БКД), а през 1921 г. е почетен член на БАН.

Програмата на 9 юли 2020 г. беше посветена на честването на забележителната годишнина. Във фойето на Българската академия на науките беше открита изложба на Централната библиотека на БАН. Експозицията представя произведения на патриарха на българската литература, съхранявани в продължение на 150 години.

Творчеството на Иван Вазов е непреходно, емблематична част от националната ни литература, която свързва настоящето с героичното ни минало, възвишените идеи на Възраждането и историята на младата българска държава. Това каза на откриването председателят на БАН акад. Юлиан Ревалски и допълни, че изложбата показва многоликата същност на Иван Вазов.

Експозицията включва Вазови творби, които преди да излязат като самостоятелни произведения, са публикувани на страниците на „Периодическо списание“ и „Сборник за народни умотворения“, издания на Българското книжовно дружество (дн. Българска академия на науките), както и първите издания на някои от тях. Показани са преводи на „Под игото“ на полски език от 1895 г., на „Чичовци“ на чешки език от 1949 г., „Под игото“ на немски език от 1918, „Разкази и повести“ на немски език от 1917 г., превод на френски език на разказа „Иде ли?“ от 1921 г. в списанието „Nouvelle revue“, както и издание на стихотворението „Радецки“ от 1878 г., поредицата „Походна войнишка библиотека“ (1917–1918), с гл. ред. проф. Иван Д. Шишманов, издавана от Щаба на действащата армия.

Централната библиотека на БАН съхранява около 1000 заглавия от разнообразното в жанрово отно-

шение творчество на Вазов. Това са отделни произведения, творби, публикувани в периодичния печат, както и литература за него.

Пред сградата на Народния театър „Иван Вазов“ беше открита съвместна изложба с партньорите на честванията – БАН, Столична община и Народния театър.

След откриването на изложбата към дома на народния поет потегли шествие. На балкона на сградата бяха момче и момиче, които произнесоха стихотворенията „Аз съм българче“ и „Молитва“. Крайната точка на шествието беше паметникът на Вазов в градинката на ул. „Ракowski“, където бяха положени цветя и произнесено слово от драматурга в Народния театър Мирела Иванова.

Отличия по повод 170-годишнината от рождението на Иван Вазов

Изтъкнатият Вазовед член-кореспондент Милена Цанева е удостоена с Почетен знак „Марин Дринов“ на БАН за научните ѝ изследвания на знакови имена от българската литературна класика и особено творчеството на Иван Вазов. Председателят на БАН акад. Юлиан Ревалски ѝ връчи отличието на тържествена церемония в Народния театър „Иван Вазов“.

Академик Антон Дончев и дългогодишният директор на Националната гимназия за древни езици и култура Гергина Тончева са първите лауреати на новоучредената награ-

да от Народния театър за духовен принос на името на Иван Вазов. Имената на носителите на престижния приз, който ще се връчва всяка година, обяви от сцената председателят на Фондация „Основа“-та акад. Дамян Дамянов.

„Ние сме тези, благодарение на които Вазов е жив. Той си отиде, но остави след себе си един невероятен космически кораб, в който спят героите и идеите му, и те оживяват, когато се съединим с тях, когато им дадем от времето, кръвта и любовта си. Ние подаряваме вечност на героите на Вазов“, каза от сцената акад. Антон Дончев.

Чл.-кор. Милена Цанева произнесе слово по повод юбилея, посветено на Иван Вазов. (Словото публикуваме в рубриката „Годишнини и юбилеи“, с. 81.)

По време на тържествената церемония бе представен документалният филм „Театър по време на пандемия“ на режисьора Борис Радев, реализиран с финансовата подкрепа на БАН. След края на прожекцията бе и премиерата на Голяма сцена на спектакъла „О, ти, която и да си“, посветен на Иван Вазов, с режисьор Бойка Велкова.

Церемонията беше финалът на честванията за отбелязване 170-годишнината от рождението на патриарха на българската литература. Патрон на събитията е кметът на Столична община Йорданка Фандъкова, а партньори са БАН, Столична община, БНТ и БНР.